२८

भवानन्दीटीका

पत्राणि २४६

नं० १२८४ (१२८४) – घ

पत्राणि २४९ २१२

पत्रसं २११ भावार्थदीका ५८२००

भवा टी॰ १

॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥प्रद्योतन्त्रितिमिरवारणवारणाय यश्चारयन्निजकराग्रलसन्नखानि॥ उन्नि-
द्रयन्नखिललोकविलोचनानि भूयान्नमो निरसनाय च नः शिवाय॥ १ ॥ विद्वद्वृन्दधुरीणस्य पितुः पादा-
वनुस्मरन्॥ भवानीस्तवचोव्याख्यां वितनोति दिनकरः सुधीः॥ २ ॥ ग्रंथारंभे विघ्नविघातायकृतं गुरुस्मरणादिरूपं मं-
गलं शिष्यशिक्षायै स्वकीर्त्यनुवन्नये स्वनाम च निबध्नन् प्रथिकीर्षितं प्रतिजानीते ॥ नमस्कृत्येति परमात्मन
इह तत्र जीवव्यावर्त्तनायोत्कृष्टार्थकं परमपदमुपात्तं यत्किंचिदुत्कर्षस्य जीवेपि सत्वात् कथं तद्व्या-
वृत्तिरत आह॥ सर्वोत्कृष्टेति सर्वोत्कर्षमेव प्रदर्शयति उत्कर्षेत्यादिना ब्राह्मणादिपदसमभि-
व्याहृतपरमपदप्रतिपाद्यं यांहित्यादिरूपोत्कर्षस्य जीवसाधारणत्वे व्याप्तपदसमभिव्याहृतपरमप-
दाक्षस्योत्कर्षस्यानन्तसाधारणत्वमिति भावः कथमिति कार्यवैचित्र्यप्रतिपादनं ग्रावैचित्र्य-
स्य प्रयोजकत्वात् सृष्टिस्थितिप्रलयेषु ब्रह्मविष्णुशिवकर्त्तृकप्रतिपादकश्रुतिविरोधाच्चेति भा- श्री॰ १
वः ॐ मिति चतुर्थ्यंतेमव्ययमित्यभिप्रेत्य चतुर्थ्यंतत्वाद् इत्यर्थमाह ब्रह्मविष्णुशिवात्मकायेति

ब्रह्मादीनां तत्तच्छरीरावच्छिन्नात्मनां प्रतिपादनादिति ब्रह्मविष्णुशिवपदानां पर्यायत्वापत्त्या
ब्रह्मासृजतीत्यादिप्रयोगानुरोधेन च ब्रह्मादिपदानां शरीरविशेषावच्छिन्नात्मनो निरूढलक्ष
णायाः प्रतिपादकत्वांगीकारात्तेभ्यो यस्याकारादेरपि तत्प्रतिपादकत्वाभ्युपगमादिति भावः
तथा च शरीरविशेषघटितसामग्रीभेदात्तत्तत्स्वादीनां वैचित्र्यानुपपत्तिरिति भावः। अत एवा
अ3 ष्वमचेति हुं हुं उपपद्यते अकारादिपदार्थानां भेदाभावेऽपि यदर्थत्वावच्छेदकतत्तच्छरीरभेदाद्
बहुं हु संभवात्। एतेन ॐकारघटकाकारादीनां लाघवाज्जातिविशेषावच्छिन्नशरीरे शक्तिः तथा
च तदर्थशरीरविशेषाणां परमात्मनि नाभेदेनान्वयः। बाधात्। न वा स्वनिष्ठत्वेनानुकूलयत्नवत्त्व
मा रूपभेदसंबंधेन नार्थयोर्भेदसंबंधेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। न चोंकारघटकाकारादीनां निपा
तत्वान्नभेदेन तदर्थान्वयानुपपत्तिः नियानातिरिक्तनामार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादि
ति वाच्यम्। ॐकारघटकाकारादीनां द्व्यर्थत्वान्निपातत्वाभावात्। न च तेषां निपातत्वाभावेन न प्र

भधारा. १ सर्वेद्वहुतरसाधकमत्वात्तपाचोमित्यस्यैवविशेष्यत्वं परमात्मनइत्याहनांतुविशेषणत्वमिति. १

२ यज्वापजिरिष्टज्वात ॥ न त्वनुत्वायुक्ता ॐ मित्यस्याप्यनव्ययत्वाय जिरिष्टायजो तद्रुमरत्वतुर्थीलोयानु
यपजिरितिवाच्ये ॐ कारस्यानिपातत्वेपितस्यस्वरायंतर्गतत्वेनैवाव्ययत्वसंभवादित्ययाशंक्य
कारादीनांजातिविशेषावच्छिन्नशरीरेशक्तावपिस्वनिष्ठचेष्टानुकूलयत्नवत्त्वसंबंधेनतन्नष्टेशरी
रावच्छिन्नात्मनिनिरूढलक्षणास्वीकारेणतदर्थस्यपरमात्मन्यभेदेनान्वयेबाधविरहात् यतु ॐ
मित्यत्रकर्मधारयएवेति ॥ तत्राविशेषणविशेष्ययोरन्यतरव्यभिचारित्वएवकर्मधारयोपगमादका
रोकारमकरार्थानांपरस्परव्यभिचाराभावात् केचित्तु ॐ मित्यस्यब्रह्मणोरूढिरेव ॐ तत्सदिति
निर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः समस्तव्यस्तत्वांशरणात्वेनप्राणोमित्यपदमित्याहुः भक्तपदस्यपंच
भजपरत्वेसर्वभक्तानामीश्वराधीनप्रवृत्तिमत्तरूपेणनियोज्यत्वेनसंभवत्यगिनाह तस्यवाधारन
न्नाहासर्वप्राणिनइति नियोज्येत्यत्रधात्वर्थस्यप्रयन्नावार्थमाह भगवतः प्रेरणायैवेति निपूर्व श्री.
स्ययुजेःप्रेरणार्थः साचप्रवृत्तिप्रयोजकोव्यापारः तथाचांतर्यामिरणोरद्रिस्थितस्यभगवतोव्या २

प्रेरणाद्दृष्टारूपात्तदधीना सर्वेषां प्राणिनां प्रवृत्तिरिति भावः तदुक्तं भगवतार्ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽ
र्जुन तिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया इति मंतव्यमाह चिद्बोधधारणात्मक इति नन्वेवंव्या
ख्याने सर्वभूतानां त्वत्संगते सर्वभूतांतर्गताकाशेनेश्वरस्य संयोगाभावादित्यत आह भूतपरमिति अत्र च
धारकत्वं पतनप्रतिबंधकत्वं तच्च यत्नानुसारादृष्टफलाश्रयत्वाद्भूतानां कर्मत्वापतनेचाधः संयोगा
वच्छिन्नकर्मत्वगुरुत्वजन्यतावच्छेदकजातिसवच्छिन्नं तेन तेजः प्रभृतिषु गुरुत्वविरहादेव पतनानुसा
रसंभवादीश्वरसंयोगस्य तन्निष्ठपतनानुसारप्रयोजकत्वेमानाभावेपि नासंगतिरिति ध्येयम्॥ अ
तएव॥ ईश्वरेणैवमतेधारकसंयोगादेव॥ ~~विश्वव्यापीत्स तन्निष्ठपतनेनानुसारप्रयोजकत्वेमानाभावे~~
~~पि नासंगतिरिति ध्येयम्॥ अतएव॥ ईश्वरेणैवमतेधारकसंयोगादेव॥~~ विश्वव्यापीत्यत्रव्यापनं ता
दृशश्च संयोगानतु संयोगमात्रमुपेक्षार्थमतापमेरित्याशयः उपष्टंभकमुक्ताउपपत्तिमथ्याह॥ प्र
यत्नवहेति॥ ब्रह्मांडादि॥ प्रयत्नवदात्मसंयोगप्रतिबद्धपतनकं गुरुत्वेसत्यपातित्वात्। यथाक्षिपतिविहंगमा

भवा॰टी॰

१ इतिभावः। अत एव। ईश्वरसंयोगस्य धात्मकत्वादेव॰ आहेति॰ नहि वाधितमर्थं वेदोपि बोधयतीति भावः। अत्र १

२ शरीरमित्यनुमानौ। सर्वमूर्त्तानीति वक्ष्यमाणत्वयदृष्टस्यमूर्त्तपरत्वेपरत्वप्रकल्पस्य सर्वमूर्त्तानीत्यभिधा

तीत्या१ नेवाज्ञाभावविरुद्धस्यपि चेदृताभ्यामसत्त्वासिद्धः सत्प्रतिपक्षितः। तत्रैव ईश्वर एव न तत्प्रतियोगिकेति तत्प्रतियो

3 गिकत्वविशिष्टेत्यर्थः ईश्वरप्रतियोगिकस्येश्वरघटसंयोगस्येश्वरेपि सत्त्वाद्यथाश्रुतासंगते ईश्वरेतर

विषयप्रतिष्ठतातिप्रयोगविरहादीश्वरप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगाधिकरणतायाएवतत्रवाच्यत्वे

त्वादितिभावः। ननु अदृष्टाश्रयो नरको धोयस्येति विग्रहप्रदर्शनमसंगतं निसंनिहितानमिति श्रुत्या नित्य

ज्ञानानंदात्मकस्यैव प्रतीतेरत आह। नित्यमित्यादि आनंदविशिष्टस्येति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वान्

दृष्टत्वस्यानंदविशिष्टप्रतियादकत्वात्केवलस्यानंदशब्दस्य पुल्लिंगतानियमाद्दर्शनादिति नपुंसकतानु

पपत्तेः मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वकल्पनस्यावश्यकत्वादितिभावः सुखत्वस्य गुणपदजन्य

तावच्छेदकत्वेनाघववमिति लाघवतर्कोपगृहीतानुमानविरोधात्कथंश्रुतिरेनं दृष्टनित्यत्वबोधि श्री॰

कायाइतेउ कथंश्रुतिवलादिति अत्यनुमानयोर्विरोधे श्रुतेः प्राबल्यादितिभावः अन्यपरेति ३

ग्रंथकृताऽन्यत्र नित्यस्तुतिव्यवस्थापनान्न हाशयो तत्तु सिद्धांत इति भावः अत एव पक्षांतरमाह ॥ अ
खेडोहुः स्वांसमित्यत्र इति अप्रतिहते खायेति स्वविषयकृपा च कार्यफलोपहिते खायेत्यर्थः ॥ शिक्षा
वधाने मितिः शिक्षा यंगा विषयांतरे मनो विच्छेद इत्यर्थः ॥ इत्यपर्थ इति ॥ न चैकत्र उभयान्वय एव चेका
पुक्तो ननु प्रसेव कस्मिन्नन्यतमे कान्वय इति शिक्षावधाने नायवेति चेत् का एनुपपत्तिरिति वा चेत् ॥ संगति
प्रदर्शने विशिष्टप्रतिज्ञाया मेकवाक्यताप्रतिपत्तिफलस्य शिक्षावधानफलस्य चान्वयात् ॥ न च सं
गतिप्रदर्शन प्रतिज्ञयोर्वैशिष्ट्यस्य यदा हेतुयुक्तिः तत्र याविशिष्टप्रतिज्ञा यावाक्यार्थलाभे कथं ते
त्रैकवाक्यताप्रतिपत्त्यादिफलान्वय इति वाच्यं समसमभिव्याहृतक्रियासमानकालीनतायामनु
शिष्टेन शास्त्रप्रत्ययेन संगतिप्रदर्शन प्रतिज्ञयोः समानकालीनत्वरूपस्य वैशिष्ट्यस्य सोपपत्तिके तदिष्टे
कोविशिष्टवैयक्त्यान्वयमहिम्ना तेन्वाभावि इत्यपरे ॥ न च विशिष्टप्रतिज्ञाया उपफलकत्वे संगतिप्रदर्श
नप्रतिज्ञयोः प्रत्येकस्यपृथक्फलकस्य प्रतिपादकस्य संगतिप्रदर्शनस्येति प्रकृतव्याख्यानस्यासं
गतिरिति वाच्यं ॥ तस्य संगतिप्रदर्शन रूपविशेषणांशस्यैकवाक्यताप्रतिपत्तिः प्रतिज्ञारूपविशेष्यां

भवा·टी·
४
५

शास्त्रशिष्यावधानं फलमित्यकृतीयमानसबोधपरत्वात् एकवाक्यताप्रतिपत्तये संगतिमित्यास्य स्व
भावेनान्वयप्रदर्शनत्वाभावात् संगतिप्रदर्शनवदैकवाक्यताप्रतिपत्तेरपि प्रकृतानुपयोगित्वमाशं
क्याह प्रयोजनेति नदैकवाक्यताज्ञानेनेति वक्ष्यमाणैकवाक्यत्वस्यादंडचक्राद्विन्यायेनैकफलजन
कत्वव्याप्यत्वात्सकृतप्रसक्तग्रंथानुमानग्रंथयोरेककार्ये दंडचक्रन्यायेन कारणत्वावगमात्प्रसक्तग्रंथे
प्रवृत्तस्यानुमानग्रंथेपि तत्फलाय प्रवृत्तिरिति भावः साकांक्षत्वेनाति प्रसक्तग्रंथानुमानग्रंथयोस्त
यानुभावकत्वरूपाकांक्षाविरहेपि नप्रतिसन्दर्शसाद्विताव्यती ज्ञासारूपाकांक्षाया एवात्र प्रवेशा
दिति बोध्यं पारस्परेति परस्परत्वसंभवस्थलाभिप्रायेणकं। तदुक्तया व्याकांक्षानेवनैकत्वनिव
त्याकांक्षोत्थापकत्वान्मतावलेतानयोर् अन्यथावश्यमाणस्थले नकिंचित्साद्दृशाकांक्षोत्था
पकत्वेपि स्योनमित्यादेराकांक्षानुत्थापकत्वयाऽसंगत्यापत्तेः तावन्मात्रे साकांक्षत्वमात्रे इत्यत्रे
त्यनेनतरमतिव्याप्तं तत्रेति पूरणार्थं प्रमाणगतत्वविवेचनं चत्वार्थेव प्रमाणानीति निश्चयः ग्रं श्रीः
थानां प्रत्यक्षादिपरिच्छेद्यानां इत्यर्थेति एकार्थतात्पर्यकत्वमभेदस्यार्थः एकवाक्यतायाइति वि ४

२ प्रीतिप्रतीतधारसंहीधितिकर्तुर्विरुद्धमितिज्ञाच्यं। तत्रव्याप्तिनिरूपणमनंतरमित्येव मूलपाठो न तु व्या॰ २

भिन्नत्वासत्यैकभिन्नत्वस्येत्यर्थः संगतिरूपहेतावेकवाक्यत्वलक्षणसाध्यप्रवेशो विरुद्धमाधनाय

स्यायव्याप्यत्वासंगतेः अनुचितइति नचयसूत्ता ग्रंथेव्याप्त्यनंतरमित्यादिरित्यभिप्रायात् तस्याउभ

यत्रैवतत्स्यदर्शनपरत्वमिति निरुभयत्रैवोपजीव्योपजीवकभावरूपसंगतिप्रदर्शनपरत्वमित्यर्थः

भत्वेप्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यत्रप्रत्यक्षपदेनसाक्षात्कारणेयोनुमानेपदेन चभावकरण

कसंगतिभ्यामनुमितिकारणयोध्योपस्थितेरितिभावः ज्ञापितेफलतइति साक्षात्कारानुमित्यो

रित्यर्थः स्वरूपतइति इंद्रियव्याप्तिज्ञानयोरित्यर्थः। अतएवफलयोरुपजीव्योपजीवकभावस्य

फलयोः पौर्वापर्यनिरूपणनियामकतयास्वरूपयोस्तस्यस्वरूपयोस्तन्नियामकतयातात्पर्यवि

ति षयत्वाद्वेफलतरूति प्रत्यक्षमिनियामककमस्यनियमस्यक्रमानुरोधेनप्रदर्शयितुमुचितत्वा

दितिभावः। नन्वनुमितिनिष्ठोपजीवकत्वस्यकिंप्रत्यक्षोपजीवकमित्याकारकजिज्ञा[redacted]

त्मकपरंपरासंबंधेनप्रकारत्वादित्यर्थः इदमुपलक्षणंतेनसंबंधेनानुमाननिष्ठज्ञानाज्ञेत्यपि

बोध्यं। अनुमाननिरूपणप्रयोजिकायांकिंप्रत्यक्षफलोपजीवकमितिजिज्ञासायांफलघटि

२ तजनकज्ञानप्रकारत्वाभावात्तपंचस्वरूपानिष्ठसंगतित्वमतआह जिज्ञास्येपपोमित्यादितिकिंप्रत्यक्षफलोपजीवकमितिजिज्ञासामात्रप्यानंतर्यप्रधानप्रयोज

२ कतेनताद्रशाजिज्ञासाजनकज्ञानेव्याप्तप्रकारणत्वा॰ २

भवानी

तयरं परासंबंधेन प्रत्यक्षफलोपजीवकत्वप्रकारत्वमनुभवविरुद्धं स्वरूपतः फलत्वश्चेति क्र

५ मेनियामककालाभावश्चेत्यत्र स्वारस्यमाङ्करिसनेन सूचितः ननु प्रत्यक्षोपजीवकत्वाव्यवहितानंत

5 रमितिमलेनयत्प्रत्यक्षोपजीवकं तत्तन्निरूपणानंतरनिरूपणविषयइति व्याप्तिरूपदर्शितेतत

त्र चवह्निमानप्रत्यक्षफलस्येयादिनानुमित्यनुव्यवसायेव्यभिचारस्तदानंतरपरिहारश्चासंगतः अ

नुमित्यनुव्यवसाये प्रत्यक्षोपजीवकत्वहेतोरभावेन व्यभिचाराप्रसक्तेरत आशयं प्रकटयति।

उपजीवकत्वमिति साचेति तथाच यद्यद्गुजीवकं तत्तन्निरूपणानंतरनिरूपणविषयइत्येव

व्याप्तिर्ननु प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् न भोचेर्षणाप्रयोजकत्वान्मूलेप्रत्यक्ष यदृच्छ प्रकृताभिप्रायमिति

भावः अत एवसंगतेरनंतरमभिधानमाप्यत्वस्याभिप्रेतत्वादेव उपजीवकत्वादनंतरमिति पं

चम्याहेतायकत्वरूपव्याप्यत्वार्थकत्वादिति भावः नप्रत्यक्षोपजीवकत्वं नत्वाप्रत्यक्षोपजीवक

त्वं परंपरयावेतीति साक्षात्परंपरयोपजीवकसाधारणप्रयोज्यत्वस्यैव प्रकृते उपजीवकत्वपदार्थत्वा श्री.

दितिभावः अदृष्टप्रयोजिकां स्वजनकादृष्टप्रयोजिकां ननु वेदजन्यः प्रसाधनत्वाज्ञानेमत्वादिति विना ५

सत्त्वादिति मत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादित्यर्थः मत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति सत्त्वादिति मि
याउँ अत्र सत्त्वे सति अनुत्पद्यमानत्वे सति सत्त्वादुत्पद्यमानत्वादित्यर्थः तत्र च विशेष्यस्य स्वकृत्यसाध्य
घटादौ सत्त्वेन तस्य नित्यत्वव्यभिचारितयोभयमुपात्तं आदिना मदिष्टसाधनत्वानुमितिसंग्रह इति य
त्नुशक्तिकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनताज्ञानामुपपत्तौ तत्र भानस्यापि संभवात् तादृशानुमितौ नामपेक्षा न च
तादृशोपनीतभानस्यापि कार्यतयादृष्टसाध्यता मदृष्टस्य च दर्शितरीत्यावश्यान्तर्याद्यनुमानमूलक
त्वात्तस्यापेक्ष्यतिपरं परया तादृशानुमानमूलत्वमिति वाच्यं तत्रापि शब्दतयोपनीतभानस्यैव मू
लत्वात् एवं तन्मूलादृष्टादृष्टावपीति तत्र तादृशोपनीतभानपरंपरया अनिष्ठप्रयादृष्टात्थोपदर्शि
तातीन्द्रिययजनादिस्थले पित्र्यादाद्यनुमितिपरंपरयावश्यं शक्यतयाऽनुमितावप्यवच्छेदकावच्छे
देन साक्षात्संयवसायाद्वारणप्रत्यक्षीयजीवकत्वस्य दुर्घटत्वात्पर्येरिति उपादानप्रत्यक्षीयजीवक
त्वस्येति यागादिप्रवृत्तिजनकोपादानप्रत्यक्षीयजीवकत्वस्येत्यर्थः इंद्रियाजन्यमिति विहायेंद्रि
यायेक्षोत्पत्तिकमिस्पमिधाने बीजप्रदर्शयति परंपरयेति तथा च प्रमाणतावच्छेदकावच्छेदेन

भवारी·

६ मान साध्यसामरंपगासाधारणप्रयोज्यत्वरूपमेवोपजीवकत्वंप्रकृते विवक्षितमिति भावः जन्यत्वरूपस्य
विवक्षितत्वे प्रत्यक्षावच्छेदेन तद्विकल्पमित्याह वस्तुत इति नचेन्द्रियत्वसामानाधिकरण्येनानुमानो
पजीवकत्वस्य सत्वात्तद्देवानुमानानंतरं कुतो न निरूपितमिति वाच्यं प्रमाणतावच्छेदकसामानाधिक
रण्येनोपजीवकत्वस्य प्रत्यक्षद्वानुमानेपि सत्वेन तस्यापि निगमकत्वात्· नकिंचिदेतद्येषेति तथा चें
द्रियोपजीवकत्वस्य तन्त्रस्य तत्र समभावादिति भावः निर्वाहकेति व्यापकेत्यर्थः कथंनिर्वाहकत्वं तद्दर्श
यति सर्वत्रेति सामानाधिकरण्यमिति समवायघटितं सामानाधिकरण्यं· अन्यथा चैत्रीयानुमितौ मै
त्रीयव्याप्तिज्ञानस्य फलोपहितकरणत्वस्यापत्तिरिति भावः अत्र कश्चित्सूत्रकेऽनुमितिकरणताशून्यत्वा
दितिपाठस्तत्र ननु प्रत्यासत्त्यभावेन करणत्वाभावसाधकोऽयं हेतुर्व्यभिचारी इत आह निरसे
ति तथा च न केवलं प्रत्यासत्त्यभावो हेतुरपि तु निरसत्वविशिष्ट इति नोक्तदोष इति भावः सामान्यतः केव
लप्रत्यासत्त्यभावस्य अनभिधानात् करणत्वसामान्याभावानुमापकत्वानभिधानात् विशिष्टस्यापि श्री·
हेतोरप्रयोजकत्वमित्याशंकानिराकरणाय तत्र व्याप्तिभंगप्रसंगरूपः प्रतिकूलतर्कः प्रदर्शितः व ६

५ स्पतीति भावः। सामान्यतोऽनभिधानादिति। स्वरूपयोग्यताभाव ५

स्फटतत्क अनुमितिफलोपहितकरणताशून्यत्वादित्येव पाठः तथा च प्रत्यासत्तिविरहेण फलोपधायकत्वा
५। भावसाधनत्वेन स्वरूपयोग्यत्वावः साधनीय इति भावः ननु प्रत्यासत्तिविरहवत्फलोपधायकत्वाभावव्याप्ति क
व्यभिचारितया कथं स्वरूपयोग्यताभावसाधकत्वमत आह नियमस्येति तथा च व्यापकस्य फलोपधायक
त्वस्याभावेन व्याप्यस्य नियतत्वविशिष्टस्वरूपयोग्यत्वस्याभावः सिद्ध्यन्नियतत्ववती श्चाहातेन स्वरूपयोग्य
ताभावमाह यथयथैव लोपधायकत्वाभावसाधारणेन करणत्वसामान्याभावत्वेन करणत्वसामान्याभा
वानुमापकत्वस्य प्रत्यासत्त्यभावेन मिथ्यानाहित्यर्थः एतेन स्वरूपयोग्यत्वफलोपधायकत्वाभयसाधारणस्य
[illegible] रणा तत्वस्यैकस्याभावात्करणत्वसामान्याभावः कथमनुमेयः नियतत्वप्रत्यासत्त्यभावयोर्वैशिष्ट्य
स्य निरस्यैसा हि वाच्याद्दलाभेन न स्वरूपत नियतत्वविशिष्टप्रत्यासत्त्यभाववत्त्वहेतुत्वं न प्रकृतग्रंथकर्त्रे भिप्रेतमि
तिदूषणं प्रत्यक्कृत्पाटवो त्स्वरूपयोग्यताभावसाधकफलोपधायकत्वाभाववहेतुकानुमाने स्वरूपासि
द्धिशङ्कनेयत्विति परामर्शोप्रत्यकधायकत्वादिति स्वजन्यपरामर्श व्याप्तिज्ञानस्यायाऽनेन तु सामा
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यासान्तज्जन्यत्वं विवक्षितमपि तिभावः फलोपहितकरणत्वप्रसंगेनेति चैत्रीयवत्

प्तिज्ञानं मैत्र्यायानुमितिफलोपधायकमिति व्यवहारण्यावेनेष्यत्वन्निर्मिसंपवती तिभावः विशेषणज्ञानवे
नेति सामानाधिकरण्यप्रसाहम्येति तात्पर्यार्थः नचयेनकेनापाति प्रकृते विप्रबंधतासंबंधेनानुमितफ
पधायकत्वस्येश्वरज्ञानेषसत्वात्तस्यापि फलोपधायकत्वमिति भावः स्वरूपयोग्यताघटकसंबंधेनेति न
व्यावृत्ता दृष्टेनस्वजन्यपरामर्शसंबंधेनेश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिरूपफलोपधायकत्वन संभवतीतिभावः
मतोत्तरमाह फलायोगेति न संभवकारणं तु रमडुरीहसफलजनकत्वं व्याप्तिज्ञानस्यपरामर्शद्वारजनकत्वा
त्तद्वारः परामर्शः परामर्श एव फलोपहितत्वेन स्वलक्ष्यतये सत्वफलोपहितकरणत्वमत्र वहितत्वंच
प्तिसंबंधेनफलविशिष्टत्वमतिकारणत्वं व्याप्तिज्ञाने साधारणमेव विवक्षितं नत्वीदृशं व्याप्तिज्ञानमात्रे इति
प्रसक्तत्वादित्यर्थः पादंगतेः केचिदाहुस्तन्निष्ठव्याप्त्रियादिनाहप्राधान्येन तदभिधानबीजस्य स्वरूपयोग्यत्वस्य
वयस्यस्य हीधितिकृदभिप्रेततया ऽनुमितिस्वरूपयोग्यस्येश्वरज्ञानस्य द्वितीयपक्षोत्पनिकसाभावादसडुल श्री·
प्रकारणवधारणीकरणीयरसस्वरसः केचिदित्यसनेन सूचितः दीधितौनानुमानाधीनजन्मेति साक्षात्संबंधेन ७
साधारणानुमानप्रयोज्यत्वस्यापीक्षिपत्वाय छेदेनाभावबोधयितुं नानुमानोपजीवकमिति पारिशिष्यंवम

भिहितं इंद्रियत्वसामानाधिकरण्येन प्रवृत्त्यादिदृष्टेरनुमानजन्यत्वस्य सत्वादाह स्वजनकेत्यादि तद
नंतराभिधाने स्वजनकादृष्टाजनकतज्जन्यत्वस्य नियामकत्वेन विवक्षितत्वादिति भावः कारणतावच्छेदका
वच्छिन्नत्वं इंद्रियत्वावच्छिन्नत्वं संस्थितमिति दृष्टेः काऽनुमानजन्यत्वनिष्ठाभावप्रतियोगितयाऽसंचितमित्यर्थः ए ति पो
वं औषधपानजनकप्रवृत्तिजनकस्यादृष्टाद्वारकस्य कृतिसाध्यतानुमानस्योपजीवकं जनकत्वाभा
वादिति अन्यथासिद्धत्वादिति भावः एवं जन्यत्वरूपस्योपजीवकत्वस्यानंतराभिधाननियामकत्वे
जनकत्वाभावादिति इंद्रियजनकादृष्टजनकयागादिप्रवर्त्तकानुमानस्येंद्रियप्रयोजकत्वेपि जनक
त्वाभावादित्यर्थः तथाचेंद्रियनिष्ठतादृशानुमानोपजीवकतावारणायोयाज्ञमदृष्टाद्वारकसंव्य
र्थमिति भावः तद्धारणायैव नद्रुयानादिति इष्टसाधनत्वानुमानस्येंद्रियं प्रत्युपादानप्रत्यक्षविधयासाक्षाद्धेतुत
याऽदृष्टाद्वारकत्वसत्वेपि स्वजनकादृष्टाजनकत्वरूपस्य जन्यत्वाभावान्नद्धारणमिति भावः शोधितो निरूप्ये
वेसेवकारो निरूप्यतद्वृत्यनंतरं योज्यस्तथा चोपजीवकमुपजीव्यनिरूपणानंतरनिरूपणाविषय एवेति
नियमोनेनसर्थः उपजीव्यं निरूप्यैवेति वाक्यादुपजीवकनिरूपणोपजीव्यनिरूपणानंतर्ये नियमसि

मवारी।
८
बोधस्यैवलाभात्तादृक्-यमस्यचाप्रवृत्तेर्नतत्रयायत्याशङ्कितासंगतेः हेतुत्वंचस्यानुपपन्नेतीति ज्ञाप्यत्वबो
धकहेतुत्वंचस्यानुपपन्नेत्यर्थः तत् ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वार्थकत्वस्यहेतुत्वंचस्याप्यनुपदंवक्ष्यमा
णत्वान्नकुत्रचित्कार्यनिरूप्यायीतीति यत्राहेकार्यंनिरूपितमनंतरंचकारणंतत्रकार्यत्वेव्यभिचारादनं
तराभिधानव्याप्यत्वंनसंगतिलक्षणमितिभावः ननुयत्रकार्यंनिरूप्यकारणंनिरूपितंतत्रकार्यत्वल
क्षणंनवाच्याद्यआनंतर्यैसादृशिनावक्रव्यसंगतिलक्षणस्यापितत्राव्याप्तिरंसेऽलक्ष्यत्वादेवमप्रापितत्रा
व्याप्तिर्नदोषायेतिचेन्न यत्राहेकार्यंनिरूपितमनंतरंचकारणंतत्कार्यत्वमलक्ष्यमेवानसंगत्यानंतर्यैस्या
दृष्टोत्तलक्षणस्यनाव्याप्तिः अनंतराभिधानव्याप्यत्वमित्यत्रतुव्याप्यत्वंयद्यपिनकेनचिद्रूपेणतदानंतर
ते निरूप्यनिष्ठतद्धर्मकिलेऽतिव्याप्तिरसद्दुक्तानंतराभिधानप्रयोजकजिज्ञासेत्यादिरूपेणचेत्तदेवलक्षणम
स्तुकिंव्याप्यत्वांशेननसमात्संगतिविभाजकतावच्छेदकधर्मत्वेनादिनेवव्याप्यत्वंवाच्यं तथाचयादृशरू
पितकार्यनिष्ठकार्यत्वेव्यभिचारादनंतरनिरूपितकार्यनिष्ठकार्यत्वस्यापिपूर्वोक्तरूपेणनव्याप्यत्वमेवेन श्री.
मितिव्याप्यत्वघटितंप्राचांलक्षणंतत्राव्याप्तमित्यत्रतात्पर्यात् अनंतराभिधानव्याप्यत्वेसतिप्रसंगाद्य ८

८ साध्यघटकसाकांक्षत्वज्ञानार्थं पंचमीप्रयोगः तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वस्यानुमाने पंचम्याबोधने तज्ज्ञानप्रयोजकत्व गंधो स्यापादितासाकांक्ष ज्ञानं ज्ञानिवर्तकत्वरूप ८

न्यतमत्वं संगतित्वं व्याप्यत्वं च येन केन चिद्रूपेण स्वीकृतं तत्रव्यक्तिलाद्यैः प्रसंगापादकत्वम् वाभावादेवकारणा
दिति प्राचीनमतानुयायिनः तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वं पंचम्यर्थ इति ननु एवं पंचमी समर्थनेपि न तत्र
पंचमीप्रयोगो निरर्थकः प्रत्यक्षोपजीवकमनुमानं निरूप्यत इत्यस्यैव युक्तत्वादिति चेन्न। एकवाक्यतानु
मितौ व्याप्यतावच्छेदकीभूतसंगतित्वज्ञानार्थं पंचमीप्रयोगात् अनुमानाभिधाने उपजीवकत्वज्ञानज
न्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वस्य पंचम्याबोधनेऽनुमानाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपसं
[redacted]गतित्वस्योपजीवकत्वे लाभासंभवात् समानवित्तिवेद्यत्वात् यदि वोपजीवकत्वस्यापि एकवाक्यता
व्याप्यतावच्छेदकत्वात्तत्प्रकारकज्ञानाद्येकवाक्यतानुमिति संभवात् संगतित्वज्ञानं न तु पंचमीप्रयोगस्य
निरर्थकः इति विभाव्यते नत्वाद्येकवाक्यत्वानुमितावेकवाक्यत्वरूपसाकांक्षत्वस्याप्यर्थतः लाभादिति साध्यघटक
ध्येयम् तस्य उपजीवकत्वादेः घटकत्वादिति एकवाक्यतायन्नेहाद्यधिकस्य प्रवेशादेवमुक्तं। घटक इत
घटकत्वात् व्यापकत्वादित्यर्थः अनंतराभिधानव्याप्यत्वस्य संगतित्वव्यापकतया तदभावे संगतित्वमनु
पपन्नमिति भावः पर्यालोचनेन व्याप्यतातिप्रसक्तत्वदर्शनेन तस्य उपजीवकत्वादेः जिज्ञासाजनकेति॥

भावारी·

२ आनंतर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकेत्यर्थः तत्प्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वं तु घटत्वादेः

१ ज्ञा संगतिरेव तत्र कुम्भदृष्ट्यादिनावश्यंते यत्र शिष्यजिज्ञासां विनैव गुरुणा शिष्यस्य घटज्ञानं भवति तत्र घटपदनि

रूपणानंतरमसंबद्धत्व एव घटो निरूपितस्तत्र घटत्वेति प्रसंगवारणाय जिज्ञासाजनकेति तथा विधाशुर्विछा

तु न जिज्ञासा स्वसमानाधिकरणज्ञानगोचरेच्छाया एव जिज्ञासात्वात् यद्दार्थज्ञापितिस्तु च पितुं शिष्यजिज्ञासाप्र

वृत्तिपर्यायं घटयति किमस्य कार्यमित्याकारिका शिष्यजिज्ञासेति यद्यपि तादृशज्ञानस्य प्रसिद्धत्वात्कथ

ड्डि मीहज्ञासा न च तादृशज्ञानानंतरस्याप्रसिद्धतया [illegible] तद्बोधेयप्रसिद्धेति वाच्यं तथा सत्यनुमितिकारण

मनुमानमित्यनंतराभिधानजन्यतथाविधज्ञानसत्वेपि तादृशज्ञानांतरगोचरत्वात् किं प्रयस्य कार्यमिति जि

न-च-प्र ज्ञासायाश्चानिवृत्त्यापत्तेः प्रस्तुतकार्यत्वेन प्रसक्तकार्यज्ञानसत्वेपि किं प्रसक्तस्य कार्यमिति जिज्ञासोत्सत्तौ बाध

काभावः तादृशजिज्ञासायां प्रसक्तकार्यत्वव्याप्यधर्मप्रकारकत्वादिति वाच्यं तत्र हेप्रसक्तकार्यत्वव्या

प्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावश्यकतया तादृशजिज्ञासाविषयस्याप्रसिद्धत्वात् ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन श्री.

वहेतुहेतुमद्भावात् तथापि प्रसक्तस्य कार्यत्वव्याप्यधर्मांशे निरवच्छिन्नप्रकारतांशालितादृशजिज्ञासायास्तत्रो २

सत्तो बाधकाभाववज्जिज्ञासाप्रतितद्विषयीभूतज्ञानप्रतिबंधकतायां समानप्रकारताकत्वादि[illegible] तस्यतेत्र १
निरुक्त न च ज्ञानगोचरेच्छेति ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुतायां स्वसमानाधिकरणत्वांशस्याप्रयोज
कतया न तदनुसरणं समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्त्यनवच्छिन्नतिदृष्टमुपलक्षणं जनकज्ञानविषये समने
न जनकीभूते इष्टसाधनताज्ञानीयज्ञाननिष्ठविशेष्यतायां विषयितासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छे
दकत्वस्य विवक्षितत्वात् तदपि बोध्यं । तेनेष्टसाधनताज्ञानानात्मकस्य सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य
विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासांप्रति स्वातंत्र्येण हेतुत्वाभावेपि नासंभवः हेतुतायां उपायेच्छां प्रतिहेतुता
यां समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्तिरिति अन्यथा एकोपायविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादन्योपाय
विशेष्यकेच्छावारणाय यो यो यद्विशेषविशेष्यकत्वस्येष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशो वा
दिनिभावः कार्यतावान्तरेति वस्तुगत्या कार्यत्वव्याप्यो यः धर्मस्तत्काद्यलादिसत्त्वकारकेत्यर्थः ननु कार्य
त्वव्याप्यत्वस्यापि कार्यतावच्छेदके प्रवेशः प्रयोजनाभावात् न आम्नेहेतुतावच्छेदकादिभेदेन भिन्नत
या कार्यत्वव्याप्यत्वस्यैकस्याभावाच्च जिज्ञासातावच्छिन्नं प्रतीतिप्रत्यौक्ते [illegible] न हेतुतायां मिसने नान्वि

तं ज्ञानस्यैवेति न तु घटस्येत्यर्थः एतज्ज्ञानाभावेय अवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपार्थविशेषज्ञाभावे
व अर्थपदमिति अर्थ यद्रूपार्थविशेषपरत्वादिति भावः ननु एवं ज्ञाननिष्ठाया अनंतर्याभिधानप्रयोज
कजिज्ञासाविषयताया अवच्छेदकतावच्छेदकत्वविशेषणवैयर्थ्यं लक्षणमस्तु किं जनकतांश एवं शेनेति वा
च्यं तस्य प्रकृतलक्षणानंतर्गतत्वात् समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्त्यानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षणे जिज्ञा
सेसत्त्वे ज्ञानपरत्वेऽपि वैयर्थ्यं फलेच्छाजनकतायाः फलज्ञाननिष्ठायाः समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्त्यनवच्छि
न्नत्वाभावादेवमपि लेति आक्षिप्य परिहरति तु नेत्यत्र ज्ञानपदेऽपि पादनादेव तद्विवक्षालाभादिति प्रतीति तादृशे
ति आनंतर्याभिधानप्रयोजनके इत्यर्थः तादृशजिज्ञासावत्त्वाप्यो धर्मः प्रेरणाकार्यत्वप्रकारकजिज्ञासा
त्वादिः तमाहार्यलक्षणे समन्वयः ननु प्रत्यक्षकार्यज्ञानमिष्टसाधनमिति इष्टसाधनताज्ञानस्यापि कार्य
तावच्छेदकं प्रत्यक्षकार्यत्वप्रकारकजिज्ञासात्वं तत्त्व तादृशजिज्ञासावत्त्वाप्यमेवेति कथमिष्टसाधनत्वेऽति
व्याप्तिरित्याशंक्य परिहरति आहेत्याद्येच्छातावच्छिन्नप्रतीति प्रयोजनविरहेण प्रत्यक्षकार्यजिज्ञासात्वादिकं का
र्यतावच्छेदकं [illegible] इष्टसाधनताज्ञानस्य विशिष्यहेतुहेतुमद्भावो न केवलान्वयतु संभवि प्रायः कार्यतावं श्री॰ १०

तरधर्मप्रकारकेति प्रत्यक्षकार्यत्वादिप्रकारकेत्यर्थः अव्याप्यत्वादिति यत्र किंप्रत्यक्षकार्यमितिजि
ज्ञासानंतरमनुमानादिनिरूपणं नस्तूनंतत्र व्यभिचारेण प्रत्यक्षकार्यत्वप्रकारकजिज्ञासात्वादिनामानं
तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासात्वव्याप्यत्वाभावादितिभावः नचानंतर्याभिधानप्रयोजकेतत्रप्रयोजक
त्वस्वरूपयोग्यत्वरूपमेव निवेशनीयं तथा च यत्र एवोपदर्शितजिज्ञासानंतरं नानंतर्याभिधानं तत्रापि तादृश
जिज्ञासायां तथाविधप्रयोजकत्वस्य सत्त्वात्कथं व्याप्यत्वाभाव इति वाच्यं तथापि प्रत्यक्षकार्यत्वप्रकारकजि
ज्ञासात्वेन तथाविधधर्ममादाय प्रसाधनहेतुःतिव्याप्तितादवस्थ्यात् नचोपायेच्छात्वमेवेष्टसाधनताज्ञानका
र्यतावच्छेदकं नतु प्रत्यक्षकार्यत्वप्रकारकजिज्ञासात्वमित्येकमेवे~~[illegible]~~
~~वोपायेच्छात्वमेवेष्टसाधनताज्ञानकार्यतावच्छेदकं नतु प्रत्यक्षकार्यत्वप्रकारकजिज्ञासात्वमित्येकमेव~~
~~तिकथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं एकोपायविशेष्यसाधनताज्ञानकार्यतावच्छेदकं नतु प्रत्यक्षकार्यत्वप्रका~~
~~रकजिज्ञासात्वमित्येकमेवे~~तिकथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं एकोपायविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादन्योपा
यविशेष्यकेच्छावारणाय प्रत्यक्षकार्यत्वप्रकारकत्वजिज्ञासात्वावच्छिन्नं प्रतिप्रत्यक्षकार्यज्ञानमिष्टसाधनमि

भवा.टी. तीष्टसाधनताज्ञानत्वादिनाविशिष्यहेतुमद्भावस्याव[illegible]श्यकत्वान्न च समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्त्ये हेतु
११ ष्टसाधनताज्ञानेच्छयोर्हेतुहेतुमद्भावान्नाप्रसंगइति वाच्यं तथासति समानविशेष्यकत्व
प्रत्यासत्त्यनवच्छिन्नेच्छायामसदुक्तप्रकारेणैव साधनं तस्य दर्शितगुरुत्वेन कुत्सितकल्पनायाऽनुचितत्वा
त् ननु [illegible]प्रसक्तकार्यमिति सानंतर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासागततदुक्तित्वस्य तादृशजिज्ञासाहव्या
प्यत्वाज्ञरवच्छिन्नकार्यत्वामाशय कार्यत्वे लक्षणसंगतिर्भविष्यतीत्यत आह तदुक्तिलेति तदुक्तित्वे
वप्रत्यक्षकार्यत्वादिप्रकारकज्ञानगततदुक्तित्वस्यैव संगतित्वेवेति तथा च तस्य लक्ष्यतावच्छेदकव्या
पिनेह्येषायेतिभावः इष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तेरिति प्रसक्तानिरूपितानुमानगतकार्यताज्ञानामवत
त्वाच्च यालक्ष्यतयाऽनुमानज्ञानगतेष्टसाधनतायाः प्रसक्तानिरूपितत्वानुमानगतत्वयोरभावेनाल
क्ष्यत्वादितिभावः मतान्तरमाह यद्वेति यत्सत्त्वे संगतिलेनाभिमतपं स्वातंत्र्येणेति अव्यंतप्र
मेयप्र-सक्तकार्यज्ञानमिष्टसाधनमितीष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यत्वप्रकारकत्वानियमादिष्टसाधन श्री.
ताज्ञानविधयातस्यहेतुत्वेऽपि स्वातंत्र्येण हेतुत्वे प्रमाणाभावइतिभावः न क्षतिरिति तादृशजिज्ञासा ११

जनकेष्टसाधनताज्ञानमात्रस्यैवलक्षणसमन्वयात्सर्वत्रेष्टसाधनताज्ञाननिष्ठायाजिज्ञासाजनकताया:
समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्त्यनवच्छिन्नत्वाभावात्कार्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेनादृशजनकतावच्छेदकताप्र
योज्यधिकरणत्वाभावाच्चस्वान्तर्भावेणतद्धेतुताविनालक्ष्येलक्षणासंगतिरितिभावः अवांतरधर्मेणप्र
त्यक्षकार्यज्ञानमिष्टसाधनमितीष्टसाधनताज्ञानविरहेऽपिप्रत्यक्षकार्यमितिसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस
त हकृतेनावांधर्मेणप्रत्यक्षकार्यतावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानमिष्टसाधनमितीष्टसाधनताज्ञानेनापितादृश
जिज्ञासाजननात्तादृशजिज्ञासांप्रतिसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यसाक्षात्त्वेनाहेतुतायाआवश्यक
त्वादित्स्यतुकृतौसैवसामञ्जस्येगुरुतरधर्मानुसरणस्यार्थमिस्वरसः केचित्तुअनेनसूचितः घटत्वसामान्य त
ज्ञानात्घटत्वस्वावच्छिन्नकिंचित्त्वतिसामान्यतोघटत्वस्वावच्छिन्नज्ञानात् वाच्यत्वावच्छिन्नतावच्छेदकोधर्म
स्याभिप्रायेणात्रसर्वत्रघटत्वेनोपन्यासः तेनाग्रिमेणघटत्वस्वाच्यत्वेनज्ञाततद्व्यादिनानविरोधः संगतिभ
तंप्रकृतानुकूलत्वमुपोद्धातः असंगतिभिन्नत्वेतस्मिन्नुपोद्धातव्यवहारप्रयोगात्स्वाभिप्रायवानाहप्रकृतसिद्ध्य
नुकूलेति प्रकृतानुकूलगोचरणयागुरुगतचिंतानन्तरकालावच्छेदेनेत्यर्थः तादृशचिंतयाऽनंतराभिधानेसं

भवानन्दी १ व्याप्तिविशिष्टत्वज्ञानानुकूलत्वेन प्रकृतपक्षतज्ज्ञानकत्वेन १

गतित्वनिर्वाहादिति भावः एवमग्रेपि संगतिनिरूपकस्यैव प्रकृतपदार्थत्वेव श्यमाराद्धिवायत्नतोपोद्घा
१२ त हरणासंगतिरिंज्ञस्याधारणायक्कचित्संगतिनिरूपकं क्कचिमद्घटकं क्कचित्तदनुकूलं प्रकृतं चेतिव्याख्यामिति
१२ ति पादयति अनुकूलत्वं क्कचित्घटकत्वं क्कचिज्जनकत्वं क्कचिज्ज्ञापकत्वमिति क्कचित्पाठः इत्यत्रेत्यग्रिमयोराशं
क्याभित्यनयोरप्येवेति काव्याप्तिरिति जिज्ञासायाव्याप्तिनिरूपणमिति तथाचानुमितिलक्षणानिरूपि
ताव्याप्तेघटकत्वरूपायोद्घातसंगतिरितिभावः यद्यपि काव्याप्तिरिति जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वंव्या
प्तेस्तिन तुघटकत्वे घटकतावच्छेदकव्याप्तित्वादिरूपमेवेति नासंगतिः सामान्यलक्षणानिरूपणामिति
उपस्थितेत्यक्षणाघटक [illegible]कतावच्छेदक[illegible] सामान्यलक्षणानिरूपसं
गतिरितिभावः किं तज्ज्ञायकमित्याकांक्षायां। किं तत्समायकमित्याकांक्षायां। हेतुत्वव्यवस्थापनमिति। अ
न्यप्रकृतानुमितिलक्षणघटकतया प्रकृतवह्निशिष्टपरामर्शस्यानुमितिजनकत्वतत्समापकत्वं तदवच्छे
दकरूपमुपोद्घातइतिभावः वस्तुतस्तु क्कचिद्घटकत्वं क्कचिज्ज्ञापकत्वमित्येवपाठः ज्ञायकत्वमप्याशा श्री.
याचेतिमदं प्रदर्शयितुमुदाहरणद्वयं अतएवाग्रेउपयादकत्वं नज्ञापकत्वंपदर्शितंवाउपोद्घातेनगता १२
हकारितप्रमाणत १

र्थत्वादित्यनेनोपोद्घातस्योभयत्र्यर्थत्वेन जनकत्वं हेतुतया गतार्थत्वादित्यनेन जनकत्वस्य हेतुतारूपत्वं प्रतिपा
दयिष्यति उक्तरूपेण उपोद्घातहेतावच्छेदकधर्मभेदेन अत्र प्रसंगलक्षणे उपोद्घातादिपंचकभिन्नत्वं वि
शेषणमावश्यकमन्यथा पूर्वोक्तव्याप्त्यादीनामपि प्रसंगत्वं तद्भावाय तेरिष्टापत्तौ बोधत्वव्याघात
त्वथा चास्मदुक्तदिशा घटत्वादिरूपेणोपोद्घातलक्षणाक्रान्ततया तद्भिन्नत्वाभावान्न प्रसंगलक्षणस्यातिव्याप्तिः आ
दुरित्यनेन सूचितः प्रसंग इति प्रसंगलक्षणघटकसंगतित्वनिर्वाहकमित्यर्थः संगतित्वे सत्युपो
द्घातादिभिन्नत्वस्य तल्लक्षणत्वादिति भावः उपयोगीति आनंतर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजन
का कइत्यर्थः स्वयं स्मृतामिति स्वमात्रस्मृतिविषयनिरूपणीयत्वकामपीत्यर्थः गुरुस्मृतिं विनेयाव ति
न जिज्ञासानुदयादिति गुरोर्निरूपणीयस्मरणे विना गुरुणानंतर्याभिधानस्य कर्तुमशक्यतया
ऽऽनंतर्याभिधानप्रयोजकशिष्यजिज्ञासाया अनुदयादित्यर्थः स्वयं स्मृतामी स्वस्यैव निरूपणीयमा
चरस्मरणोस्मृति जिज्ञासानुदयादिति सिद्धेच्छाविरहादिति भावइति तु न सत् सामान्यरूपेण स्मृतार्
यि विशेषरूपेण जिज्ञासोदये बाधकाभावात् विशेषरूपेण जिज्ञासायां सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्व

पर्यन्ति. एवं प्रतिबन्धकीभूतेत्यादिना. संगतिभूतमाक्षेपवतो व्याख्यानमवसरः शेषं पूर्ववत्. एवमग्रेऽपि. एककार्यनिर्वाहकत्व ॥

यास्वीयतथाविधस्मरणे जिज्ञासायामनुकूलत्वाद्यद्यपि शिष्यस्य निरूपणीयस्मरणं विना तादृशगुरु

स्मरणमात्रेणापि तादृशजिज्ञासानिर्वाहस्तथाप्यनुपेक्षणीयत्वसाहचर्यात्स्मर्तिपरस्याभिधानस्य

नियतत्वमुक्तमिति ध्येयं स्वीयानुपेक्षणीयत्वेति स्वीयपरनुपेक्षणीयत्वं तज्ज्ञानस्येत्यर्थः श्रोतुरेवेति
गुरुसत्वेः संगतिलक्षणघटकत्वेन तस्याज्ञानेऽपेक्षणीयत्वादिति भावः संगतिलक्षणघटकत्वेत्य
नस्याः संगतित्वनिर्वाहकतयानपेक्षणादिसत्वस्य आहुरित्यनेन सूचितः एवं प्रकृतेत्यादि व्याख्या
नतत्वमेनत् उपोद्घातत्वपदं नियामकमुपयस्य संगतित्वनिर्वाहकत्वादित्यादि हेतुतायाजायते चेत्यादिना
शेषधिति कृतेव निरूपणीयत्वाच्च मध्यमामपि तां परिसज्यादसां विहायेति तदन्यत्वे सति तत्कार्यनिर्वाहक
त्वमित्यर्थः एकस्येति निरूपितत्वेषष्ठ्यर्थः तदन्यत्वे सति तत्प्रयोजकप्रयोज्यत्वेन लक्षणार्थः
अव्यवहितजन्यज्ञानविषयतामारोपेविवेचयन्ति यथाईश्वरेति संगतिरित्यस्य सूचितेति शेषः
स्वरूपयोग्यत्वस्यातिप्रसक्तत्वादिति न चात्रानंतराभिधानेन तज्ज्ञापिकार्येत्सप्रकारकज्ञाने तादृशजि
ज्ञासा स्वरूपयोग्यत्वस्य सत्वेन तत्रातिव्याप्तेरिति भावः सर्वज्ञासंभवादिति यत्रशिष्यजिज्ञासां विवे

वशुद्गुरुणा शिष्यज्ञाने च्छयानं तदभिधानं कृतं तत्र तादृशजिज्ञासा फलोपधायकत्वस्य कार्येसारि
ज्ञानेऽभावेनाव्याप्तिर्गुरोरिच्छा तु न सर्वत्र जिज्ञासापरप्रतिघाघे निभावः अत्र विवरं नेवहवः ज्ञानसा
मान्यगोचरेच्छावाची जिज्ञासापदं स्वोरूढ प्रबल स्मरणे प्रविष्टत्वस्य तिघाघात्च शिष्यज्ञानगोचरगुर्वित्स्वल
स्मरणघटिकानुधापकत्वस्य कारकज्ञाने सतान्त्राव्याप्तिः न च यत्र शिष्यज्ञानगोचरेच्छया गुरुणा निरूपणं
न कृतं तत्र तु निरूपणेच्छये वतत्रतत्र पदार्थबल्ल्यमिति वाच्यं ज्ञानार्थितया निरूपणस्य ज्ञानेच्छाविनाऽ
संभवादिति तन्न तादृशरूढशब्दे प्रमाणाभावात् तादृशगुर्वित्साया जिज्ञासायदप्रतिघाघत्वस्य शुद्धि
तिस्कुरभिप्रेतत्वे किमस्य कार्यमिति जिज्ञासाकारप्रवृत्तौ न विरोधात्वखुसिसोः प्रथमजिज्ञासेच्छिप्र
विरोधाच्चेति केचित्तु किमनुमानमिति जिज्ञासयेवानुमानमत्र निरूपितं तं न तु किं प्रत्यक्षप्रायजीवक
मिति जिज्ञासया तथा सत्यनुमितिकरणमनुमानमित्यस्य न रासंगतेः तथा च तादृशी या किमनुमानमि
त्याकारिका जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयत्वस्य जीवकत्वेऽभावाल्लक्षणाभिरमव्याप्तेः तस्मादानं
तर्याभिधानप्रयोजनं जिज्ञासाजनकनिरूपणावच्छेदकस्मरणप्रयोजकानिरूपणनिष्ठः संबंधः संगतिरिति
कृ

प्राहुः प्रसंगाद्यन्यतमत्वमिति प्रसंगादन्यत्वे सति पदुपोद्धातादयन्यतमभिन्नत्वमित्यर्थः यत्रप्रमे
यमिथानेष्वैजोमध्य मेयमात्रं संगतिस्तत्रापि तथाविधं गगनमाहार्यैव तत्सत्ता संगतिरितिभावः न
चयत्रोपजीवकं निरूप्योपजीव्यं निरूपितं तत्रासंगतिभ्रमोपजीवकत्वाद्यवतिव्याप्तिरनंतर्याभिधा
नव्याप्यत्वेसतितादृशान्यतमत्वस्यलक्षणत्वेनुप्राचीनमतप्रवेशइतिवाच्यं संगतिभ्रमेनानुपजी
वकत्वान्याहार्यान्यतमत्वस्यनिर्वचनीयत्वात् ननुप्रत्यक्षोपजीवकत्वादितिसाध्यहार्येकुं पंचम्यनुप
यत्तेज्यत आह एवंचेति नहेतुतायां नज्ञाप्यतायां ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यतायामिति· जिज्ञासा
द्वारकज्ञानप्रयोज्यतायामित्यर्थः सुखाद्यर्थं न इत्यादौ पंचम्याज्ञानप्रयोज्यतासामान्यार्थक
त्वस्यक्लृप्तत्वादितिभावः तादृशशब्देनैव अध्याहारेण उपमानमित्यादिलघुशब्देनैव उपमा
नाद्याविति प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्योपमानेपि सत्वेन तस्यापि प्रत्यक्षनिरूपणानवधानेन नि
रूपयितुमुचितत्वादितिभावः तामनाहृत्येति नथाविधाकांक्षायाः क्रमनियामकजिज्ञासाप्रा
यम्यादित्यदृष्टकत्वबहुत्वादौत्याहारेरभिधानस्यावश्यकत्वात्तेन संगतिप्रदर्शनस्यापि संभवादि भा॰
२५

त्तिभावः आकांक्षांतरेति संगतिप्रदर्शनप्रयोजनकाकांक्षांतरेत्यर्थः तत्रसत्यपि किंचिदाकांक्षयोस
मूहालंबनात्मकाकांक्षासंभवेप्यधिकविषयकत्वकल्पनेगौरवमितिभावः अतएवजिज्ञासानिवृत्ति
मात्रंनावसरः किंतुतदुत्तरएवश्यवक्तव्यत्वमपत्रएवेत्यर्थः अवसरसंगतस्वभावसूचनायेति जिज्ञासा
निवृत्तिमात्रस्यतथात्वेतुतन्निवृत्तेरन्यथापिसंभवात्तद्भावस्यचकेतिशशाहेवैयर्थ्यमितिभावः सादृश्यादि
शिष्टपिंडप्रमसमंकरणंउद्बोधकविधयातज्जन्मातिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः उपमितिः फलमिति
वक्ष्यमाणमताभिप्रायेणोहव्याख्यायास्मात्रोपधानइति गोसदृशोगवयपदवाच्यइत्यतिदेशवाक्या
र्थस्मृतेस्सादृश्यशस्यानुमितिमूलकत्वाहितिभावः ननूपमितावितियद्यपिनोयमानइत्यपिवक्तु
मुचितंतत्रगोसादृश्यादीनांविशेषणत्वेपितस्यतादृशविशेषणविषयकोपदर्शितशब्दस्यानुमितिमू
लकत्वनियमेमानाभावात् अनुमित्सतिरिक्तेनादृशविशेषणज्ञानेनापितथाविधोपमानोदया
त्तस्योपेतद्द्वारसेनसम्बन्धनात्योघभिधानेसंदर्भासंगतिः सम्बन्धिनिमित्तविषयकानुमितेरपि
ताहशोपमानोपयोगित्वाभावाद्तत्तत्त्वज्ञानापिहिते अविशेषणत्वादेति विशेषणत्वेतुविशेष

प्रवाटी॰

१५ णाज्ञानविधयानुपयोगः स्यादिति भावः अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणं तज्जन्यस्मृतिर्व्या
15 पारः उपमितिः फलमिति मते तु तादृशशाब्दस्यानुमितेः शक्तिज्ञानविधया शाब्दबोधात्मकं तथाविधो
ग्र पमाने तद्द्वारा तादृशव्यापारे उपमितौ चोपयोगित्वमस्त्येवेति ध्येयं स प्रवर्तते नातिदेशानुमानस्योप
मितावुपयोगितां प्रदर्शयितुं तस्योपमितिविशेषणविषयकत्वं दर्शयति समानेति तत्राह कस्यो
पजीव्यत्वादिति तदुपमायातत्वं तथाविधविशेषणाघटकपदस्य कपदार्थोपस्थापनया न विशिष्टप्रत्यक्षस
रूपस्यापि विशेषणज्ञानस्यासंभवेनानुमितिरूपतज्ज्ञानस्य नियमतोपेक्षाविरहादिति अतिदेशवा
क्यार्थशाब्दबोधस्योपमानत्वमते तु किंचिद्धर्मावच्छिन्नशक्तत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानानुमाने सत्यति
देशवाक्यस्थगवयपदस्य स्वरूपसत्तया लाभेऽपि क्वचित्स्थले भ्रमणज्ञानेन शक्यसंबन्धरूपाया लक्षणायाः
शक्तिज्ञानसाध्यत्वात् गवयपदं गवयत्वावच्छिन्नशक्तमिति विशेषतः शक्तत्वानुमितिश्च प्राक् असंभवत्यु
पमितिवैयर्थ्यापत्तेरतः सामान्यतो गवयपदं किंचिद्धर्मावच्छिन्नशक्तमित्याकारकशक्तत्वानुमानस्यातो श्री॰
दृशलक्षणाज्ञानद्वारेण तादृशशाब्दबोधरूपोपमाने तज्जन्यव्यापारे उपमितौ चोपजीव्यत्वमिति ध्येयं १५

२ गवयत्वजात्यवच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वग्रहः। तथा चैतन्मते गवयपदं कश्चित्प्रवृत्तिनिमित्तकं पदत्वादित्यनुमितिरिति ३

सेव व्यापार इति उद्बोधकविधया सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनस्यैतद्धेतुत्वादिति भावः गवयो गवयपदवाच्य
इत्येवेति गोसादृश्यस्य स्वैरं तु स्वचोदयितानपि तद्रूपेण यात्वाघवात् गवयत्वजात्यवच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्व
ग्रहः तथा चैतन्मते गवयपदं कश्चित्प्रवृत्तिनिमित्तकं पदत्वादित्यनुमितिरूपं जीव्योपजीव्येति भावः शक्तौ सामान्यतो दृष्टमि
ति सामान्यरूपेण गवयपदस्य शक्तिनिमित्तकत्वबोधकमित्यर्थः ननूपमानस्वरूपं प्रतीति सादृश्यविशिष्टपिं
डदर्शनरूपमुपमानं गवयपदशक्तिनिमित्तस्य विशेषणत्वादिति भावः अनुमानत्वावच्छेदेनेत्युपजी
वकत्वेति अन्ये इत्यस्य अदृष्टद्वारा इति परं परम्परासम्बन्धेनोपमानमूलकतायां निखिलानुमाने
विसंभवान्न संसारस्यानादितया दृष्टादृष्टपरम्परयोपमानस्य कथंचित्प्रयोजकत्वसंभवात् अन्यथा यत्रोप
मानजन्यकादृष्टजनकप्रवृत्तिजनकत्वमिति साध्यतानिष्ठप्रसत्तादिरूपं तत्रोपमानेऽनुमानमूल
कतायाः दुरुपपादत्वादिति श्रुतिमूलेन तादृशसंगते स्पर्शनादिति न च बहुवाहीति मूलस्य न संग
तिप्रदर्शकत्वं परं तु निरूपणक्रमनियामकत्वं त्वसाक्षात्मादिप्रदर्शकत्वमेवेति वाच्यं तथा सति
मूलेनुमाननिरूपितोपमाननिष्ठसंगतेः प्रदर्शनान्न्यूनतापत्तेरिति नन्वेवं संगतेरनंतर्याभिधाना

नानियामकत्वं तया कथं संगतिभङ्गस्य निरूपणयोः कार्यकारणभावस्य तन्नियामकत्वमत आह ए
वं चेति संगतिमुद्रया नो कल्प इति निरूपणगतत्वाभावेन जिज्ञासायामनुपयोगितया च तस्य संगतित्व
यत्वाभावादिति भावः नो कल्प्य इति अनन्तराभिधाननियामकाभावरूपो दोष इत्यर्थः इत्येव
मूलप्रत्यक्षानन्तरमिति नैवमस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिना प्रत्यक्षपदं प्रत्यक्षनिरूपणपरं उपजीव
कपदमुपजीवकनिरूपणविषयपरं पंचमाज्ज्ञानज्ञाप्यतायामिति बोध्यं यथा कथंचिज्जिज्ञासा
जनकत्वादिति स्वाश्रयविषयत्वरूपपरंपरासंबंधेन प्रत्यक्षनिरूपणोपजीवकत्वमकारकं जिज्ञासाजन
कत्वमित्यर्थः संगतिरेवेति परंपरासंबंधेन निरूपणगता संगतिरेवेत्यर्थः तथा च संभवति चेत्यादिग्र
न्थितेग्रन्थः संगतिप्रदर्शनपर एवेति भावः तादृशजिज्ञासया अनुमाननिरूपणे मानाभावान्न तस्य सं
गतित्वमित्यस्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः ज्ञानजनकत्वादिरूपयोर्निरूपणयोः कथं कार्यकारणभा गु
वत्वमत आह प्रत्यक्षज्ञानानुमानज्ञानयोरिति निरूपणपदेन निरूपणघटकज्ञानलक्षणादिति भावः श्री
ज्ञानात्मकनिरूपणयोः कार्यकारणभावस्य शाब्दात्मकग्रन्थयोः पौर्वापर्ये नियामकत्वं संभवती १६

सभिप्रायिकं मतान्तरमाह ज्ञानजनकयोः शब्दयोरिति प्रयोज्यप्रयोजकभावइति प्रसक्तस्य पूर्व
कमनुमानं त्रिविधमिति वाक्यात्मकानुमाननिरूपणे वाक्यार्थज्ञानविधया तदर्थज्ञाने तत्र प्रसक्त च
ज्ञाने तत्र प्रसक्तस्य निरूपणं कारणमिति रीत्या प्रयोज्यप्रयोजकभावइतिभावः तादृशनिरूपणयोः
प्रयोज्यप्रयोजकभावोदृष्टे प्रसक्तबोधकशब्दं विना प्रकृतानुयायान्तरेण तदर्थज्ञानसंभवात् कार्यका
रणभावव्यद्वैलक्षण्यापत्तिश्चैतस्य स्वरूपः कश्चिदित्यनेन सूचितः पूर्वकारणमिति पूर्वं यद्दृष्टपूर्वव
पे त्त्विशिष्टालक्षणिकत्वादितिभावः तल्लिंगकमिति ज्ञानजन्यत्वस्य प्रसक्तयार्थत्वादितिभावः उपरिदेशो
दाहवानिति वह्निमदुपरिदेशवत्तार्थः व्याप्तिप्रत्यक्षरूपेऽनुमानेतत्स्वरूपमेव व्याप्तिप्रत्यक्षपूर्व
कत्वासंभवेन यथाकृतासंगतेराह अनुमानमनुमितिरिति अध्याहारफलं प्रदर्शयति करणस्याव्या
प्ति यथाश्रुतमेवेति नतावल्लिंगपरामर्शस्य प्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षपूर्वकत्वसंभवादितिभावः अ
संगतिः स्यादिति स्वरूपनिरूपणाय हेतुकमनियामकाकाङ्क्षायामपि चेदितिभावः प्रत्यक्षविशे
ष्यमिति तत्रसत्त्वेन परस्परप्रत्यक्षपरत्वादितिभावः ननु व्याप्तिप्रत्यक्षप्रतिसंहत्याप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वेऽपि

भवा०टी० सोव प्रक्रांत तत्प्राऽनुमानलक्षणस्यैव कर्त्तव्यतया मूले प्रत्यक्षपदानुमानपदयोः फलकरणोभयपरत्वं प्रत्यक्षस्यानुमितिनिरूपणप्रति

१७ धारा दर्शनपदं ज्ञानसामान्यार्थकमेवेत्यतो दाधितावाहेति तेन भूयो दर्शनादिनसंस्कारसचिवेंद्रिय

17 जन्यस्तोऽपि परिग्रहः अनुमानेनैवेति गवयपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदस्मादित्यनुमितेर्गवयय

दृवाच्यत्वोयमिति पूर्वं नैयायिकानामप्यावश्यकतया जस्या एव गवयत्वजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे लाघवमि

ति लाघवज्ञानसहकारेण गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वविषयत्वसंभवादिति भावः अनुमानलक्षणे कर्त्त इत्यसंगति

व्यत्वेति अनुमितिलक्षणोऽनुमानलक्षणे चकर्त्तव्यत्वस्यार्थः किमितिलक्षितेति अनुमानलक्षणस्यैवकि लेखनं ४

मितिलक्षितेत्यर्थः तयोः पौर्वापर्ये विनिगमकाभावादिति भावः एतेन प्रत्यक्षीयजीवकत्वादित्यत्रप्र

त्यक्षपदस्योभयपरत्वेऽनुमानं निरूप्य तदुत्तरमनुमानयदृस्य भावकरणोभयसत्त्वे प्यामनुमितिजनकरण

परत्वस्यावश्यकतयाऽनुमितिनिरूपणस्यापि प्रतिज्ञातत्वेन तल्लक्षणस्यापि कर्त्तव्यतयाऽनुमानलक्ष

णोकर्त्तव्यत्वस्य संगतत्वमित्ययास्ते वस्तुतस्तु प्रमाणत्वमत्र विवक्षितं ज्याहि नाप्रमाणानिरूपणप्रति

ज्ञाकल्पनं तल्लक्षणाकरणं चानुचितमित्याशयः त्रिविधमिति विभागादि संग्रहहेतुत्वादिनान्यायसाध्यत श्री०

यपरिग्रहः लक्षणास्मिन्नप्य लक्ष्यभागात्मकनिरूपणेऽभावाहाह प्रकारेत्ततीयेति नतु मूले निरूप्यतद्रस १०

त्रनिरूपणालक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रकारकज्ञानजनकः शाब्दत्वव्याप्यचलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रका
रकंयत्लक्षणात् ~~स्वरूपप्रामाण्यप्रकारकज्ञानजनकः शाब्दत्वव्याप्यचलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रकारकं यत्लक्षण~~
स्वरूपप्रामाण्यप्रकारकंज्ञानमित्यर्थः नन्वयस्याहत्तत्रहि निरूपणं शाब्दइति निरूपणमित्युक्तस्थले निरूपणं
शाब्दमात्रमित्यर्थः ननुज्ञानजनकः शाब्दत्वस्यार्थः लक्षणायत्तेः ज्ञानात्मके निरूपणे लौकिकदृष्टेऽनुमानविषय
कत्वस्याबाधेनानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणस्यान्यायाणानुबंधिविषयत्वस्यासंगतेश्चेत्थंच शाब्दविषयेऽनुमानेऽ
नुमितिरित्यर्थः स्यान्नचायंपुरः व्याप्तिज्ञानमितिशाब्दविषयेतस्मिन्ननुमितेर्विशेषणत्वाभावादि
तत्तत्त्वेतिमूलस्थतत्त्वपरामर्शनायंदर्शयति दीधितौ लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिरनुमानेनिरूप
णायइति चलक्षणेति प्रकारकनिरूपणस्यपूर्ववाक्येनानुपपत्तिः ननुतथाकथमुत्तरवाक्यगतनष्ट
त्वेनतद्घटितार्थस्यपरामर्श इतिवाच्यं पूर्ववाक्येलक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिरितिपूरणेनतथाप
रामर्शसंभवात् आधारसप्तमीति तत्रेतिसप्तमी आधारसप्तमीत्यर्थः आधारसप्तम्या आधेयतावे
कत्वात्तन्नियामकसंबंधंप्रदर्शयति स्वविषयकेतियद्यत्संबंधावच्छिन्नाधेयत्वतत्संबंधरवेसभि

प्रायः एतादृशार्थेऽकचित्सम्भवदर्शनेऽपि विषयतासामान्यार्थकाधारसप्तम्यास्तात्पर्यवशादादृशविषयताविशि
ष्टरूपस्वार्थबोधनेबाधकाभावइतिभावः मतान्तरमाह सतिसप्तमीति प्रयोजकत्वार्थिकासतिसप्तमी
त्यर्थः निरूपणीयानुमानप्रयोजकत्वस्यानुमितिनिरूपणेऽभावात्तद्विशेषणतानिरूपणप्रयोजकत्वं सप्तम्या
बोध्यतेसद्विशेषणतोहीतिमायाहिसंभिप्रायेणाहस्तम्भेयतनिरूपणपदेनतेषामिति अनुमाननिरूपणादिति
लस्यक्रियाविशेषणकालार्थकत्वं नार्थविशेषणतापत्त्यार्थकपदेन रस्येवयस्य चभावेनेति सतिसप्तमीवि
धानात्कर्तव्यइति कृदन्तेननतस्येति यार्थं भक्ष्यमर्थकत्वमभिव्याहार एवलक्षक क्रियापूर्वकालीनत्वंल
क्ष्य क्रियायां सतिसप्तम्या बोध्यते गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ तत्र नान्तेरस्तुः प्रयोजकता निर्वाहकत्वं तद्बोध
नायभविष्यदर्थकक्तृप्रत्ययेनतस्य दर्शनमिति एतन्मतेतन्निति तत्सहायोऽनुमानमात्रेलक्षरूपप्रमाणपादि एस्
भिरितिपूरणं तस्यपूरणं विनाऽनुमाननिरूपणानुमितिनिरूपणयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावानिर्वाहात्
निरूपणीयइत्यपि पूरणंनिरूपणीयाऽनुमानस्य तत्सहायार्थत्वेनिरूपणस्य क्रियात्वाभावेनैतस्य चभावेनेति श्री·
सतिसप्तम्यनुपपत्तेः अनुमाननिरूपणार्थमिति तत्त्वंचानुमाननिरूपणेच्छाधीनेच्छाविषयत्वं निमित्त १८

सप्तमीति॰ निमित्तात्कर्मयोगइतिवार्त्तिकमत्रार्थे ईश्वतत्क्रियाकर्मयोगे तत्क्रियानिमित्तवाचकपदात्सप्तमीनि
मित्तकर्मयोगः स्वरूपसन्नपेक्षितः अत्र चेच्छाधानेच्छाविषयत्वं सप्तम्यर्थस्तस्य चानुमितिनिरूपणेऽन्वयः।
अनुमाननिरूपणस्य च विषयतयेच्छायामन्वयः अनुमितिरूपकर्मसंबंधश्च निमित्तानुमाननिरूपणेप्रका
रितेतिबोध्यं असंभवेनेति यादृशविशेषणविशेष्यभावापन्नस्य पूर्ववाक्येनोपस्थितिस्तद्विपरीतविशेषण
विशेष्यभावापन्नस्य तदापरामर्शासंभवादितिभावः ननु निरूपणीयानुमानस्यानिमित्ततयाकर्षं तदर्थकत्वसहो
त्तरं निमित्तसप्तमीस्तत्राह विशेषणेति सविशेषणेहीतिन्यायादितिभावः उभयत्रापि मतद्वयेपि।
नुमानस्यानिमित्ततयाकर्षं तदर्थकत्वसहोत्तरं निमित्तसप्तमीस्तत्राह विशेषणेति सविशेषणे
हीतिन्यायादितिभावः उभयत्रापि मतद्वयेपि अनुमितिर्निरूप्यतइत्यन्वयइति निरूप्यतइत्यत्र वा
च्यगतक्रियानुयोगेनान्वयइत्यर्थः अत्र यथाश्रुते सप्तम्यर्थप्रते॰ऽनुमितिनिरूपणस्यानुपस्थितत्वात
यात्तत्रसप्तम्यर्थप्रयोजकत्वान्वयानुप[illegible]
यथाश्रुतानुपस्थितत्वात तयातत्रसप्तम्यर्थप्रयोजकत्वान्वयानुपपत्तेः निमित्तसप्तमीतिमतेत्वतदर्थान्व

स

यानुपपत्तिरिति भावः आधारसप्तमीसंभवे प्रथमांतकल्पने गौरवप्रसक्त्वा हृष्टव्याप्यमिति मतद्वयेप्यस्वरसः
अन्यथापि व्याप्तिज्ञानत्वादिनापि तथात्वसत्त्वेनुमितिलक्षणोक्तव्याप्तिलक्षणकरणापत्तेरस्य तत्त्वात्तदा
हित्वपि बोध्यं क्रियेति - स्वजन्यप्रमेयत्वार्थः अनुमितित्वं क्लीनां भेदेप्यनुमितिकरणत्वस्याभेदादाह भे
दोवैजात्यमिति ननु लिंगव्याप्तिज्ञानरूपाश्रयभेद एव प्रत्यक्षानुमानप्रमाणत्वयोर्भेदकः किंफलभेदस्यत
त्क्रियात्मकत्वेनेत्यत आह प्रातिशब्दोभयेति तत्र व्यवहारेण विभिन्नप्रमाणत्वस्य तादृशाश्रयभेदस्यापि चा
रेण तत्क्रियात्मकत्वेन संभवतीति भावः तथाचेत्सति आश्रयमात्राशयः प्रत्यक्षत्वानुमानत्वमनुमानेनिरूपतद्भेदतः
प्रत्यक्षानुमानप्रमाणयोर्भेदः प्रतीयते तद्विषयप्रत्यक्षप्रमाणत्वक्रियाभेदः तदभावेपि प्रमाणाभेदव्यवहारस्योक्त
त्वात् व्याप्तिज्ञानत्वं क्लीनां भेदेपि प्रमाणाभेदव्यवहाराभावाच्च किंतु प्रमितिकरणत्वरूपप्रमाणत्वभेद ए
व तत्र कथं तद्दूरस्थाकांक्षापत्तिवत्स्वार्थं तन्निर्वाहकं प्रमितिवैलक्षण्यज्ञानायाऽनुमितिलक्षणाभिधा
नमिति अत्रेति अर्थदर्शनेनाऽनुरित्यनेनवाऽन्वयः परार्थतावच्छेदकत्वेन परार्थविशेषणतयाऽप
स्थितत्वेन अनन्वयादिति एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वये निराकांक्षत्वा

इति भावः लक्षणेति नच नीलत्वं नीलरूपमेव तत्र नीलपदस्य शक्तिरेव न लक्षणेति वाच्यं नीलविशिष्टपरनी
लपदेनान्तरत्वप्रसक्तस्य नीलवैशिष्ट्यस्य परत्वात् गौरवादिति यद्यपि धर्मिपरत्वेपि नीलपदस्यान्यायनये लक्षणो
वन तथाप्युत्पलपदस्योत्पलत्वलक्षणायां गौरवं परीत्यावेदं बोध्यं नीलोत्पलमिति नच तत्र नीलत्वोत्पल
त्वसामानाधिकरण्यमित्येव बोधस्तु प्रत्ययस्यैव विधसामानाधिकरण्येनान्वयग्राहकं च नीलोत्पलपदमि
ति वाच्यं तथा सति प्रत्ययानामिति सुखमिति भङ्गाय यत्नेति घट त्वादौ घटत्वमित्याद्यसमस्तस्थले नीलोत्प
लत्वमित्यत्र नीलोत्पलत्वमित्यादिसमस्तस्थले। अनुपपत्तिभेदकल्पनं शक्तिवैलक्षण्यकल्पने. अ तिसक्तेवा
इति तथा च घटेतरत्वजिज्ञासाप्रतियोगिकाभावस्य द्रव्यत्वादावपि सत्वाद्घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वबोधापत्तिरिति भावः
दतिश्चस्ये गगनादौ प्रसिद्धिं दृष्टिनिधायाह घटत्वादाविति यद्वान्यप्रसिद्धत्वादिति इतरत्वज्ञिस्यत्वज्ञिस
त्वायेप्रयोगाह तथा न इतरत्वच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वादित्यर्थः गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेत्वाह घटत्वा
दाविति ननु संबंधमानये सोदरावश्यं संबंधित्वेन मानये तिबोधाय स्यात् तदर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतासंबंधेन शाब्दबोधे तदर्थभेदः कारणमिति कार्यकारणभावस्यावश्यकतया तादृशकारण

धात्वर्थं त्वप्रत्ययार्थं चाजित्वादौ तद्दृष्टेन रादेरन्वय इत्यत आह अनुत्पत्तिर्वेदितव्या इति एवकारस्थले व्यभि
चारेण सामान्यत स्तादृशकार्यकारणभावाभावात् तद्विशेषोऽत्र भावेन तत्कल्पनेऽपि प्रकृते तत् कल्पने
मानाभावादिति भावः कंबुग्रीवादिमत्त्वादेरिति। कंबुग्रीवादिमत्त्वस्य घटगतजात्यादिरूपत्वाभावेन घटे
समवेतत्वादिति भावः नीलोत्पलत्वस्यापि जातित्वाभावात् प्रकृतिजन्यबोधे समवायसंबंधेन प्रकारत
याकथं समवेतत्व इति सामानाधिकरण्यलाभ इत्यत आह नीलोत्पलत्वमित्यादिनाऽऽहादित्यादिनेति उपाधि
तयाविशिष्टजातिरूपतया स्वरूपसंबंधेनेवेति। विशिष्टनिरूपितायाः समवायसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतात
स्वरूपसमवायभेदेऽर्थः यतो विशिष्टस्य स्वरूपविशेष्यंतद्वायेन समवायेनेत्यर्थः एतेन स्वरूपसंबंधेन वृत्ति
त्वयोत्पलत्वे लाभेऽपि समवायघटितसामानाधिकरण्यालाभान्नीलत्वसमवायिसमवायत्वमाना इति
प्रकृतग्रन्थविरोधः किंच विशिष्टस्य समवायातिरिक्तस्वरूपसंबंधेन वृत्तित्वे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता
या स्तादृशस्वरूपसंबंधेन गुणादावकालितया ऽनुपपत्त्यभावेन नं च सादिनात इतरसमवेतत्वस्य तत्र बा
धादिति नेन दोषो भ्रान्तवनमसंगतमित्यपास्तं न च गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वमित्यादौ विधि इत्यत्र यत्र लक्षणं

प्रतियोगिरपि दूषण्या॰ तदुभयदलेनविवादितेनत्वा॰

सत्वमित्याहो सद्भिरसमवेतत्वौदिति न चैवं विवक्षणीनी लोत्पलत्वमित्यत्र सामान्याधिकरण्यस्य
कथंत्वाभवृत्तिवाच्यं प्रकृतसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रकृतसाध्यस्य तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद
कधर्मवत्त्वान्वयस्वीकारात् अन्यथा घटत्वमित्यादौ गगनस्यापि बोधापत्तेः प्रतियोगिवैयधिकरण्य
घटितानवच्छेदकत्वदलस्य तत्र सत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यानवच्छेदकत्वदले प्रवेशे संयोग
वत्वमित्यत्र स्वप्रत्ययेन संयोगप्रत्ययानुपपत्तेः नच गगनत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितत्वेनत्वे
त्यादिप्रथमदलाभावादेव तद्वारणं घटत्वमित्यादौ संयोगादेर्बोधवारणाय तद्दलेपि प्रतियोगिवै
यधिकरण्यनिवेशस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं तथापि प्रमेयत्वमित्यत्र गगनादिबोधापत्तेर्दुर्वारत्वा
त्तत्र एवं दलस्यैव प्रवेशो हि वा यथा स्वप्रकृतसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रकृतसाध्यस्यानवच्छेदकत्वापत्तेः।
यस्वीकारेपि न दोषः तादृशस्थले प्रकृतसाध्यतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसंबंधेनैव प्रकृतसाध्यस्य तन्नि
ष्ठान्वयाभिप्रेतत्वाच्चेयत्र निरूपितत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधेन गगनत्वस्य प्रमेयादिवृत्तित्वाज्ज्ञानादृशानव
च्छेदके प्रकृतसाध्यस्यान्वयस्य च बाधे चेत् यथाश्रुतिरिक एवं सप्तनंतशक्तिकल्पनेति निरूक्तवज्जिज्ञा
दृ१

टकीभूतप्रकृत्यर्थतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्यावश्यकत्वादिति भावः प्रातिस्विकरूपेण यत्र
येन रूपेण बोधः सति बाधके तत्र तेन रूपेण तत्तद्रूपं शक्यं जातिः यथा गुरुत्वमित्यादौ तत्र जातिवि
शेषे लोके गुरुत्वादिनाबोधात् अन्यत्रोपाधिः यथा घटत्वमित्यादौ तत्र घटेतरवृत्तित्वे सति घटवृत्ति
त्वाद्युपाधिनैव घटत्वादिनाबोधात् यदि च तत्र तत्तच्छक्तितादिनैव घटत्वादिबोधस्तदा तत्तच्छक्तिते
भेव घटत्वादेर्भावप्रत्ययस्य शक्तिरिति वस्तुतो घटेतरावृत्तित्वादिनाबोधेपि भावप्रत्ययस्य तत्र लक्षणैव न शक्ति
गौरवादिति ध्येयं यद्यपि तद्भिन्नत्वव्यापकेत्यादिनिष्कर्षे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकभेदे प्रयोजनाभावः तत्र वक्ष्ये न
२ प्रविशेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्य निरूपितत्वविशिष्टत्वं वधावच्छिन्न शक्यकल्पनात् तथापीतरत्वव्यापकत्वे
स्य घटत्वाभावेऽभावेनेतरत्वव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वेबाधाय यत्र घटेतरत्वव्यापकत्व
स्यैव तत्र भावप्रत्ययशक्यतया प्रकृत्यर्थतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्य विवक्षितत्वे त्वावश्यकत्वे एवं
स्वाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य घटत्वे बाधात् स भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य भावप्रत्ययश
क्यत्वावश्यकत्वं घटत्वे बाधात् स्वाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य भावप्रत्ययशक्यत्वावश्यकत्वे

याघटत्वादिभेदेन शक्तिभेदः तत्कल्प्यावश्यकत्वस्याभिप्रायात् नासंगतिरिति ध्येयम् ननु पूर्वोक्तपंचक
स्यशक्यत्वे यत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदक निरूपितत्वविशिष्टसंबंधावच्छिन्नवृत्तितावच्छिन्नशक्तिता
द्दशावच्छिन्नत्वनिष्ठनिरूपितत्वसंबंधेन प्रत्ययार्थव्यक्तित्वे प्रकृत्यर्थघटादेरन्वयत्वाकारेण वृत्ताद्द
शव्यक्तित्वविशेषप्रसंगः कृत्वमित्याहोपारिमाणादेर्वाधाप्रसंगात् ननु वनदितरत्वव्यापकेत्यादि निघ
घैदर्शिनीरीत्या घटकत्वादिभेदेन शक्तिभेदस्यावश्यकत्वमिति वा चेन्नापि दले द्रुप घटकप्रत्यर्थपु
त्वं तु शः शक्तित्वाकारेण संबंधविशेषेण प्रकृत्यर्थस्य तेषां चान्वयत्वाकारेण च पूर्वोक्तदोषाभावा
घटत्वादेर्न भावेनापास्यकल्पनात्तथा च लाघवगौरवमिति सतोऽनुभावानुरोधाद्य आह यत्तु धर्मत्वेने
वेति नचैवं पृथिवीत्वेन घटत्वमितिप्रत्ययानुपपत्तिः पृथिवीत्वे घटधर्मभेदाभावादिति वाच्यं सम
भिव्याहारविशेषबलेन भावप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपधर्मो यत्तद्व्यापकत्वेन धर्मत्वेन श
क्तियशिनीलोत्पलत्वमित्यत्र प्रकृत्यर्थस्य नीलत्वसमवायाभिन्नोत्पलत्वस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसंब
धेन व्याप्यत्वमतद्रूपभावप्रत्ययार्थधर्मत्वघटकाभ्यन्नवृत्तेः समवेतत्वं संभवेदन्वयबलादेव नीलत्वस्य

भवारी.
२२ प्रवाच्यमित्रसमवेतत्वस्य सामानाधिकरण्यस्य लाभासंभवात्तथा नो दृतीयतो विशिष्टशक्ति
पक्षस्य वतत्शंकावारणाय आह विशिष्टशक्तो वेति भावप्रत्ययार्थ इति न च शक्तिलेशस्य
तत्त्वादेवनटितिभावः नीलोत्पलत्वमित्यत्र नीलतो फलत्वसामानाधिकरण्यबोधप्रकारं केषांचि
द्दर्शयति घटपटत्वमिति नीलोत्पलत्वमित्यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशक्तेन भावप्रत्ययेनोत्पलत्व
स्योपस्थितावपि नीलत्वस्य कथमुपस्थितिस्तस्य प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकत्वादित्याशंकां वारयति हृदन्तर
स्येवेति घटपटत्वमित्यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशक्तेन भावप्रत्ययेन घटत्वस्येव घटत्वस्याप्युपस्थिते
दृष्टुं भावप्रत्ययस्य प्रत्येकाभिसंबंधात्तथा नीलोत्पलत्वमित्यत्र कर्मधारयेपि भावप्रत्ययस्य प्रत्येकाभि
संबंधान्नीलत्वस्याप्युपस्थितिरितिभावः विशेषणत्वेनेति एकपदार्थेपरपदार्थविशेषणस्य ला
कारादितिभावः न केवलं नीलोत्पलपदाभ्यामुपस्थितयोर्नीलत्वोत्पलत्वयोर्भावप्रत्ययार्थसामानाधि
करण्येऽन्वयस्वाकारे बोधोयपत्तौ नीलोत्पलत्वयोर्भावप्रत्ययार्थैकत्वेनमन्वयेके इति वा लक्ष
ण्याएकविशेषणतेनोपस्थितसामान्यविशेषणतेनान्वयात्प्रबाधादितिं न चैतत्र भावप्रत्ययस्यानी २२

लत्वोत्पलत्वसामानाधिकरण्येपि शक्तिरस्तु किमुक्तप्रकारेणेति वाच्यं तथा सति नीलघटत्वेरक्तघटत्व
मित्याद्यनुरोधेन शक्त्यानन्त्यप्रसंगात् प्रत्ययानामिति क्वचित्तेर स्वार्थमाह नीलोत्पलस्य प्रकृत्यर्थस्ये
ति अनुभवानुरोधादाह सामानाधिकरण्येनेति लक्षणायैव नीलतीत्येन लत्वसामानाधिकरण्यप्रती
ति संभवे तज्ज्ञोक्तरीत्या शक्तिकल्पनमन्याय्यमित्यस्वरसं केचिदिति सूचयति एवं चोक्तस्वमते एतन्मते च
२ सामानाधिकरण्यस्य मुख्यविशेष्यतयाभावप्रत्ययप्रतियोगितेऽनीलोत्पले मृत्पलत्वेन रूपस्य योग्यत्वं
नीलोत्पलत्वमुत्पलत्वसमवेतमित्यस्य चायोग्यत्वे तद्बोधमिति तत्तु तच्चत्योत्पलपदोत्तर सप्तम्यानि यमेनावच्छे
दकत्वपरत्वमहोत्समवेतपरस्य समवायसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकार्थकत्वाच्चेति वस्तुतस्तु तत्र
नीलत्वसामानाधिकरण्यमुत्पलत्वेऽभावप्रत्ययार्थस्तत्त्रान्वयः बाधिताबाधितसाधारणसामानाधिकरण्यमिति
· प्रसिद्धधर्मतावच्छेदकबाधितमबाधितं वा यत्सामानाधिकरण्यं तन्निष्ठविषयकेत्यर्थः सामानाधिकरण्यप्रसिद्धेति
तदुभयसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मपदोत्तरतल्प्रत्ययप्रतिपाद्यत्वादिति भावः तृतीया
याश्चेति लोहितवह्निशालनेवानयमित्यादौ वह्न्यंशे लोहित्याभावनिश्चयदशायां तदंशे लोहितप्रकारकबोधानु

इयेपिलोहित्यावच्छिन्नवह्नि ज्ञानेवानयेति विषयताकत्वेनज्ञानबोधस्यानुवि धेकत्वयाज्ञानेयत्समभिव्या
हारस्थलेसुसन्निविशेषकत्वनस्यावश्यकत्वयाप्रकृतलक्षणवाक्यात्सक्षधर्मत्वांशेव्याप्तिविशिष्ट्सामा
नाधिकरण्यप्रकारकबोधानुरयेपिताद्रशसामानाधिकरण्यावच्छिन्नयत्पक्षधर्मत्वविषयताकत्वेनज्ञानेवाधे
बाधकाभावात्तहिं पक्षस्य प्रकृतलक्षणवाक्यप्रतिपाद्यत्वमिति तेनेपहोधर्मस्थानेनेसाध्यप्रसिद्धिकयोपाध्या
पानामाश्रयोवणितोनावत्तनुगत्सालोहितवह्निज्ञानत्वानयमित्यादिवाक्यानोपोपाएयपक्षनादृशधुसत्वे
ष्वालीकतया ज्ञानानन्वयप्रतिनस्थलस्पलत्वासंभवेनभ्रांतानुमितावव्याप्तिरस्त्येवेतिभावः अत
एव॰ भ्रांतानुमितावव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वादेव अनेनैवरोषेण भ्रांतानुमितावव्याप्त्येव दूषणमुपाध्या
यव्याख्यानं निरुक्तरीत्या तत्सत्त्वभ्रमस्थले चेत्याहिनेत्यादिः तत्संदर्भविरोधादिति भ्रमस्थलेव
तत्सामानाधिकरण्याप्रसिद्धेरिति तावतैवभ्रमानुमितावव्याप्तिप्रतिपादनसंभवेतज्ज्ञानस्याभा
~~वादित्येतावत्सर्वतानुधावनेनसामानाधिकरण्याप्रसिद्धेरित्येतावतैवभ्रमानुमितावव्याप्तेःसंभ~~
[redacted] वादित्येतावत्सर्वतानुधावनेनसामानाधिकरण्याप्रसिद्धावपितज्ज्ञानप्रसि

प्रोक्तभ्रमानुमितेरवाप्तेः स्फुटीकरणायेति संदर्भसिद्धं न हि एधानएवं सल्लिंगपरामर्शाद्ययिभ्रांना
नुमितिरित्यत्र भ्रांतानुमितियदृश्यते न भ्रान्तानुमितिरिति ह्योक्तः भ्रांतपदेन भ्रमात्मकानुमितिरूपसमा
नार्थकत्वस्य संदर्भसिद्धत्वस्य विरोधाद्धेत्वर्थः व्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तिधूमवानितिज्ञानस्यानुमि
तिजनकतावच्छेदकव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालित्वं वह्निव्याप्यवानि
तिज्ञानस्यानुमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालित्वं
वह्निव्याप्यवानित्यस्य तु न तथा विध सामानाधिकरण्यावगाहि त्वमतो विशिष्टोपादानं सामाना
धिकरण्यं पलक्षणाघटकाभावेन सामाधिकरण्यं एकाधिकरणसंबंधइति नह्येकाधिकरणवृत्तित्वं
तस्य विशिष्टज्ञाने विषयत्वस्यावश्यमाणमकारणाप्यसंभवादितिभावः पर्वतवह्नित्वप्रतियोगि
त्वेति संयोगसंबंधावच्छिन्नपर्वतवह्नित्वं पर्वतसंयोगसंबंधस्य तियोगित्वस्य धर्माभावादितिभावः सा
मानाधिकरण्यभानमपीति एकाधिकरणवृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्यविषयतापीत्यर्थः भवि
ष्यतीति समूहालंबनात्तद्दोषयादृशार्थं भविष्यतीत्यर्थः विनिगमकाभावादितिभावः संबंधसं

भवा॰टी॰
२५ २४

बंधविषयकत्वकल्पनापेक्षया तादृशसामान्याधिकरण्यविषयताकल्पने गौरवमित्यस्वरसः कश्चिदि
त्यनेन सूचितः विषयतावैलक्षण्यादेवेति विषयभेदस्य तु न तद्ध्वनियामकसंसर्गबंधसंबंधमादाया
पि समूहालंबनसंभवादिति भावः अथैवं वधियां विशेष इत्यनुरोधादिति अथैवं वधियां भेदो निरा
कारत्वेप्युतद्विधाचानप्रकारमात्रानुरोधादित्यर्थः उक्तयुक्त्या विषयभेदस्य ज्ञानभेदनियामक
त्वाभावेन विषयभेदनिर्वाहाय यत्किंचित्समूहालंबनविषयस्य प्रतियोगितानुयोगित्वादेर्विशेष
णाविषयताया आकारस्य निर्युक्तिकत्वात् ननु घटसंबंधसंबंधविषयकसमूहालंबनेन प्रतियोगितानुयो
गितात्वयोर्भानं न तु विशिष्टबुद्धाविति विषयवैलक्षण्यस्य ज्ञानभेदनियामकत्वं शक्यं वह्निव्याप्यधू
मवान्पर्वतः प्रतियोगितानुयोगित्वे चैत्ते तादृशविशिष्टबुद्धेस्तादृशसमूहालंबनभेदस्य तावतापि नि
र्वाहात् ननु साकारत्वादप्रसंगः घटादेर्बाह्यस्य प्रत्यक्षविषयतामिच्छतो मतेऽनुमेयत्वात् तथाच निर्यु
क्तिकत्वेपि तादृशप्रकारमात्रानुरोधेन यत्र प्रतियोगितानुयोगित्वविशिष्टविषयताभ्युपगमस्तादृश श्री॰
ज्ञानत्वमाह भ्रमस्थले चेत्यादिनेत्याशयः नन्वस्तदेवेति अथेति सन्निकर्षव्याप्तिवज्ज्ञानानामभावेन प्रकारतया भवा
२४

मितं॰पो २

१भा॰ संभवेपिसत्संसर्गेनयातद्रूपत्वेनविरुद्धमितिटीकाकृन्मतमव्याप्तिलक्षणासंगतिरितिभावः सद्रूपेणो
णापिभानस्यानिरूपणादिति तेनसंबंधेनासंसर्गोग्रहादेरसंभवेनसत्संसर्गेनयाप्यसतोभानस्यासंभवादि
तिभावः नचानाहार्यासत्तानवच्छिन्नलौकिकव्याप्याहृदिज्ञानोदये सतोभानमितिवाच्यं असत्ख्यातेर्मा
नाभावेनतादृशज्ञानासंभवात्कल्पकाभावात्शशविषाणमित्यादिप्रतीतीनांअन्यथाख्यातित्वयाप्यु
पपन्नेरिति लाघवादाह रजतत्वप्रकारतेत्यादिसामान्यस्यैवेति नत्वपक्षधर्मत्वमिति एतल्लक्षणेव्याप्ति
वैशिष्ट्ययपक्षधर्मत्वयोः सामानाधिकरण्यघटकंनवा आद्येतादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्धात्वादि
तल्लक्षणस्यधूममानुमितावव्याप्तिस्तथाविधलक्षणस्यैतल्लक्षणवाक्यप्रविष्टयाद्यत्वेकर्मधारयास
म्भावप्रत्ययस्यपद्यार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यप्रविष्टिपाहकेतादृशाभिप्रायवानाह तथा
चैतादृशंलक्षणमिति अन्नकेचित् कर्मधारयोनरमावप्रत्ययस्यपद्यार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिक
रण्यबोधकत्वेपितादृशसामानाधिकरण्यस्यैतल्लक्षणघटकत्वमव्याप्त्याद्यवारकतानोहिलक्षणवाक्यप्र
वृत्तियाद्यः सर्वोपिविषयोलक्षणाघटक इतिनियमः तथासत्तिज्ञानांतकर्मधारयपक्षेपि अवैरूप्यविवक्षणीयमा

भ॰ टी॰ ग॰ दि॰
२५
25

स्तानविशेषणव्याप्तिप्रकारकत्वांशे यत्पक्षधर्मताविषयकत्वावच्छिन्नस्य निवेशे नैव सामंजस्याल्लक्षणवाक्य
लभ्यस्य ज्ञानांशे यत्पक्षधर्मताविषयकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्येन लक्षणदोषापत्तेः न च तादृशनियमाभावे
पि लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यस्यैव लक्षणत्वनियमेन पक्षधर्मत्वे व्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्यावगाहित्वा
न्ते स्यादेः प्रकृतलक्षणवाक्याप्रतिपाद्यतया कथं लक्षणत्वमिति वाच्यं ज्ञानवाचकपदसमभिव्याहृतस्य वि
शेषणतया स्वार्थबोधकस्यापि पदस्य विषये स्वार्थान्वयनिश्चयदशायां विषयविशेषणतयैव ज्ञानवि
षयतावच्छेदकतया स्वार्थबोधकतायाः सुप्रसिद्धतया व्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्यपक्षधर्मता
बोधकतल्लक्षणस्य पक्षधर्मताऽविशेषणतयैव व्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्यज्ञानविषयता
वच्छेदकतया बोधकतायाः तल्लक्षणस्य अविरुद्धत्वात् अत एव विशेषदर्शिनां लोहितवह्निज्ञानानामसा
हिप्रयोगानुपपद्यते अत एव अनुमितिस्थले व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मयोर्भेदस्यैकमवधारणलभ्यस्या
प्रसिद्धत्वेऽपि न व्याप्तिरित्याहुः अत्रेदं बोध्यं अनुमानान्वयमात्रे सम्भ्रान्तानुमित्सामाप्तिवारणान श्री॰
व्याप्युपाध्यायमात्राना नव्यत तथासति पक्षधर्मतांशे व्याप्तिप्रकारत्वघटितत्वलक्षणस्यैवसम्भवेन तद्बोध २५

लघु१ ग२

कण्ठाभावकर्मधारयस्यैवोचिततयातं प्रतिस्वस्य धर्मान्तं कर्मधारयमंगीकृत्य तत्पुरुषस्यावप्रत्ययप्रयोगयथाहनस
वैयर्थ्यात् शाब्दबोधानुपपत्तेः स्वान्तर्भावेण लक्षणे दोषवत्समित्यस्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः सामा
नाधिकरण्येन विशिष्टवृत्तौ सामानाधिकरण्येन वाधाधेयो विरोधितावाभावाच्चावच्छेदविशेषणतावच्छेदेन
ति शशसंबंधाभावस्यापीति शशसंबंधेनाभाव इति व्यक्तस्यापि शशसंबंधावच्छिन्नभेदलाभान्नानुपपत्तिरि
तिनुज्यायः प्रमेयवेत्ताति अथ हृदो वह्निमानित्यनुमितेरपि हृदत्वांशे प्रमात्वात्तद्दोषतादवस्थ्यं न च याव
दंशमभिन्नस्वरूपप्रमात्वं विवक्षितं तेन सन्न तत्रेति वाच्यं तथा सति पर्वतो वह्निमान् हृदश्च वह्निमानित्यनुमिते
रव्यलक्ष्यत्वापत्त्या तत्रातिव्याप्तेः न च तादृशानुमितेरपि सल्लिङ्गपरामर्शजन्यत्वात्तानुमितित्वेन तत्रा
तिव्याप्तिवारणार्थं यावदंशस्वानपदस्य प्रमापरत्वं शोधितमिति कृत्यमिति तत्र च प्रमात्वं यावदंशमभिन्नत्वमिति यत्र
ता थ कृत्वा वस्तुतया हृदांशप्रमात्वस्य हृदांशानुमित्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं तथा सति सल्लिङ्गपराम
र्शजन्य तादृशानु[illegible] मितेः सर्वांशमतत्तयायायार्थिचेतस्यासङ्गतापत्तेः न चैवं हृदानुमितेर्भ्रमाभ्रमरू
पसमूहालम्बनात्मकपरामर्शजन्यतया प्रथमज्ञानपदस्य प्रमापरत्वेपि तत्रातिव्याप्तिवारणासंभवात्तस्य ज्ञानप

भवा०टी०

२६

26

तस्यापि लक्ष्यत्वात्तत्र नाति १

दृप्रमापरत्वपर्यंतानुधावनप्रयोजनं तत्र न संभवतीति तत्प्रयोजनस्य यत्किंचिन्मात्रसिद्धस्य लिंगकपरा
मर्शजन्यत्वेनानुमितित्वव्याप्तिवारणरूपस्य प्रतिपादनार्थं यद्विचेस्फक्षमिति वाच्यं यत्र प्रथमक्षणे वह्नि
व्याप्यधूमवान्पर्वत इति प्रमात्मकपरामर्शः द्वितीयक्षणे सिद्ध्यादिनाप्रतिबंधासत्वे नो वह्निमानितिना
नुमितिः किंतु वह्निव्याप्यवान्हृद इति परामर्शः ततोपलक्षणे पर्वतो वह्निमान्हृदश्च वह्निमानिति समूहालं
बनानुमितिस्तत्र प्रमात्मकप्रथमपरामर्शजन्यत्वस्य सत्वात्प्रथमज्ञानयदृश्यप्रमापरत्वेपि तत्रातिव्याप्तिवा
रणासंभवात् न च प्रकृतसाध्यवत्पक्षविषयत्वमेव प्रमात्वं तत्र पर्वतो वह्निमान्हृदश्च वह्निमानितिस
नुमितावपक्षांते व्याप्तिरिति वाच्यं तादृशप्रमात्वस्य वस्तुतः साध्यवत्पक्षावगाहित्वाभावेनुमितौ लिंगो
पधानमते विषयत्वेन तत्र प्रमात्वापयाद्नार्थं च प्रमाणस्य लिंगोपधाननिरूपस्यैव पर्यायहेतुः न चोद्दे
श्यतावच्छेदकांशेपि विधेयांशे च प्रमात्वं विवक्षितं लिंगोपधानेपि निरास इति वाच्यं तत्र लिंगमिश्रितपक्षताव
च्छेदकस्यैव शुद्धपक्षतावच्छेदकव्यापियर्वतत्वादेः उद्देश्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा पर्वतो वह्निमा श्री:
निसाहि सिद्धिप्रतिबध्यत्वस्य पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयानिवर्तकत्वस्य च तादृशानुमितौ दुर्घटत्वापत्तेः सि २६

२ मते चालिंगमिश्रितपक्षतावच्छेदकस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वपातं दोषे प्रमाताभावात्तत्र तदुपपादनाय लिंगोपधानम्

द्धप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ यत्तावच्छेदकपर्याप्तोद्देश्यतावच्छेदकताकत्वस्य निवेशात् न चोद्देश्यताव
च्छेदकतायाः परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वेन विशेषणीयत्वात्तस्य मनुपपत्तिरिति वाच्यं तथापि वह्निव्याप्यधूम
वान् हृदः वह्निव्याप्यद्रव्यत्ववान् पर्वत इति पर्वतत्वेन महानसावगाहिसमूहालंबनपरामर्शजन्यायां हृदो वह्निमा
न् पर्वतश्च वह्निमानित्यनुमितेः पर्वतत्वेन महानसावगाहिन्या लक्ष्यतायस्यां तत्राव्याप्तेर्यद्धर्मविधेयतावच्छे
प दकावच्छिन्नवद्धर्मविशेष्यकत्वं तद्धर्मविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं तद्धर्मविशेष्यकत्वं प्रमात्व
मित्यस्कोनुयवतत्वयोरननुगमात् हृदि धेयताविच्छित्तिभेदेन लक्ष्यसंभेदस्य संगतत्वितिवत्वं यावच्छेदकावच्छिन्न
(त्वनिरूपितयत्परामर्शजन्यतावच्छेदकाभिन्नोद्देश्यतावच्छेदकतासपर्याप्त्यधिकरणत्वं तद्धर्मविशेष्यकत्वनिरूपक)
तत्संबंधेन यत्किंचिद्विधेयतावच्छेदकस्यैव ग्रहणेन प्रमात्वात् लिंगोपधानमतेनादृशानुमितेः सिद्धिप्रतिबध्यत्वा
नुपाधनभूतं यवतत्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकतांशीकारेपि समानयपरामर्शजन्यतावच्छेदिकाकिंतु लिंगमिश्रित
त्ततावच्छेदकपर्याप्तोद्देश्यतावच्छेदकत्वैव ताहृशानुमितेः प्रमात्वानुपपत्त्या लिंगोपधाननिरासः सार्थ
कं ननु देश प्रमात्वस्य लक्ष्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशे भ्रमाभ्रमसाधारणसमूहालंबनानुमितेरपि लक्ष्यत्वेयाल

भवाटी·
२७
27

श्रणात्तु अप्रमात्वस्य ग्रहं प्रत्युक्त दुष्टप्रमाणस्य यावद्धर्मभिन्नत्वरूपस्य तत्रासत्वात् व्याप्तिरिति वाच्यं तत्र यावद्धर्माभि
न्नत्वमित्यस्य यावदंशे विधेयांशे उद्देश्यतावच्छेदकांशे च भ्रमभिन्नत्वमित्यर्थकतया प्रकृतप्रमात्वसमानार्थ
कत्वादिति केचित्तु प्रमान्यवृत्ति विषयितावत्त्वं तत्त्वं हृदो वह्निमानित्यनुमितौ तथाविधविषयताविरहाद
लक्ष्यते उक्तसमूहालंबनानुमितेश्च भ्रमभिन्नत्वं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिनिष्ठविषयताश्रयत्वेन ल
क्ष्यत्वमेव ज्ञानभेदेन विषयताभेदानभ्युपगमात् पक्षे च लिङ्गोपधानपक्षेपि वह्निव्याप्यधूलीप[illegible]याव
टलवान्पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेः प्रमान्यवृत्तिप्रभृतिपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्याप्रसिद्धिप्रका
रताशालित्वमावश्यकं अन्यथा तथाविधानुमितेः पर्वतो वह्निमानेवेति संशयनिवर्तकत्वस्य पर्वतो व
ह्निमानितिसिद्धिनिवर्त्यत्वस्य वा निर्वाहासम्भवाच्च तस्याः प्रमात्वमस्तमेवेति तद्दूष्यानुत्थानापत्तिरिति
विभाव्यते तत्र प्रमान्यवृत्तिपरामर्शजन्यतावच्छेदकीभूतविषयिताश्रयत्वं तत्त्वमिति विवक्षितं तत्र सत्यपत्रवि
षयविशेषे साध्यवत्त्वविषयिणी प्रमाविषयान्तरे भ्रमात्मिकैव जाता ननु हृदनात्मिका चेत् तत्र तादृशविषयविशे
षीयप्रमानुमितेर्धर्मान्यवृत्तिविषयतावत्ताभावेनालक्ष्यत्वापत्त्यानत्राति व्याप्तेरिति सर्वत्रानुमितिविषयप्रतिप श्री·
२७

सत्तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन यत्सत्तावच्छेदकावच्छेदेन च हेतुमत्तावगाहिपरामर्शस्तु लब्धः
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टसंयोगादिना यत्र व्यापकताज्ञानं तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमि
तेरुपाध्यायैरप्युपगमाद्याप्यत्र तात्पर्यगतेः अवच्छेदकत्वस्य व्यापकताघटकतयेति व्यापकताघट
कसंबंधेनैव पक्षे साध्यस्यानुमितेर्भानमिति नियमादिति भावः प्रमेयवतीति आद्यकालवति घटे स्थूलस
ध मवायेन गंधस्य द्वितीयक्षणे सत्त्वादिति भावः नन्वाद्यकालावच्छेदेन गंधव्याप्यवत्तापरामर्शात्मकसाम
ग्रीसत्त्वे तदवच्छेदेन गंधानुमितिर्जायमाना भ्रमरूपैवेति वाच्यं उपाध्यायैस्तदवच्छेदकावच्छेदेनानुमिता
ऽवच्छेदकावच्छेदेन परामर्शहेतुतानभ्युपगमात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यभानस्याऽनुभविकत्वादि
ति कथमप्रमत्वावच्छेदकावच्छेदेन परामर्शजन्यानुमितित्वं न तं यत्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन व्या
प्याभावावगाहिसंशयानुत्पत्तिर्न वा पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन परामर्शस्यैव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानवि
धयानादृशसंदेहप्रतिबंधकत्वं कल्प्यं तिनश्यादवच्छेदकतापरामर्शजन्यानुमितिस्त्वत्तारणेनादृशसं
शयानुत्पादस्यानुमितेरवच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहित्वं विनाऽनुपपत्तेरिति भावः अर्थसर्गमहाविद्या

न्यसामग्रीसत्वादिति अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति सामानाधिकरण्येन
वाधस्यावच्छेदकावच्छेदेन वाधस्य च प्रतिवंधकतया तदभावे हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः अवच्छेद
कत्वं भासत एवेति न च वाधसामान्याभावादिसामान्यसामग्रीमात्रस्य तद्भासकत्वे सामानाधिकरण्यमा
त्रेणायपरामर्शसत्वे तादृशवाधाभावसत्वे ऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यापत्तिः तथाविधवाधाभावेन तादृशानु
मितौ जननीयायां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टस्य योगादिघटितव्यापकतावगाहिपरामर्शस्य सत्ता
र वच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शयोरन्यतरस्य सहकारित्वादिति ननु अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितित्वावच्छिन्नं
प्रत्यवच्छेदकावच्छेदेन परामर्शस्य हेतुतया तादृशपरामर्शघटितसामग्रीबलादेवानुमितावच्छेदकावच्छिन्नत्व
स्य भानमिति तन्न तादृशपरामर्शकार्यतावच्छेदककोटाववच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रवेशात् तादृशपरामर्शकाले सा
मानाधिकरण्येन बाधकाले सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गादिति यावद्रूपविशिष्टत्वमिति॰
लक्ष्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टप्रमात्वार्थकं दीधितौ प्रमायामव्याप्तेरिति वह्निव्याप्यद्रव्यत्ववद्योगोलकं वह्नि
व्याप्यधूमवद्योगोलकमित्यादिपरामर्शजन्यायामयोगोलकं वह्निमदिति सामान्यानुमितावव्याप्तेरित्यर्थः न चैतत्र

वन्हिव्याप्यत्वसामानाधिकरण्यं यद्धूयो गोलकवृत्तित्वं तस्य द्रव्यत्वेनासंभवान्नाव्याप्तिरिति वाच्यं इत्यत्र तन्नि
ष्ठायः पितृवजितत्वागोवेहिता दृशपरामर्शजन्यानुमितावव्याप्तिसंभवात् न च वन्हिव्याप्यरूपविशेषवद्धयो गोल
कमितिस्या हि यत्परामर्शस्य रूपयोग्यत्वस्य तत्तत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यं तत्परामर्शोसवेहितोमर त्वस्य तत्तत्परामर्श
जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया तादृशपरामर्शस्य रूपयोग्यतत्त्वजन्यत्वस्याप्रसिद्ध्या संभवात् यद्यप्यत्रापि
न्यादिनात्वमते पतादृशशङ्का परमुद्राप्यवव्याप्यत्वमाणस्य समाधानस्यायोध्याय मतेपि संभवः किंतु माशंकनीयं समते
त्वाम्नांतकर्मधारयेण तत्समाधानसंभवात् कथंचिद्दुर्याध्याय मतेपि तन्नान्वयसंभवेन तत्समाधानसंभवेपि
संमुखवतया तन्नान्वय एव दृशकस्य तन्नांतकर्मधारस्येवोचिततया थमेतिकर्मधारये जनुनरभावप्रसपयोरंगी
कारस्यावेयथ्यात् एतेन जातिघटनयोः साध्यासिद्धिरसोपि न निरासः एवमग्रेपि इत्येवं हृष्टपसप्तमीतत्पुरुषो
पिनेति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतेतिकल्पेहृदोवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वाद्यप्तान्नांतसप्तमीतत्पुरु
षपक्षे संभवेपि पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादौ दूसाबादौ व्याप्तिविशिष्टत्वाभावादव्याप्तेरित्यभावः ननु व्याप्तिप्र
कारकज्ञानविशेष्यत्वरूपव्याप्तिवैशिष्ट्यस्य विवक्षणान्नाव्याप्तिः यतश्च व्याप्तेरप्रसिद्धिः स्वत्वव्याप्तिप्रयरस्य वैलक्षण्यात्

प्रकारता निरूपितविशेष्यतायां लक्षणात्वात्कारणत्वदोषः वक्ष्यमाणत्वानां तत्कर्मधारयेऽपि प्रकारितास्वाश्र
यिवैशिष्ट्यविवक्षणादस्यास्य प्रसिद्धिरुक्ता लेख्यात्रिपदस्य विलक्षणप्रकारितालक्षणात्वाकारस्य चावश्यक
त्वादितिचेन्न आश्रयपदलक्षणायाः पसत्वेऽप्यावश्यकत्वेन लाघवेन कर्मधारयस्यैवोचितत्वात् नन्वेव
पूर्वपदलक्षणाप्रयुक्तगौरवस्य दुर्वारत्वादितिसंक्षेपः॥ ॥उपाध्यायमतं समाप्तं॥ ॥एवं पदार्थतावच्छेदक
भेदस्यैव द्वंद्वस्य साधुत्वे॰ एकविषयत्वाभावादिति एकमात्रविषयत्वाभावादित्यर्थः द्वंद्वविषयातिरिक्त
विषयत्वव्याप्तिस्थायप्रयुक्तो घटश्च घटश्चेत्यादावेकशेषविषयत्वस्य सत्त्वादितियावत् यद्विधिविषयत्वं य
द्विधिविषयताव्यापकं तयोरेवोत्सर्गापवादभावादितिभावः द्वंद्वस्य प्रसक्तिरिति तथा च द्वंद्वविधिविषयत्व
स्यैकशेषविधिविषयत्वव्यापकत्वमस्तीतिभावः ननु घटत्वेनैकघटतात्पर्येकघटश्चकलशश्चेत्यादौ द्वंद्वाप
त्तिः पदजन्यप्रतीतिविषययोर्घटघटत्वयोर्भेदात् नचैकपदप्रतिपाद्यैः पदप्रतिपाद्यत्वावच्छिन्नाभेदस्य
वत्वेवैत्तिगाच्यं मेयवाच्ययोरभेदद्वन्द्वादौ द्वन्द्वानुपपत्तेरितिचेन्न स्वघटकतत्पदप्रयोज्यविषयताभेदस्य द्वंद्व श्री
नियामकत्वात् मतांतरमाह अप्रकृतसाहित्येनान्यथापुनरुक्ततेऽपि यदार्थतावच्छेदकभेदेनैवेतिदीधितिग्रन्थस्य २९

व्याश्रतार्थकत्वेपि नानुपपत्तिः नैकशेषस्यार्थद्वयवाचकत्वानुपपत्तिः तत्सिद्धे एकशेषस्यापि यद्धर्मावेता
वच्छेदकभेदस्थलेवमीकारेण घटद्वयाद्यभिप्रायेण एकैकघटस्य घटत्वस्याद्यावेकशेषविधिविषयत्वाभावे
नद्वन्द्वविधिविषयत्वस्य तत्प्रापकत्वोपपत्तेरिति भावः नन्वघटश्चघटश्चेत्याद्यावेकशेषाभावे घटद्वयादिबोधा
नुपपत्तिः सहोक्तेरेकशेषे हेतुत्वात् इत्यस्य वत्तेरिति वाच्यं तत्रार्थपदस्य वृत्तिविषयपरतया नैरेकदेशत्वज्ञोपेसेति २
त्वस्य विशेषणतया एकवृत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नबोधकत्वासमानतरत्वेलाततः नेति कर्मधारय
एवास्त्विति तदुक्तामाथंकामुपयाद्ययितुं कर्मधारयेपसद्धेवद्वन्द्वयथोपिहिताश्वेयानुपपत्तिंमुद्धरयति
नन्वित्याहिना असाधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधप्रतिबंधकस्य सत्वाचनद्वापत्तिरतउक्तमसाधुत्वज्ञानाभावे
दशायामिति शाब्दबोधप्रसंगादित्यर्थः नतु नगुणादेरव्यजत्वार्थत्वस्य एतदन्यात्वांपि चैत्ययत्वत्समभ्युपेत्या ९
उपाध्याये चार्थेनयद्भूति वह्वचनं समर्थितमपितिभावः निराकांक्षत्वादिति कर्मधारयारम्भेदंशस्य ज्ञानतयाऽजनि
तान्वयबोधकत्वेद्याकांक्षाया अभावादितिभावः कर्मधारयेयद्यपि विशेषणतयैवाभेदबोधो न तु प्रकारतया
तथापीदृशस्थलेपि नैराकांक्ष्यं कल्पते फलबलादिति भावः अनुशासनस्वारस्यादित्यमिति चार्थद्वंद्वं

म॰दी॰
३०
30

इत्यस्यानुशासनेपदार्थयोरेवार्थस्य स्वारसतः प्रतीयमानत्वादितिभावः अर्थापाद्यितुमशक्यत्वादिति नाना
नामलेगर्भस्यहेतुत्वादेरेकपदेआपादनासंभवादित्यर्थः ननु के चैत्राभिप्रायप्रयुक्ते चैत्रपदहेतुपेहेतुप्रस
त्त्या एकस्मैवापत्तिस्तत्याविद्वर्धाद्यत आह किंचेति विशेषणविशेष्ययोरिति विशेषणयोर्विशेष्य
योर्वैज्यर्थः विशेषणविशेष्ययोस्तु भेदेनानियामकत्वमितिभावः यथाश्रुतमेतत्समासमघटकेन तत्र समस्य
योऽप्यविषयतयाभेदस्यहेतुनियामकतयाविवक्षितत्वात् एतेन धर्मपरतयेहस्यविशिष्टपदस्य भावकौ
त तयावैशिष्ट्यपरतयेसर्वत्रैकसेन आश्रयोपस्थापकस्येति कर्त्रविहितकसप्रत्यतल्दूस्यादिः सेवं उ
त पाध्यायमतंदूषणतयोद्भावितमेवं मीमांसकेनेति तेनरूपेणाख्याविशिष्टानंतेमरूपेणापदधमेतानंच
कारणमितिमीमांसकमतंनसंभवेदित्यर्थः असेताहृमीमांसकमतयोरिवहेतुस्तत्र आ
ह तथाचेति मनःसंनिकर्षबलाद्ध्यायुनावच्छेदकंपाप्तत एवसतः शाब्देति अव्याप्तिरिति
नैयायिकैरनुमितिसंगाकारणादितिभावः इदमुपलक्षणं धूमोवह्निव्याप्योधूमवानयंतदनिद्या
नान्याश्रयमतेऽनुमितयनुदयेनतज्ज॰यानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिरपि दृष्टव्या ननुव्याप्त्यवान्नितियरण श्री

३०

१९ ऽ६व्याप्तिमत्ताऽदवस्थं। न च सपक्षविशेषोऽति व्याप्तिवारणाय चैव व्याप्तिघटकोपादानेऽपि तु न्यायसमतिव हि व्याप्यधूमसंयोगप्रसङ्गातिव्या ११

शोऽनुमानुमितिर्धूमोऽत हि व्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानाच्चानुमितिर्भवतीत्यपि मीमांसकमतं ग्राह्यम
तोऽन्यव्याप्तिरात्मा अतस्तत्र दूषणमाह धूमत्वावच्छिन्नसाध्यनालस्य एतत्संगतमर्थमाह पक्षमर्थत्वमिति
नत्वेन नव्यानां विषयस्य तेष्वित्तित्वेन हेतुत्वस्य व्यवच्छापनीयत्वादाह आशयेनेति तथा च नव्याग्र
मेणोदमपि हितमिति भावः अत एवाह कश्चिदिति पर्वतसंयोगादिरूपतयेति पक्षधर्मताशरीरे हेतुनि
ष्ठत्वस्यानिवेशादिति भावः नन्वहेतुनिष्ठपक्षधर्मताविषयकत्वघटितं लक्षणे वा समतो नातिव्याप्तिरिति वाच्य
वन्हेरपि कचिद्धेतुत्वात् इत्याशयादिति नव्योपदर्शितेयवं तो धूमव्याप्यवान्नवेति संशये तिव्यासेहमयय
दोषोऽशेऽपि दुर्वारत्वयासाधारण्यधर्मवद्वुद्धिलानस्याहेतुत्वमतमाश्रित्यैवलक्षणमिदमपि ज्यवश्यमंगीका
णीयं तथा च कथं नादृशहेतुतायामादाय पर्वतो धूमवान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिवारणाय व्याप्तिघटकोपा
दानमितिवाच्यं तथाहेतुत्वेऽपि धूमव्याप्यवान्नवेति संशये व्याप्यविषयकत्वेन जन्यज्ञानस्य विशेषणोपत
येवातिव्याप्तिवारणसंभवात् एतदेव व्यक्तेनैव वावक्ष्यति वस्तुतस्त्विति इत्यपि कश्चिदित्यनेनास्वरसस्तद्बीजं
तु व्याप्तिघटकोपादानेऽपि व हि व्याप्यधूमवत्पर्वतसंयोगप्रत्यक्षे तिव्याप्तिवारणाय पक्षधर्मताज्ञानवत्ता

भवाटी॰
३१
31

व्याप्तिवारकतया पक्षधर्मतोपादानस्यापि साध्यैकनासंभवादिति तादृशकारणतालाभस्य प्रकृतानुपप
कत्वमन्यदूषणेनास्पष्टतः सूचितः एवौ ख्यात्वरसाद्यहवल्लतस्सिति अतो द्वियतया लौकिकप्रत्यक्षावि
षयतायाः धूमाऽधिकरणं ते सन्निकर्षविरहेण वह्निवैधर्म्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वस्य सत्त्वेप्यग्रहसंभवेन वह्नितेनादृशावच्छेदक सामानाधिकरण्येन वह्निरूपसमानाधिक
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेप्यग्रहसंभवेन वह्नितेनादृशावच्छेदकत्वस्यानुपलभ्ये तत्त्वेवमापाद
नासंभवेन योग्यानुपलब्धेरभावादिति भावः एकाधिकरणमात्रवृत्तित्वेनौ मायेलौकिकप्रत्यक्षसंभवस
तस्माह एवमिति व्याप्तेः साध्यसाधनभेदेन भिन्नतया एकोपादाने अन्यानुमिजावनिव्याप्तिरेव
सुतउक्तमभावमात्रपरेऽव इति स्तुलविशेषस्यमाण विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाद्दो अव्याप्तिरतिव्याप्ति
श्चेति पक्षधर्मतायाः यत्र मंबंधरूपायाः संयोगसमवायादिभेदेन भिन्नतया एकोपादाने अन्यानु
मितावव्याप्तिः एवौ कृसंशयाद्यावनिव्याप्तिश्चेत्यर्थः इत्यतोपीति अथास्यायदंयारके स्यैवातिव्याप्त्या श्री॰
विवारकविशेषणस्य साध्यकतपासंशयविशेषणाभि व्याप्तिवारकस्यापि पक्षधर्मतायदृष्टा व्याप्तिसंपा ३१

पारकतयासाध्यकत्वाभावादितिभावः वह्निव्याप्यवंसर्वतत्वानितिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेतिव्याप्ति
रितिनचहेतुनिष्ठपक्षधर्मताविषयकत्वविवक्षणान्त्रयमातिव्याप्तिरितिवाच्यंतयासतिधूमत्वेनधूलो
पत्वावगाहिन्याधूमवत्सर्वतत्वानितिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावतिव्याप्तेः अत्रवदंति नतूभयविषयक
त्वनियतंत्वंव्याप्तिविषयकत्वेपक्षधर्मताविषयकत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावत्वदवच्छिन्नत्वंपंआप्यत्वंतत्रच
व्याप्तिविषयकत्वमिनियतत्वस्याप्रवेशात्कथंपक्षधर्मतायद्वैपर्थ्यं नचतदुभयत्वविषयकत्वाभावव
दृत्तित्वस्यज्ञानत्वेसत्वाद्विशिष्टज्ञानत्वरूपपरामर्शेतेतदभावस्यदुर्घटत्वयाप्त्वव्यापकतत्वस्यव्या
प्तिरेवनिवेशनीयातत्रचनोभयविषयकत्वाभावस्यघटकत्वमितिवाच्यं तत्राप्युभयत्वावच्छिन्नविशे
षणतयाव्यापकतायाःप्रवेशेनव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वविशेषणतयातदप्रवेशेनवैयर्थ्यस्य
दुर्घटत्वादितिनत्राहुः तदुभयविषयकत्वेतद्विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदकतासर्याप्तिनिवेशेऽसंभवो
नुमितिजनकतावच्छेदककोटौसंशपान्यत्वादेराधिकस्यप्रवेशात्तोऽवच्छेदकतासर्याप्तिनिवेशंसेचयि
तुघटितार्थकंनियतपदंनतुतदर्थस्यलक्षणाप्रवेशःप्रयोजनाभावात् तथाचतदुभयविषयकत्वघटि

भवा॰टी॰

३२ तत्वादिविशेषणीयस्य धर्मतावच्छेदकवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वमिति अनेकव्यक्तित्वेन धर्मस्याविशेषणत्वादित्याशयेन य
त्नयथाश्रुताभिप्रायेण एतेन नियतत्वस्य लक्षणवाक्यानुपपत्तितत्तया नत्वघटितलक्षणेनौचि
त्यं तदुभयविषयकत्वानियतकारणताघटितलक्षणेनैवोपपन्नत्वान्नियतत्वधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशेनवैय
र्थ्यं चेति दूषणमयुक्तं वस्तुतस्तल्लक्षणे वाक्यघटकयत्किंचित्पदस्य लक्षणपातानाश्यार्थलाभसंभवान्नि
यतपदस्य यथाश्रुतार्थकमेव। तदुभयविषयकत्वनियतकारणताघटितलक्षणकरणे च तद्व्यक्तित्वावच्छि
न्नपरामर्शनिष्ठकारणतामादाय परामर्शप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय तेन नियतधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशः
न च तन्निवेशेपि तद्दोषतादवस्थ्यमनेकव्यक्तित्वेन धर्मस्याविशेषणत्वेऽनेकव्यक्तित्वस्य त
थाविधकारणताविशेषणत्वसंभवात् तादृशकारणताघटितलक्षणकरणेऽनन्तातिव्याप्तिवा
रणस्य संभवः परामर्शनिष्ठकारणतायाः प्रत्येकव्यक्तित्वरूपायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नतयाऽनेकव्यक्ति
त्वाभावान्न चोक्तरीत्या तद्दशायां धर्मतावच्छेदकवैयर्थ्यप्रदर्शनं न दीधितावसंगतमिति वाच्यं तदुभयवि श्री॰
षयकत्वनियतत्वं न व्याप्तिविषयकत्वविशिष्टपक्षधर्मताविषयकत्वनियतत्वं किंतु व्याप्तिविषयक ३२

त्वेनियतत्वेमातिपक्षधर्मताविषयकत्वनियत

त्वमित्यभिप्रायेण तद्वैयर्थ्यप्रदर्शनादिति दिक् अत्र धर्मे निरूपितएकविषयतावच्छिन्नतदुभय
विषयकत्वविवक्षणे यद्यपि धूमो वह्निव्याप्यः धूमवान्पर्वत इति ज्ञानजन्येनातिप्रसंगः न वा वह्निव्या
प्यवानिति ज्ञानजन्यानुमितावप्रसंगस्तथापि वह्निव्याप्येन्धनवान्पर्वतः सत्ताव्याप्यधूमवानुमा
दृष्मारोहे हेतुघटकपदार्थे व्याप्तिविशिष्टत्वस्य पक्षधर्मत्वस्य वाऽप्रसिद्धानतद्दुरितं हेतुघटितलक्षणे सं
भवदूषणे वदूषणं सारमिति ध्येयं अधिकमग्रे प्रपंचयिष्यामः ॥ ॥ विशिष्टेपरमिति ॥ विशिष्टृयत्तेन प्रका
रत्वरूपवैशिष्ट्यस्य विवक्षितत्वादिति भावः उक्तरूपेण एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततदुभयवि
षयताकत्वेन पक्षधर्मतांशे पक्षधर्मताविषयकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञाने विवक्षितं वि
धेयतया विवक्षितं तथाचोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य अनुमितिसिद्धतया पक्ष
धर्मताविषयकत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारकत्वघटितलक्षणस्य लाभान्न धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्च
तद्इति विभिन्नविषयताशालिज्ञानजन्येतिव्याप्तिरस्तादृशज्ञाने पक्षधर्मताविषयकत्वव्याप्ति
प्रकारकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहादिति भावः न च लक्षणवाक्यादभेदघटितरूपे

स्योपस्थितत्वतयातदवच्छिन्नाकारेणाताघटितलक्षणकरणेऽसंभवः अभेदघटितरूपस्यगुरुत
याकारेणतानवच्छेदकत्वादितिवाच्यं नत्घटितरूपस्यलक्षणएवाव्याप्युपस्थितत्वेपिलक्षणाघटकत्वा
भावात्लक्षणएवाव्याप्युपस्थिततयावत्पदार्थस्यलक्षणघटकत्वनियमाभावात् ननुयत्रहेतोरन्यानुयो
गिकएवसंबंधः पक्षेभातत्राद्दृशभ्रमजन्यानुमितौव्याप्तिसत्त्ववात्तत्र विकपक्षधर्मतायाअभावेन
नघटितत्वनिरुक्तलक्षणस्यतत्राभावात् किंचयत्रपक्षोपक्षधर्मताविषयकत्वव्याप्तिप्रकारकत्वयो
र्नावच्छेद्यावच्छेदकभावस्तयोर्निरूप्यनिरूपकभावाभावाद्ययोर्निरूप्यनिरूपकभावस्तयोरेवाव
घाव च्छेदकभावोयगमादिसमसंभवएवेत्यतआह नचेति नचवास्तविकपक्षधर्मतायाएवलक्षणे
प्रवेशात्तदवगाहिज्ञानस्यैवपक्षधर्मताज्ञानपदार्थतया कथंयत्रविशेष्यतानिरूपितहेतुप्रका
रताशालिज्ञानस्यभ्रमसाधारणस्यत्वासत्त्वात्इतिवाच्यं यत्रैधर्मतयाज्ञानमितिविग्रहेणतेनाभा
वः धर्मतयाप्रकारहेतुतावच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थकत्वात् किंतुधर्मस्यमुख्यविशेष्यतैवेति व्याप्तिप्र श्री॰
कारतावच्छेदकेसत्त्वयःसाचनयत्रविशेष्यतानिरूपितेतिभावः संभावनास्यादिति वह्निव्याप्यं ३३

९ उक्तरूपेण॰ व्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे विपक्षविषयत्वादिनैव हेतुत्वादिति भावः॥ ९

धूमवान्वह्नेरिति परामर्शे तथाविधव्याप्तिप्रकारकत्वस्यासंभावितत्वाल्लक्षणाप्रणयनं स्यादित्यर्थः

ननु प्रतिबन्धिकायाः साध्यप्रसिद्धेः सत्वात्कथमत्राकाशमिति साध्यविशेष्यकानुमितिरत आह व्याप्ति

नियामकसंबन्धेन साध्यत्वाप्रतियन्यपर्यमाहात्म्येनेति तथाच तादृशप्रतियसपर्यन्तव्याभिधानमनुमितिलक्ष

णसमाकाशवृत्त्यादिकारिकैवेतिभावः ततः कथं तथाप्रतिपत्तिरित्याकांक्षायामाह सम्प्रेति नचैवं प्रति

ज्ञाया अनुमितिसमानाकारत्वनियमे नात्राकाशमिति प्रतिज्ञाप्रदर्शनमसंगतमिति वाच्यं पर्वतो वह्निमा

नित्यादिप्रतिज्ञानां च वह्निमत्त्वादिप्रकारकबोधजनिकानां वह्निप्रकारकानुमितिसमानाकारत्वाभावात्त

था नियमासिद्धेः अव्याप्त्यभिधानमिदं जातिघटितपक्षाश्रुते लक्षणाभिप्रायेण जातिघटितलक्ष

णे सामान्याभावो दृष्टव्यमग्रेरपीति ध्येयं धूमत्वस्यैव सत्त्वकारणव्याप्तेर्वक्ष्यते रः नप्रतिबंधकत्वमिति तथा

भावा व्यभिचारेण सह भावो दिहरूपत्वाभावादिति भावः॥ उक्तरूपव्यभिचारेति साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्य

भिचारेत्यर्थः मानाभावादिति उक्तव्यभिचारज्ञानप्रतियामित्वावच्छेदकत्वपर्याप्तिनांसंसर्गाविध

या वह्नित्वस्य च स्वरूपेणाभानं व्यापकताज्ञाने तु तेषां प्रकारतया वह्नित्वस्य वह्नित्वसत्त्वेनेति स

मानप्रकारत्वाभावेन विषयविरोधाभावाद्भिन्नविशेष्यकत्वाच्चेति भावः एतेन स्वप्रतियोगितावच्छे-
दकतापर्याप्त्यधिकरणत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको धूमसमानाधिकरणाभावाभावप्र-
ववह्निनिष्ठो धूमव्यापकत्वमित्युक्तावपि न निस्तारः तत्स्वनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वेन[illegible]व ग्रहमशक्यत्वाच्च व्यतिरेकमहं वारयितुं ति[illegible] व्याचष्टे केवलव्यतिरेक-
व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितेरप्रसिद्धमया[illegible]नाव्याप्तिरिति भावः यद्यपि साध्यसाधनभेदेनान्व-
यव्याप्तेर्भेदाद्धेकोपाधानेऽन्यानुमितिस्यव्याप्तिः जातिघटनयानहुरत्वं तु व्यतिरेकित्वापि सम-
मानं हृस्याद्यायेमतनपरिग्रहात्र्ययेवतथापि प्रकारान्तरेण तेहुरणेन रथ्येजातिघटमानविने
तत्भिप्रायान्नासंगतिः अन्वयव्यभिचारभाशंक्याह अत्रभ्रमसंशययोरिति न स्यातिरिति अ-
न्यवह्निनोतरत्वस्य संसर्गत्वस्त्वस्याप्रवेशात् स्यपरिचायकत्वादिकवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वा-
देरन्यस्य संबंधत्वाभावादेवानतिप्रसंगात् अप्रामाण्यानिरोपस्येवेति न चाप्रामाण्यनि-
णयत्वेनोत्तेजकत्वे योत्तेजकत्वे पुरुषत्वाभावभ्रमेऽप्रामाण्यसंशयोत्तरं पुरुषत्वनिश्चयो न स्या-

१२ प्रत्यक्षे वेति नियमात् मानसे तु तथा नियमाभावात् पर्वतादेर्विशेष्यतयोपनीतभानं न विरुद्धमित्यभिप्रायवानाह मानसपरामर्श १२
२ विशिष्टतद्भाव २

हितिवाच्यं। तृष्णत्वाज्जन्यपुरुषत्वसंदेहस्यैवाभ्युपगमात् विशेषदर्शनादेरपीति आदिनावच्छेदध
र्मदर्शनादिपरिग्रहः नन्वेवमिति एवं अनुमित्यादिसाधारण्येन निर्णयं प्रति विशेषदर्शनाभाव
ज्ञानेत्वेन प्रतिबंधकत्वे। यद्यपि यत्राप्रामाण्यात्मकविशेषदर्शनबलाद्बाधोत्तरमनुमित्सयापादनमेव प
कं पुंसः तथापि विशेषदर्शनस्य तत्र शक्तित्वेनोत्तेजकत्वं स्वीकृत्य उक्तबाधकालीनविशेषदर्श
नस्योत्तेजकत्वमनंगीकृत्य तादृशानन्तरावारणं संभवतीति तत्रोत्तेजकतावच्छेदकं विशेषदर्शनमादायानु
मित्यापत्तिमाह पक्षपर्वतो वह्निमान्न वेत्यादितया एतत्संशयकथनेन तत्रायपरोक्षत्वज्ञाने ऽनुमितेर्वि
परीतज्ञानोत्तरं निर्णयत्वप्रयोजनाय जनाहनीयानुमितेः एवं परोक्षतासंशयस्यार्थभावविशिष्ट
मितुतिस्मृमेति न परोक्षपरामर्शसंशयस्यार्थमेयत्वाद्बुद्धात्मकेति अनुमितिस्थमेत्यनुमितिगोचरी
दर्शिनपरामर्शो न चाप्रकषलौकिकत्वयो ऽनुमितेश्चरुकस्योग्यत्वान्नवाचाप्रकोपनीतभानमनु
मितिरप्रमेयानुमितिगोचरीदर्शिनपरामर्शेन चाप्रकषलौकिकत्वयो ऽनुमितेश्चरुकस्योमत्वा
न्नवाचोपकपोपनीतभानमनुमितेस्तु न विशेष्यतावच्छेदकविशेषे इति प्रतिबंधकस्यतस्माद्वयो

भवा॰टी॰ १ नचाभ्रान्तेविषयेऽनुमितिसामग्र्याः प्रबलत्वपातन्त्वादेवस्वानुमितिः कथं नोत्पद्यत इति वाच्यं । इष्टोवस्वभाववभानितितिल्लौकि १

प्यवज्ञातत्वात्स्य एवं सत्यादाह लौकिकेतिकप्रत्यक्षे जायमानेवन्स्यकार्यस्थितिघटितसामग्र्याः सत्त्वा

३५ त्तदुहृदोषवन्हेर्भानवारणाय लौकिकान्यवन्हिनिर्णयं प्रतिवध्याभानुपपत्तिवारणाय प्रत्य

35 क्षमिष्यपत्तमेव तद्भाव त्वान प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यं एवं च बाधनिश्चयोत्तरं शाब्दबो

धवारणाय विशेषदर्शनमनुमेजकीकृत्य परोक्षत्वानं प्रति बाधनिश्चयस्य स्वातंत्र्येण प्रतिबंध

कत्वा वाच्या न चैवं बाधनिश्चयोत्तरं संशयोत्पादप्रसंगः परोक्षज्ञानपदेन प्रत्यक्षनिश्चयान्यज्ञान

स्य मस्य विवक्षितत्वादियं च पूर्वोपदर्शितस्थले बाधनिश्चयस्य प्रतिबंधकस्य सत्त्वादेवानुमितिवा

रणोपपत्ते विशेषदर्शनोत्तेजकतायां विशेषदर्शने तत्रकालावच्छिन्नत्वानिवेशनमनर्थकमि

त्यभिप्रायवानाह बाधनिश्चयस्य स्वातंत्र्येणेति विरोधित्वस्यैकस्याभावादिति विरोधितावच्छे

दकभेदेन विरोधिताभेदादिति भावः विशेषदर्शनालोकनिष्ठविरोधितयोरन्यतरदेवहेतुता

वच्छेदकमित्युक्त्वाह किं च विशेषादर्शनेति किं चेसनंतरं चेत्प्रस्येति पूरणीयं एवं सत्यादिसुनंतर श्री॰

सति ननु विशेषदर्शनादेः स्वनिष्ठविरोधित्वनिरूपकज्ञानघटत्वसंबंधेन विपरीतज्ञानविरोधित्व ३५

१० वल्लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्यावश्यकत्वपातेतएवतत्स्थले ऽनुमितेरनुत्पत्तेरिति । पूर्वोत्तेजकस्य । प्रत्यात्मकघट

१॰ निर्णयानुकोधेन कोपोत्तेजकतावस्य । ननूपाधायमते योग्यतासंशयोत्तरं शाब्दबोधात् १॰

रूपेणाहेतुता पूर्वोक्तालोकसमवधानं तु स्वनिष्ठविरोधितानिरूपकज्ञानवत्त्वसंबंधेन पुरुषान्तरेऽस्ति
न तु चैत्र इति नातिप्रसंगः न च विशेषदर्शनोत्तरप्रत्यक्षे व्यभिचारः तत्र विशेषदर्शनपूर्वक्षण
वर्त्ति विपरीतज्ञानस्य विशेषदर्शननिष्ठविरोधितानिरूपकत्वाभावेन निरुक्तसंबंधेन विशेषदर्श
नादेस्तत्राभावादिति वाच्यं स्वनिष्ठविरोधित्वस्वरूपयोग्यता [illegible]योग्यतानिरूपकताया एव निरुक्त
संबंधकत्वात् उक्तस्थले विशेषदर्शनस्य स्वपूर्ववर्त्तिविपरीतज्ञाननिरोधित्वस्वरूपयोग्यत्वसत्वेन त
त्यादितसंबंधेन विशेषदर्शनाभावाभावादिति आह पुरुषान्तरविशेषदर्शनेति अतिप्रसंग इति स
मवायेन विशेषदर्शनशून्येपि चैत्रादौ पुरुषान्तरीयविशेषदर्शनस्य स्वनि[illegible]विशेषदर्शनेति अतिप्र
संग इति समवायेन विशेषदर्शनशून्येपि चैत्रादौ पुरुषान्तरीयविशेषद[illegible]स्वनिष्ठविरोधित्व
स्वरूपयोग्यत्वसत्वेन तत्त्वादितसंबंधेन विशेषदर्शनाभावाभावादिति आह पुरुषान्तरविशेषदर्श
नेति अतिप्रसंग इति समवायेन विशेषदर्शनशून्येपि चैत्रादौ पुरुषान्तरीयविशेषदर्शनस्य स्वनि
ष्ठविरोधित्वस्वरूपयोग्यतानिरूपकज्ञानवत्त्वसंबंधेन सत्वात् अन्यथा विषयत्वेनैव विपरीतज्ञानोरंभसस

भ॰धारी॰ ३६ 36

निर्णयायप्तिरित्यर्थः ननु स्वनिष्ठविरोधितानिरूपकस्वसमानाधिकरणज्ञानवत्त्वसंबंधेन विशेषदर्शना
देर्हेतुत्वमतो नायमतिप्रसंगः चैत्रीयविपरीतज्ञानस्य पुरुषांतरीयविशेषदर्शनसामानाधिकरण्या
भावात् न च समवायघटितसामानाधिकरण्यस्य संबंधघटकत्वे आलोकसमवधानादेरसंग्रहः विपरी
तज्ञाने आलोकसंयोगादेः समवायघटितसामानाधिकरण्याभावेन तस्य रितोक्तसंबंधेन आलोकसं
योगादेः चैत्रादावभावे तद्धेतुत्वासंभवादिति वाच्यं आलोकसमवधानकालीनस्य तज्ज्ञानत्वमनोयो
गादेरेवोक्तसंबंधेन हेतुत्वाभ्युपगमादित्यत आह एवमिति ननु अर्थसमाजग्रस्तधर्मस्य कार्यतानव
च्छेदकत्वे प्रमाणाभाव एव बीजं स्मृत एव तत्त्वज्ञानान्मुक्तिरित्यादिश्रुतिबलात् दुरितवद्दुरितध्वंसत्व
रूपं मुक्तित्वमार्थसमाजग्रस्तत्वमपि कार्यतावच्छेदकमंगीक्रियते तत इहापि लाघवतर्कोपगृहीतानुमानप्र
माणाकलात् निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं लाघवं च घटादिप्रकारकमानससामग्रीसत्त्वे घटादिसंशया
त्मकयोग्यताज्ञानादिघटितघटाभावादिशाब्दसामग्रीसत्त्वे घटादिमानसानुत्पत्त्या घटादिमानसे प्रति श्री
घटादिमानसेच्छाविरहविशिष्टतया विघटियोग्यताज्ञानादिघटितघटाभावादिशाब्दसामग्र्याः प्रतिबंध ३६

कत्वकल्पनं दीधितिकाराणामावश्यकं मिश्राणां तु तत्र घटादिमान्न वेत्यसंशयोत्तरप्रत्यक्षस्य तथा
विशेषदर्शनरूपकारणविरहादेव तत्रायसंभवेन तादृशसामग्र्या प्रतिबंधकत्वस्याकल्पनादित्यत
आह किंचेत्यभ्रमेति सामग्र्यंतरेति भ्रमसंशयाभावघटितसामग्र्यंतरेत्यर्थः अतो गौरवमिति दीधितिका
राणां हेत्वाभासादिसामग्र्याः प्रतिबंधकताकल्पनमात्रप्रयुक्तं गौरवं मिश्राणां तु विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्य
क्षे विशेषदर्शनादिघटितसामग्र्याः हेतुत्वं तस्य सत्त्वे च विपरीतदर्शनाभावादिघटितसामग्र्याः धकत्व
नेतथाविधसामग्र्योश्चानुमित्यादिकं प्रतिप्रतिबंधकत्वकल्पनेन चाऽतीव गौरवमित्यर्थः नच दीधि
तिकारमते विपरीतनिश्चयोत्तरं विशेषदर्शने सति कथं तन्निश्चयः विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वस
त्वादिति वाच्यं विशेषदर्शनोत्तरं तन्निश्चये विपरीतनिश्चयस्याप्रामाण्यज्ञानोत्पत्तेस्तदनु यत्नोत्तु विपरीत
निश्चयनाशोत्तरमेव तन्निश्चयात् यथा गमाक्षणाविलंबस्य दृष्टिपथनिर्णयत्वात् नचैतथापि संशयो
त्तरं किंनैव विशेषदर्शने निश्चयापत्तिस्तन्मते विशिष्टबुद्धौ संशयस्याप्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं निश्च
यत्वस्य कार्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नोत्पत्त्यसंभवात् नन्वेवं संशयोत्तरं विशेषदर्शने सति कथं

भवा॰टी॰
३७
37

निश्चयस्तत्रत आह एवं चेति विशेषदर्शनस्याहेतुत्वे चेत्यर्थः इतरज्ञानविरोधितया कोट्यंतरस्य ज्ञानप्रतिबं
धकतया तादृशप्रत्यक्षे तन्निश्चयात्मकप्रत्यक्षे उपयुज्यत इति ननु निश्चयत्वेन कार्यतावच्छेदकमिति
भावः इत्यभिसंधायेति उक्तदिशा उपाध्यायस्वमतयोर्न विशेषदर्शनस्य हेतुत्वमित्यभिसंधायेत्यर्थः
विशेषदर्शने चेन्नैव हेतुतेति। मिश्रमते विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षनिश्चयं प्रति विशेषदर्शनत्वेनैव हेतुत्वमित्यर्थः हे व्यह
तुत्वस्य नेतरमत इति पूरणीयं इत्याशयादिति अथान्यविशेषदर्शनेन हेतुत्वस्य पूर्वपक्षिणोऽन
भिप्रेतत्वे मिश्रमते तद्विरहप्रदर्शकस्य विशेषदर्शनस्य विरोधादिसमाधानं अग्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरन्यथा
विधेयत्वादिविवक्षितत्वादित्यं तेनैव समाधानसंभवादिति तज्जन्यलिंगपरामर्शकार्यतावच्छेदकको
टौ तज्जलिंगपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनस्यावश्यकतया तत्कार्यतावच्छेदककोटावनुमितित्व
निवेशे प्रयोजनाभावः तथा च नादृशकार्यकारणभावमादाय विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे सर्वमतप्र
वृत्त्याप्तिसंभवान्मतद्वयसंगतमिति तु न सत् तत्तल्लिंगपरामर्शकार्यतावच्छेदककोटाव्यवहि व श्री॰
तोत्तरत्वनिवेशेऽप्यनुमितित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् अन्यथाभिव्याप्तिरित्येतत्समर्थनव न्हिव्याप्यवत्त्वादिते
३७

सरणस्तु सामानाधिकरण्यप्रयोजनाभावस्त्विति वस्तुगत्या विशेषणाधियो हेतुत्वाभावे हेतुत्वाभिप्रायकथनसं
गतमिति कश्चिदियमेव नाभावेऽसः सूचितः विशेषदर्शनत्वेन हेतुत्वे अतिरेकव्यभिचारं प्रदर्श्यान्वयव्यभिचारं प्र
दर्शयति श्वैत्यव्याप्येति नयोतत्त्वभ्रमविरोधीति पित्राद्दिदोषाजन्यविपरीतज्ञानएव तस्य विरोधित्वादि
ति भावः ननु तरश्वैत्यप्रसङ्गमिति तत्रापि तत्तु विशेषदर्शनस्य एव सत्त्वात् शंखः पीत इति विपरीतभ्रमानन्तरं श्वै
त्यभ्रमस्य प्राप्तिरिति भावः विशेषदर्शनाद्यतिरिक्तेति विशेषदर्शनाद्यतिरिक्तानियतानिपुलोभ्यताने
श्चयकारणानि तत्कालीनोयः संशयस्तु न प्रसक्तनिर्णयप्रतीत्यर्थः अत्राधिकारे घटसंशयोत्तरद्वि
तीयक्षणे पञ्चालोकसमवधानं ततो घटनिश्चयस्तादृशसंशयस्यापि स्वद्वितीयक्षणे सन्नालोकसम
वधानकालीनतया तथाविधनिश्चयस्यापि विशेषदर्शनाद्यतिरिक्तयावत्कारणकालीनसंशयोत्तरकाली
नत्वरूपकार्यतावच्छेदकाक्रान्ततयातत्त्वं विशेषदर्शनाद्यभावेन व्यभिचारः तादृशकारणाधिक
रणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वरूपस्य तत्कालीनत्वस्य निवेशे तु सन्देहः स्वत्वघटितत्वपाऽनु
गमेन तत्सघटितकार्यतावच्छेदकस्याप्यननुगतत्वमिति स्वस्वसत्त्वाहुरिस्मेने नस्त्वचिन्तनः सादृश्यविशिष्टम

हानसपरवाच्यत्वेति तादृशसादृश्यविशिष्टविशेष्यकमहानसपरवाच्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेनेत्यर्थः तत्रता
दृशसादृश्यात्मकवह्निव्याप्यधूमस्य धर्मितावच्छेदकत्वे तादृशसंशयाप्रसिद्ध्या तद्व्यावर्त्तकनिश्चयत्वस्यो
पमितिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशप्रयोजनाभावेनातिव्याप्तेरभावादिति यद्यपि तथाविधनिश्चयत्वस्य
नहेतुत्वविवक्षणादेवेति तथाविधनिश्चयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकहेतुताया विवक्षणादेवेत्यर्थः
सादृश्यविशिष्टमहानसपरवाच्यत्वेति तथाचोपमितौ तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुत्वेऽपि तन्निश्चयत्वेनो
पमितिकारणतावच्छेदकतापर्याप्तिर्महानसपरवाच्यत्वादेरधिकस्य तत्र निवेशादिति भावः अथै
त वमप्येवं पर्वते सदृशत्वप्रकारकवह्निव्याप्यधूमात्मकसादृश्यज्ञानजन्यायां महानसपरवाच्यत्वो
पमितावतिव्याप्तिस्तथाविधसादृश्यनिश्चयत्वेनोपमितिहेतुतावच्छेदकतापर्याप्तेरिति चेन्न एवं तत्सा
दृश्यस्य पर्वतेनाभिन्नत्वविशिष्टवह्निव्याप्यधूमरूपस्य निश्चयत्वेन तथाविधधर्माभावाप्रकारकत्वादिगर्भमु
क पमितिजनकतावच्छेदकं तस्यानुमितिजनकतावच्छेदकगुरुत्वं वह्निव्याप्यधूमाभावाभावाप्रकारकत्वघटि श्री
तनिश्चयत्वस्यान्यत्वादिति न चोपमितिं प्रति लाघवात् भेदाघटिततसादृश्यज्ञानमेव कारणमतो ने ३८

दृंयुक्तमितिवाच्यं अतथात्वे सतिपर्वतः पर्वतसदृशइति ज्ञानादुपमित्यापत्तेः अयमपि वैधर्म्यज्ञानादुप
मितिरंशी क्रौ अयमेतद्रावन्हिव्याप्यधूमरूपवैधर्म्यज्ञानजन्यावामुपमितावतिव्याप्तिः तत्र तादृशोपमितिकार
णतावच्छेदकतायाः वन्हिव्याप्यधूमप्रकारकनिश्चयत्वेपर्याप्तत्वात् नचव्याप्तिविषयकत्वेनजन्यज्ञानस्यविशे
षणीयतया व्याप्तिविषयकस्याभावपरत्वादुपमितेश्चास्मात्पदाद्यमर्थोबोद्धव्यइत्याकारकेच्छारूपशक्तिघटितत्वनिरू
पणायाः जन्यत्वप्रकारकाभावविषयकत्वान्नातिव्याप्तिरितिवाच्यं तथा सति सादृश्यज्ञानान्योपमितावप्येवमतिव्या
प्तिवारणासंभवेन तदर्थं तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणस्य शेषितिक्लृप्तदुक्तस्यासंगत्यापत्तेः शक्तेर्ज
न्यत्वस्यवाऽतिरिक्तत्वे तदतिव्याप्तेरनिरासाच्चेतिचेन्न इदानीं वैधर्म्यस्यहृदयावर्जितविशिष्टवन्हिव्याप्यधू
मादिरूपतयाऽधिकस्यहृदयावर्जित्वस्यकारणतावच्छेदकेप्रवेशेनातिव्याप्त्यभावात् न्यायचान
वात्तु सादृश्यज्ञानस्योपमितिहेतुतायां सादृश्यत्वादिकं नप्रयोजकं परं तु यद्धर्मावच्छेदेनपदवाच्यत्वग्र
होजातस्तद्धर्मोयद्रूपवच्छेदेनगृह्यते तद्रूपवच्छेदेनैवायमिति एवं च वन्हिव्याप्यधूमवत्त्वावच्छेदेनपर्वतपदवाच्य
त्वग्रहोतत्वतः पर्वतत्वावच्छेदेनवन्हिव्याप्यधूमवत्त्वग्रहजन्यायामुपमितौ छाधा नायामुपमिताव

त्तिव्याप्तिस्तथाविधविधनिश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणीयद्वारैव परंतु यां कांचिदित्यादिलक्षणेनैव परिहरणीं
यस्माहुः नव वन्हिव्याप्यधूमस्य साक्षादिति नामार्थयोरितिकुसुमेरितिभावः नादृश निश्चयत्वे नापक्षांशे व्या
प्यप्रकारक निश्चयत्वेन नचयत्रतादात्म्येन धर्मिणएव हेतुत्वं तत्रयक्षांशे हेतुनावच्छेदक तादात्म्यसं
बंधेन हेतुप्रकारकज्ञानस्योपनयवाक्याद् उत्पत्तेर्ज्ञस्त्यायार्थज्ञानेऽतिव्याप्तिरितिवाच्यं । तत्रतादृ
शोपनयजन्यज्ञानस्य हेत्वंशे व्याप्याभेदविषयकतया हेत्वंशे व्याप्तिप्रकारकत्वाभावात् तथा शब्दस्या
प्ययतया [illegible] व्याप्यपक्षांशे भेदसंबंधेन प्रकारत्वं स्यादित्यभिप्रायवानाह तथाचायमिति असिद्धे
ति उपनयेप्रतिज्ञादिस्थसाध्यादिप्रतियारकशब्देनैव साध्यादिप्रतियादनस्य सांप्रदायिकत्वादि
तिभावः वृद्धिस्थत्वेनैवेति तदादेर्नानार्थकत्वाये निभियावक्तृपुरुषबुद्धिस्थत्वेनैव शक्तिकल्प
नादुपस्थितित्वत्थैवपुक्तेतिभावः सोस्तीति वाक्यजन्यबोधो जरंघटोस्तिनवेतिसंशयोत्पत्ति प्रसंगाभ
यादाह विशेषेति संकेतितत्वेनीति नचेश्वरसंकेतरूपशक्तिज्ञानस्य तत्राभावात्कथं शाब्दबोध इति श्री॰
वाच्यं अधुनिकसंकेतज्ञानसाधारणसंकेतज्ञानत्वेनैव शाब्दबोधहेतुत्वात् इदमुपलक्षणं येत्र ३९

पर्वतपदेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतस्य लक्षणया शाब्दबोधस्तत्राप्यतिव्याप्तिर्बोध्यानावांतरवाक्या
र्थज्ञानजन्यमिति अवांतरवाक्यार्थस्य वाक्यांतरजन्यज्ञानविषयत्वं खलेकपोतन्यायान्नतु
तज्ज्ञानस्य पूर्वं मयेत्यस्तीति भावः श्रुतानयिध्यतद्गातीति राजपुरप्रवेशन्यायेन क्वचिदन्वयबोधा
सदृजनमेविशिष्टस्यवेशिष्ट्यमितिरीत्या बोधे यद्दजन्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविषया
गहूतुत्वमावश्यकमितिभावः शाधितोतदाशेष्वविशेष्यरूपेणेतितदादेघटत्वाघवच्छिन्नेशक्तेः ज्ञेपि
नतानार्थत्वं शक्यतावच्छेदकनानात्वेपितन्निष्ठशक्यतावच्छेदकतायावच्छेदकबुद्धिप्रकारतद्रू
पानुगतधर्मावच्छिन्नाया ऐक्यात्तादृशबुद्धिप्रकारत्वस्य शक्तावुपलक्षणतया शाब्दबोधे घटत्वा
द्यंशेनज्ञानमितिभावः वत्या घटोयस्त्याप्यकपदज्ञानत्वेनेति घटपदस्य वृत्त्याकाशोयस्त्याप्यकत्वा
भावान्नतन्नाकाशबोधः घटपदानसंबंधांतरेण घटोयस्त्विनो घटभ्यान्देधवोधापत्तेपरहाः वृत्त्या वा
स्वजन्येति ज्ञानत्वेनैव संवकारेणपदजन्यत्वमवच्छेदः एवं तत्रपदजन्यत्वांशेषप्रकारान्तरेण
प्रत्यक्षादिना शाब्दबोधजनकतायन्निरिति तस्याः तज्जनकतावच्छेदकघटत्वप्रकारकोक्ति

भ॰वा॰टी॰ त्वाक्रांतत्वादिति भावः अत्र सत्त्वासंभवादप्रदर्शितत्वमिति तादृशनिश्चयत्वे कारणतावच्छेदकता
४० त्वस्यैव लक्षणाघटकत्वे यद्धूजन्यत्वस्याधिकस्य प्रवेशो व्याप्तिव्याप्तिः संभवति निश्चयत्वस्य कार
40 णतावच्छेदकेऽप्रवेशे तु लक्षणे तादृशयथार्थनिवेशाय शेषव्याप्तिव्याप्तिर्न संभवतीति भावः य
द्धूजन्यत्वप्रवेशे गौरवमाहुरित्यस्य रसः तद्धूमानिति शब्दप्रयोग इति वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानि
ति शब्दजन्यबोधे तु तथाविधधूमवत्ताऽभेदेनैव प्रकारतया तज्ज्ञानको विशेषणतावच्छेदकप्रका
रकत्वानपेक्ष्य पर्वतांशे संयोगादिना तथाविधधूमप्रकारकत्वेन संभवतीति भावः तद्धूम इति
विशेषणमिति विषयतायास्तत्साधारण्येनेत्यर्थः विशेषणज्ञानं विशेषणज्ञानत्वेन विशेषण
ज्ञानं न तु तत्प्रकारकज्ञानत्वेन न निश्चयत्वेन वेति भावः अतएव विशेषणप्रकारकत्वनि
वे श्चयत्वयोस्तज्जनकतायामनिवेशादेव विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या यत्र कैडवानिति न यो
ऽतिनत्त्वप्रकारकत्वाभावोऽयमस्त्विति रूपसामग्रीसत्त्वात्केवलतद्भाववद्देवदत्तवानिति संशय एव व्याप्त्यत्वप्रकारक श्री॰
संभवति विशेष्यांतरविशेषणतायां धर्मिकसंशयस्यानुभवविरुद्धत्वादिति भावः तादृशसंश ४०

शयो ज्ञरहितीयस्य गोयत्र दंडो रक्तइति निर्णीयसत्त्वे रश्मरो तो दृश बोधसंभवाराहनिश्चयाभा
वविशिष्टइति सविशेष्यविशेषणाभितिरीत्याभनलेरक्तोदंडोनास्ती ति लौकिकचाक्षुषायाद्दनेनस
भवतिचक्षुः संवद्धविशेषणतायाः कार्यतावच्छेदके विशिष्टवैशिष्ट्य विषयतायाः प्रविष्टतयानेराया
दकासंभवात् नापिताद्दशचाक्षुषोयनीतभानोपाद्दनमुपनीते विशेषणतयैवेतिनियमान्मानस
तुतथानियमाभावाज्ञद्दायाद्दनेसंभवतीत्यभिप्रायवान्नाहमानसधीरिति लौकिकप्रत्यक्षेदृष्टि
६ त्वाकारक यसंबद्धविशेषणतायाद्दवेतिदंडोनासत्त्वी [redacted]
[illegible] (विशेषो(णतावलाद्दरिति) विशेषणमितिरीत्याभावलौकिकप्रत्यक्षस्यापत्तिवारणा
यतथाविधविशेषणतायाः कार्यतावच्छेदककोटौविशिष्टस्यवैशिष्ट्यमितिविषयतायथानि
वेश्यतेतथा अभावेनरक्तो दंडोयद्दत्यसंसर्गाग्रहचलात्तथाविधमानसालौकिकप्रत्यक्षवारणा
यतथाविधसंसर्गाग्रहस्यकार्यतावच्छेदककोटौचापिविशिष्टस्यवैशिष्ट्यमितिविषयतानिवेशनी

येत्यर्थः न च विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या रक्तो दण्डो नास्तीति प्रत्यक्षस्याप्रसिद्ध्युत या तद्वाया
दृत्तेन संभवता स्थलमेतत्स्या यासेनेति वाच्यं तादृशप्रत्यक्षत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाप्रसो
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्री विरहे रक्तण्डफलतस्तद्दाय जि संभवेन योर्विषयतयोः यत्र स्य
रविरोधेरुक्तसमभिव्याहारेणाकं इत्यत्र विशेष्ये विशेषणमिति विषयताव्यापिका विशिष्टस्य वैशि र.इ.इत्वा
ष्ट्यमिति विषयताव्याप्यस्य समभिव्याहृत्यानाह वस्तुतस्त्विति अतएव विशेष्ये विशेषणमिति
विषयताया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्वीकारे इष्टे। विषयत्वे वेति। निरूपिताव्यभिचारकत्वादि
तिभावः प्रत्यक्षात्मिकायानुमितिपरिग्रहः मानाभावादिति। विशेष्ये विशेषणमिति वि
षयताया उभयसाधारण्येनैवोपयत्वावतिरिक्तविषयताकल्पने मानाभावादित्यर्थः न
त्वावश्यकत्वेनेति। तथा च विशेष्ये विशेषणमिति विषयताया विशिष्टवैशिष्ट्यविषयता
व्यापकत्वमेवेति भावः ननु विशेष्ये विशेषणमिति विषयताया विशिष्टवैशिष्ट्यविषयता श्री.
व्यापकत्वे तद्वदवच्छिन्नप्रतियोगिकनिश्चयाभाववविशिष्टसंदेहस्य प्रतिबंधकत्वे च विशिष्टवैशिष्ट्य ८१

बोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुत्वं न स्यात् तन्न विशेषणतावच्छेदकरूपा
निर्विकल्पकोत्तरं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । तद्वारणाय
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन तद्धेतुत्वावश्यकत्वेऽपि निश्चयत्वेन तत्त्वे प्रयोजनाभावात्
इदं रजतं न वेति संदेहोत्तरं रजतत्ववानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य विशेष्ये विशेषणमिति विषयता
वच्छिन्नप्रतिबंधकतादृशसंशयाभावघटितसामान्यसामग्र्यभावादेव वारणसंभवादित्यत आह अ
धिकमिति इदं रजतं न वेति संदेहे सामान्यग्रहदशायां विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या रजतत्ववानि
ति ज्ञानोत्पत्तेः सामान्यग्रहस्य संशयप्रतिबंधकतायामुत्तेजकत्वमावश्यकं । एवं च सामान्यज्ञा
नात् संशयोत्तरं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणाय तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारक
निश्चयत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति भावः रजतत्वविशिष्टेदं निष्ठेति । ननु इदं विशिष्टरजतत्वेन वावि
शकलितयोः सत्योरित्यर्थः जनकतानेरूप्यं इदंत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावसत्त्वच्छेदनैवज
न्यज्ञाने प्रकारतायां सविकल्पनस्याच्छिन्नत्वादिति भावः ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेति तथा च विशिष्टपर्या

न्नप्रकारताकत्वमेव विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वमिति भावः ननु रक्तं दण्डवान्पुरुष इति विशिष्टबोधे वैशिष्ट्य
रक्तत्वविशिष्टदण्डे यदि प्रकारता समर्यादा तदा तादृशबोधस्य रक्तत्वाभाववान्पुरुष इति बाधबुद्धिप्र
तिबध्यतापत्तिः प्रमात्वापत्तेश्च । न च तथाविधबाधप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपुरुषनिष्ठविशेष्य
तानिरूपितरक्तत्वप्रकारताशालित्वात् रक्तत्वाभाववति पुरुषे रक्तत्वप्रकारकत्वाच्च न च तथावि
धबाधप्रतिबध्यतावच्छेदकं पुरुषविशेष्यतानिरूपितविशेषणतानायन्नरक्तत्वप्रकारकत्वमे
वं प्रमात्वमपीतरविशेषणतानायन्नप्रकारत्वगर्भमेव वाच्यमतो नायं दोष इत्तत्र दण्डविशेषणता
यन्नस्यैव रक्तत्वस्य प्रकारत्वादिति वाच्यं तथा सत्यभावे स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन प्र
मेयत्वबाधकाले घटप्रमेयं नास्तीति बुद्धापत्तेः प्रमेयं नास्तीति बुद्धेः प्रमात्वानुपपत्तेश्च । न चाभा
वांशे प्रतियोगिविशेषणतानायन्नस्यैव प्रमेयत्वस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन प्रकार
त्वादिति वेन्न तादृशबाधबुद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ पुरुषविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वमात्र
पर्याप्तप्रकारतायानिवेशात् रक्तत्वाभाववति रक्तत्वमात्रपर्याप्तप्रकारत्वस्य भ्रमत्वघटकतायाः

एकत्वादीत्यादिना इच्छादिपरिग्रहः एकत्वादिप्रकारकत्वव्यवहार इति इच्छादौ एकत्वादिप्रका
रकत्वस्य गुरुत्वादौ इच्छादिप्रकारकत्वस्य च व्यवहार इत्यर्थः अत्रेदं बोध्यं अनयोर्विषयतयोर्व्याप्यव्या
पकभावकल्पेऽभावो न रक्त इच्छापदार्थसंसर्गाग्रहस्य जन्यतावच्छेदकं न विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतात्वाव
च्छिन्ने इच्छो रक्तो न वेति संदेहकाले विशेष्ये विशेषणमिति विषयतावच्छिन्नप्रकारकाभावेन तदवच्छिन्न
प्रतिसंदेहप्रतिबंधकत्वाल्लोके रसंगतत्वापातात् किंतु विशेष्ये विशेषणमिति विषयतैव भवेत् तथा वि
धासंसर्गाग्रहकाले विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालि रक्तो इच्छो नास्तीति बुद्ध्यापत्तिरिति वाच्यं विशेष्ये विशे
षणमिति विषयताया विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताव्यापकत्वे तया तदवच्छिन्नजनकसामग्र्यभावात् न रक्तो
इच्छो नास्तीति ज्ञानानुपविशेष्ये विशेषणमिति विषयतापात् न विषमव्यापकत्वं प्रतियोगि विशेषितताभा
वेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतानियमात् सर्वं तु समव्यापकत्वमेव वाच्यं तथा च विनिगमनाविरहः
तथाविधबाधाभावजन्यतावच्छेदकं विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतात्वदवच्छिन्नजनकसामग्र्यभावात् अत्रादि
शबाधकाले विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या रक्तो इच्छो नास्तीति बुद्ध्यापत्तिरित्यस्याप्यविरुद्धं शक्यत्वादि

भवा॰टी॰ ऽनिसंदेहेतत्रं विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या बुद्धिः तत्र घटन एव तथा च तादृशासंदेहस्य न तत्र प्रतिबंधकत्वमिति प्रथमपक्षाभिप्राये त्र्यहवि ६

४३ त्तिवाच्यं एतत्कल्पे विशेषणानामुपस्थितौ दंडो रक्त इति निश्चयस्यान्यकालेपि विशेष्ये विशेषणमिति

५३ रीत्यारक्तो दंडो नास्तीति बुद्धित्वाकारेणतद्विषयतयोः समव्यापकत्वाभावादिति रक्तत्वविशिष्टदंडत्व

विशिष्टप्रकारकेति रक्तत्वविशिष्टदंडपर्याप्तप्रकारताकेत्यर्थः दंडत्वविशिष्टांशइति दंडविशेष्यकता

वच्छिन्नेत्यर्थः दंडत्वविशिष्टावच्छिन्नेति दंडत्वविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः एवमग्रेपि नवेति सं

त ग्रहइति तत्र दंडत्वविशिष्टविशेष्यकत्वरक्तत्वप्रकारकत्वयोः समत्वेपि तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहादि

तिभावः ननु पूर्वोपदर्शितरीत्यासमधर्मितावच्छेदककनिश्चयस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे हेतुत्वे दंडवा

निति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधव्यभिचार इत्यत आह दंडवानिति नरक्तदंडापत्त्वावगाहीति तथा सति

दंडे दंडत्वे रक्तत्वनिश्चयकारः स्यादिति भावः रक्तत्वरक्तत्वाभावेति रक्तत्वेनतदभावेन च दंडत्वे संदेहस्यैतिन

ग्राहीतिभावः दंडो रक्त इति नवैशिष्ट्ये विशेषणमिति रीत्यावेति संभवतीति तथाविधज्ञानस्य का

र्यकालवर्त्तित्वात् आह नुत्वानभ्युपगमादिति भावः नचेच्छाद्वितीयक्षण इच्छात्वादिनिर्विकल्पकं तदुत्तर

क्षणे घटमिच्छामीति साक्षात्कारस्तत्सर्वं क्षणेवत्वानन्तनाशोत्कथमव्यभिचारइति वाच्यं इच्छात्वादिवि श्री॰ ४३

दघटत्वादिर्निकल्पकस्यैवविः।ग्राष्टविषयकवैशिष्ट्यावगाहितयानसिंहाकारकत्वोप
गमात्।विनश्यदवस्थज्ञानजनितयोरिति।दुद्भुपलक्षणं।अविनश्यदवस्थज्ञानजनित
योरपिकृतिजनकयोस्तयोः प्रत्यक्षं नाप्नुवेयतइत्यपिबोध्यं।कथमिति।तस्याएवविशेष
णतावच्छेदकघटत्वादिप्रकारकत्वादितिभावः।एवमग्रेपि।विशेषणविषयकत्वेनैवेत्येव
कारेण।विशिष्टविषयकत्वव्यवच्छेदः।तत्र।विशिष्टज्ञाने।विशेषणविषयकंयकसंस्कारेणेति
।।विशेषणमात्रविषयकसंस्कारेणेत्यर्थः।तदुपदर्शनायस्मृतिसामान्यविषयकसामान्यप्र
कारकसंस्कारोपदर्शनाय।प्रकारकतया।प्रकारितासंबंधेन।विशेषणतावच्छेदकस्यसंबंधोयं
कारणतावच्छेदकसंबंधस्तुसमवायइतिभावः।विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिरिति।दं
डंशेनुद्बुद्धसंस्कारस्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकस्मृतित्वान्तविषयकत्वेनैवप्रत्यास

१

भा· टीई

प्र·४४ त्तितयातस्यैवप्रत्यासन्नित्वाच्चेतिभावः।ज्ञानस्यप्रत्यासत्तित्वे·ज्ञानत्वेनप्रत्यासत्तित्वे·तत्तत्त्वस्य

५५ विशेषप्रति·संस्कारप्रयोज्यत्तत्तत्त्वस्यसंप्रता[illegible]भावतामपि।।

[redacted]

[redacted]

[redacted]

विकल्पकस्यैव विशिष्टविषयत्वे शिष्टाचारा हि तथा न सिंहासनस्थलोपगमात् । विनष्टपरस्परस्थज्ञान
जनितयोरिति इदमुपलक्षणं अविनष्टपरस्परज्ञानजनितयोरपि द्रष्टव्यम् जनकयोस्तयोः प्रसक्तनास्तु
येष्वपरस्परमपि बोध्ये कथमिति तत्र तत्र विशेष्य सन्नावच्छेदकपरत्वादिप्रकारकत्वादिति भावः तत्र
[redacted] विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वाद्विनामपि स्मृतिविशेषहेतुत्वस्येति संस्कारस्य
योज्यप्रसक्तनिर्वाहार्थं मतान्तराकल्पनायत्नात्स्मृतिहेतुत्वस्यार्थः उद्बोधकसमवधानमिति । तत्स
मवधाने तु वक्ष्यमाणप्रसक्तायादतेरश्वपयाप्रसक्तेरुद्बोधकहेतुत्वकल्पनमनर्थकं स्यादतस्त
थोक्तं । तदभावदशायामुद्बोधकसमवधानेन स्मृतिरिति इदं चैतन्मते उद्बोधकानां स्मृतिहेतुत्वमु
भयवादिसिद्धमिति प्रदर्शनायोक्तं । अन्यत एव प्रसक्तस्य प्रसक्तेऽपीत्युक्तं । यत्र पुरुषसन्निकर्षदशाया
मेवेति पुरुषसन्निकर्षसमकालमेवेत्यर्थः तत्काले तदुद्बोधकविरहदशायां सन्निकर्षेण
ज्ञानत्वावच्छिन्नविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षवारणाय सविषयकत्वेन हेतुत्वादिमितत्वादृशप्रत्यक्षमिति
तदुद्बोधकव्यक्तेर्हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वेन तथा ज्ञानत्वेन हेतुतामते तादृशस्थलेऽप्युद्बोधकस्य स्मृतिहे

२

भ.वा.टी.
द्वि.४४

५५/२

तेईदृशस्थले संस्कृतिं प्रत्यक्षोद्बोधकहेतुत्वं नास्ति कं सविषयकत्वेन हेतुतामते कस्यानीलोद्बोधकप्रत्यक्षस्य कोऽहेतुत्व

तुताकल्पनप्रयुक्तगौरवप्रदर्शनस्यासंगत्यापत्तेः भ[illegible]तामपि तुल्यत्वादिति सविषयकत्वेन हेतु न
त्वमते एकैकत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षोद्बोधकत्वस्य हेतुताधिक्यं च न तु ज्ञानत्वेन हेतुत्वमते पादृशस्थले
स्मृतिं प्रत्यक्षोद्बोधकत्वस्य हेतुताधिक्यमिति तुल्यत्वादिति सर्वं नवत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वमते हेतुमद्भावस्थो
नापत्तादितिवाच्यं उद्बोधकस्य कालमन्त्रिकसंभिरहेणैव प्रत्यक्षापादनासंभवात् सविष
यकत्वेन हेतुतामते उद्बोधकस्य प्रत्यक्षसंपादितहेतुताकल्पनात् नव सविषयकत्वेन हेतुतामते पादृ
शस्थले ज्ञानत्वेन हेतुतावादिमते तद्बोधकप्रत्यक्षस्य स्मृतिं प्रत्यक्षोद्बोधकहेतुत्वस्यावश्यकत्वे तथा कथं
तौल्यमिति वाच्यं सविषयकत्वेन हेतुत्वमते ईदृशस्थले प्रमसामान्यं स्मरणात्मकस्यैव प्रयोजनाभा
वेन तादृशस्मृतेः समयविशेषोत्पत्तिनियमनिर्वाहकस्य तत्स्मृतिं प्रत्युद्बोधकत्वे हेतुहेतुमद्भा
वस्यावश्यकल्पनात् अतएव अंशे एव स्मृतित्वकल्पना विरहेणालाघवादेव अवयविस्मृति
रिति तथा च स्मृतिविषयत्वेनैव प्रामाणिकतया तत्कल्पनागौरवं न दोषायेति भावः वस्तुतस्तु श्री
गुणमानसजनकतावच्छेदकतया संस्काररूपत्वाव्यज्ञातिविशेषस्यावश्यकतया विशिष्ट ४४

११ अथ घटे पतीत मनानंतरं घटं पश्यामीति प्रतीतिः न च चक्षुःसंयोगभेदेन कार्यकारणभावभेदात् प्रत्यक्षात्संयोगपश्यामीति प्रतीतिः फलाभावात् ... तत्र
तत्पार्थिवचक्षुःसंनिकर्षघटितसामग्रीजन्यज्ञानस्य हेतुत्वात् ११

वैशिष्ट्यबोधं प्रति तादृशज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकगुणानां हेतुत्वात् दंडोऽस्त्वि
त्यनुद्भूतसंस्काराद्बलाद् दंडवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः एतेन विशिष्टवैशिष्ट्यबो
धे उद्बोधकानां हेतुत्वेन संभवत्यनुमित्यादौ समवायविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्य वि
शिष्टवैशिष्ट्यबोधे व्यभिचार इति दूषणं प्रत्युक्तं यत्र उद्बोधकाभाववति विशिष्टसंस्कारे सामा
कत्वेन वच्छिन्नविशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वमनुमितेन रहितो दंडो गोवत्त्वनुद्बुद्धसंस्कारोऽज्ञानाद्दं
डवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः तदानीं तत्संस्कारे उद्बोधकाभाववति विशिष्टसं
स्कारे साभावासत्त्वादिति तदुद्बोधकापेक्षणीयं अत्रेदं पश्यामीत्यनुव्यवसायसाक्षिकः प्रति
बन्धकः संयोगघटितसामग्रीजन्यत्वमेव तद्विषयालौकिकत्वं लौकिकविषयतायां तु वाच्यं ता
दृशसामग्रीज्ञानजन्यत्वापत्तित्वानुव्यवसायात् ननु घटविषयकचाक्षुषत्वं विषयतासंबंधेन घट
विशिष्टत्वे सति चाक्षुषत्वं वा घटं पश्यामीति प्रतीतिविषयोऽस्तु विशेष्यतासंबंधेन तादृशधर्मप्रका
रकप्रत्यक्षं प्रति मद्धतिलौकिकचक्षुःसन्निकर्षघटितसामग्रीजन्यज्ञानस्य तादात्म्येन हेतुत्वा

म०टी०
४५
45

नन्वनुपगमात्तु धाभावबत्वात्सौरभं पश्यामीति प्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यं विषयभेदेन कार्यकारण
भावकल्पने गौरवात् द्विषयविशेषमनंतर्भाव्यैव चाक्षुषत्वावछिन्नविशेष्यतानिरूपितविष
यतासंबंधावछिन्नप्रकारतासंबंधेनानुव्यवसायं प्रति लौकिकचाक्षुषसामग्र्या एव सान्यतो हे
तुताकल्पनात्सौरभादौ लौकिकचाक्षुषसामग्र्यभावेन तादृशयज्ञासंभवात् यदि च विषयभेदेन
कार्यकारणभावोवश्यमंगीकार्यः विषयमनंतर्भाव्योक्तकार्यकारणभावांगीकारे विनश्यद्वस्तु
लौकिकचाक्षुषसामग्र्या जन्यघटचाक्षुषानंतरं घटं पश्यामीति सानुव्यवसायानुपपत्तेरिति विभाव्य
ते तदा व्याप्याद्यकाभावादेव सौरभं पश्यामीति चाक्षुषत्वप्रतीत्यापत्तिः बाधाभावस्यात्मनिष्ठप्र
त्यासत्तेश्च हेतुतया अन्यत्रत्यैव सत्वापि न तया चाक्षुषं न सौरभीयमिति बाधाभावस्य विषय
निष्ठतया तदापादकत्वासंभवात् नापि चक्षुःसंयोगजन्यतावच्छेदकतया लौकिकविषयतासि
द्धिः चाक्षुषत्वस्य तत्वे लौकिकचाक्षुषे व्यभिचारात् न तु ज्ञानाजन्यत्वविशेषितस्य तस्य तत्वे
विशेषणज्ञानजन्यलौकिकचाक्षुषस्य संग्रहाय जातिरूपसिद्धेरित्यपि न सत् स्वाव्यवहितपूर्वक्षण

श्री०
४५

४ त्वाभावः। आत्मनि वह्निः संनिकर्षजन्यज्ञानाभावो वाच्यः स च न संभवति वह्निः संयोगाद्यनुपस्थितावपि तथात्वम् ४

वृत्तिचक्षुःसंयोगसामानाधिकरण्यविशिष्टविषयतासंबंधेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगस्य
हेतुतायाः कारणे ऽप्यपि चाक्षुषाभावादिसत्तो लौकिकविषयतासाधिकामलयुक्तिमत्कदापि घट
भावादिद्धि न पश्यामीति धीरिति अथ मा भूयः सुरभिचंदनमिति ज्ञाने तत्र सौरभं न पश्यामीति धीः सु
वरभिहस्तस्थितविषयश्चक्षुस्तानवचक्षुः संनिकर्षजन्यतानेः सुरभिचंदनमिति ज्ञाने चक्षुःसंयोगजन्यत्वाभाव
स्यात्मनि तज्ज्ञानाभावस्याबाधितत्वात् तदंशे तत्र सौरभं न पश्यामीति प्रतीत्यनुपपत्तेः [illegible] लौकिक
विषयताकारे तु तादृशज्ञाने सौरभनिष्ठलौकिकविषयतानिरूपकत्वाभावस्यात्मनि तन्निरूपकज्ञा
नाभावस्य वा न पश्यामीति प्रतीतिविषयतायामनुपपत्तेः स्वाभावादिति अन्ये तु चाक्षुषत्वाश्रयात्मनाद्यलौकि
कविषयतासिद्धिः सा चाक्षुषत्वावच्छिन्ननिरूपितलौकिकविषयतासिद्धिर्वा बाधा वस्तुतः प्रत्यक्षत्वा
वच्छिन्ननिरूपितलौकिकविषयत्वमेवातिरिक्तं न पश्यामीत्यादिप्रतीतौ चाक्षुषत्वादि विशिष्टतादि
शाविषयत्वाभावाद् एवलंबनत्वमिति बोध्यं अथ लौकिकसामग्रीजन्यघटादिप्रत्यक्षे घटादिविष
यतायाविलक्षणानिरूपकत्वमप्युपेयात्मनि तादृशनिरूपकताशालिज्ञानाभाव एव घटे न पश्या

भवा.टी.
४६
46

साक्षात्करोमीति विषयीभावाद्यतिघटाद्युपनीतभानानन्तरं घटेन साक्षात्करोमीति प्रत्ययस्य
लौकिकविषयतया। न चातिरिक्तनिरूपकताऽतिरिक्तविषयतामादायास्त्वेति कियत इति विनि
गमनाविरहेणातिरिक्तलौकिकविषयतास्त्विति वाच्यं अतिरिक्तलौकिकविषयतास्वी
कारेऽपि तन्निरूपकताया अतिरिक्ताया अवश्यमङ्गीकार्यत्वात् अन्यथा घटाद्युपनीतभानसा
निरूप धारणघटादिविषयताया [illegible] तन्निरूपकत्वेऽप्युपनीतभानेऽस्यापि घटादिनिष्ठलौकिकवि
षयतानिरूपकत्वात्तदनन्तरमपि घटं न साक्षात्करोमीति प्रतीत्यनुदयापत्तेरिति चेन्न निरूप
कताया वैलक्षण्ये विषयतावैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् साक्षात्कारत्वावच्छिन्ननिरूपकताया
विलक्षणलौकिकविषयताया यदि वैलक्षण्यं तदा घटस्य साक्षात्कारत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवि
षयताया उपनीतभानविषयतारूपाया घटे सत्त्वेन घटोपनीतभानानन्तरं घटेन साक्षात्करोमीति
प्रतीतिः स्यादुपपत्तिः न च [illegible] विषयतानिरूपकत्वं न [illegible] नाभावश्चात्मनि तया म श्री.
तो साक्षिविषयीक्रियते इति वाच्यं तथा सति तादृशप्रतीतिर्घटादिविशेष्यकतया घटेन साक्षात्क्रियत इ ४६

तिघटविशेष्यकबोधजनकशाब्दत्वेसानुपपत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः अनतएवसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नलौकिक

प्यत विषयतायाअनुमितित्वावच्छिन्नव्यावर्त्तकत्वापत्तेः स्वीकारेऽव्यवहितोत्तरविधविषयताप्रसिद्ध्यालक्षणासंभवः उपनी

तभानसाधारणविषयतायास्तथात्वेपक्षमेतत्पनीतभानेऽतिव्याप्तिःस्यादितिभावः तादृशेति लौकिके

ता त्यर्थः प्रत्यक्षस्यसंबंधोपेक्षाणामुखेरसंबंधस्तत्तादात्म्यमितिवक्ष्यते कारणतावच्छेदकमिति तदेवविषयत

मितिभावः इत्येतेन अभिचारइति कार्याधिकरणेविषयतासंबंधाभावसत्त्वेपिकारणतावच्छेदकतादा

त्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यविषयभेदस्यासत्त्वान्नव्यभिचारइतिभावः नन्वव्यभिचाराभावेपि २९

प्रमाणाभावइतिवाच्यं उपस्थितिविशेषयोरितिव्याप्तिबलेनतदंशेकारणत्वमवश्यमभ्युपेयमिति तदेतदाह प्रत्यक्षयोः

सामग्रीभेदनिर्वाहायावश्यमभ्युपेयमित्यर्थः न च तत्र घटस्य पूर्वं त्वगिन्द्रियसंयोगेन तत्र रूपस्य पश्चाच्चैतत्त्वगिन्द्रिय

संयोगसत्त्वेनहेतुत्वसंगतिःकथंतयोःसामग्रीभेदउपपादनीयइतिवाच्यं तत्र तद्विन्द्रियसंयोगत्वादिनाहेतुतायेस्तया

लाघवेनतत्तद्व्यक्तित्वादिनाहेतुत्वस्यैवोचितत्वात् नचमास्तु तयोःसामग्रीभेदइतिवाच्यं तथासतितत्त्वगिन्द्रि

यसन्निकर्षस्यान्यकाल एकतत्त्वगिन्द्रियसन्निकर्षकालेतद्घटविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षापत्तेः तत्र

तादृशकार्यकारणभावे

म.वा.टी. ७ प्रतियोगिसमवायेनैवापत्तेरत्र पाविशेषणतासंबंधेन तद्रूपस्वारूपकसामग्र्याः पूर्वोक्ताया … ह्येतद्रूपं तद्रूपस्य सामग्रीत्वात् … विशेषणतासंबंधेन तत्प्रत्यक्षे १
४७ रूपसत्त्वतस्यकार्यतानवच्छेदकतयातदवच्छिन्नस्योत्पत्तिरूपस्थलेऽभावप्रसिद्धिरिति न समासः नायं घटइत्याकारिकाधीभा
५७ वेऽन्यत्वावच्छेदककोटौ घटविषयकत्वस्य प्रवेशे तथात्वेनतदवच्छिन्नाया प्रत्यक्षतासंभवात् विषय
त्वनिवेशे किं तेन हेतुत्वे तु घटवी स्थलेतादात्म्यसमवायोभयघटितसामान्याधिकरण्यसंबंधे
नतत्त्वघटत्वावच्छिन्नेवद्विवेचसंयोगघटितावा विषयतासंबंधेनतद्धेतु प्रत्यक्षसामग्र्यादक सा
मग्र्याः कुत्राप्यवावेन तत्त्वघटप्रत्यक्षसापत्तेरभावान्नत्र पूर्वोक्तस्थले वाधाभावादिनातत्त्वघट
[illegible]
८ [illegible] प्रत्यक्षे सारूपकसामग्रीविशिष्टायाएवसमवायेन तद्रूपस्वारूपकसामग्र्याःसत्प्र
त्यक्षसाध्यत्वात् वैशिष्ट्यंचस्वाधिकरणसमानकालीनत्वरूपमितिदिक् संक्षेपः अतिप्रसंगभंगाद
ति गुरुत्वात् नामतोऽप्युपायाणां लौकिकप्रत्यक्षसाधनिवारणाय संयोगजातीयानां ज्ञानादिगुणा
नां स्वप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिनाहेतुत्वमंगीकरणीयम् ज्ञानादिरूपकारणाबाधात्र गुरुत्वादौ न प्रत्यक्षम् श्री.
मितिनपुनर्मावश्यकतत्कल्पनाकिंरूपा चिन्तामणिकारेण बाधेनचगुरुत्वादेः प्रत्यक्षवारणादिति ४७

भावः न च प्रसक्तसंप्रतिविषयत्वेन सामान्यतः कारणताग्राहकत्वाद्दोषश्च तादृशकारणाभावादपि
प्रसक्तस्य कारणसंभवे विशेषकार्यकारणभावस्यैव तद्बाधकत्वोक्तिरसंगतेति वाच्यं तादृश
सामान्यकार्यकारणभावस्य तादृशबाध्यो रिति व्याप्तिमूलकस्य तादृशविशेषकार्यकारणभावाय
कतयोपजीव्यविशेषकार्यकारणभावस्यैव तद्बाधकत्वाभिधानस्योचितत्वात्। केचित्तु प्रस
सक्तप्रतियोग्यजातीयानां बहूनां बहूनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायां स्वल्पविषयाणामयोग्य
जातीयानां गुरुत्वादीनां तत्त्वेन हेतुत्वेन प्रतिबंधकत्वमेवोचितं। न च गुरुत्वादीनां प्रतिबंधकत्वे तद्धेतुत्वे
न हेतुत्वस्यावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकगौरवमिति वाच्यं तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वपक्षे तत्तद्व्य
क्तिविषयकत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशावश्यकतया गौरवात्। प्रतिबंधकत्वपक्षे सामान्य
तो लौकिकप्रत्यक्षत्वस्यैव तद्धेतुकार्यतावच्छेदकत्वादित्याहुः तन्न गुरुत्वादीनां प्रतिबंधकत्वेपि द
वीक्लृप्तत्वात् तत्तद्व्यक्तित्वेन विषयहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति। कार्यान्यथानुपपत्तिरेव कार्यनियमा
२। न्यथानुपपत्तिरेव। केचिदेव पर्मर्शप्रत्यक्षं केचिन्नेति नियमस्य तादृश कार्यकार्यकारण

म॰वा॰टी॰
४८
५९

मावं विनानुपपत्तेरितिभावः अन्यथोपपत्तेश्चेतीति तादृशकार्यस्य प्रयोजकसम्भावनाधीनत्वादि
तिभावः व्विनिगमनाविरहेणेति अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टपरामर्शत्वं परामर्शत्वविशिष्टा
प्रामाण्यग्रहाभावो वा कारणतावच्छेदकं इत्यत्र विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयक
ल्पनायां तादृशविशिष्टधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवमिति तत्पर्यं नानुमितिः स्यादि
ति। न च तदप्रामाण्यग्रहस्य प्रतिबंधकत्वान्न प्रमायत्निरिति वाच्यं तथा सति तत्सत्त्वे दि
तपरामर्शाद्यनुमित्यापत्तेरिति। न वा प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकतायां तदनोत्कंठित पराम
र्शस्योत्तेजकत्वान्नेयमापत्तिरिति वाच्यं। तथा सति परामर्शाभावाप्रामाण्यज्ञानत्वयोर्वि
शेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण गौरवात्। अतस्तत्वाप्रामाण्यग्रहस्य प्रतिबंधक
त्वे हेवाकूटस्येव हेतुत्वादित्ति तथाविधकूटस्य परामर्शनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वनुव
टघटकाभावानां परस्परं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणापि गौरवं स्यादिति भावः प्रा
ननु तथाविधकूटत्वेन हेतुतायां गौरवं मन्मते: प्रामाण्यग्रहत्वावच्छिन्नाभावस्यैव परामर्श ४८

निवेशादृतन्त्राह । अन्यथेति परामर्शे तथाविधैकाभावनिवेशे इत्यर्थः तत्सुहृषीयेति मैत्री
याः प्रामाण्यग्रहविषयचैत्रीयपरामर्शो चैत्रस्यानुमित्यनुदयापत्त्या तत्सुहृषीयत्वं निवे
शनीयमिति सुहृद्भेदेन कार्यकारणभावानन्त्यप्रसंगादित्यर्थः ननु स्वसामानाधिकरण्यस
विशेष्यत्वोभयसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रामाण्यग्रहाभाववत्परामर्शे निवेशादेवोक्त
दोषवारणे तत्सुहृषीयत्वनिवेशनेनेत्यत आह । प्रमेयत्वादिमिति तथा चोभयमतेपि तथा
विधकूटनिवेशः समानः कूटघटकाभावानां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहप्रयुक्त
गौरवं तेनाधिकमिति भावः तादृशविषयविशेषानवच्छेदाय जिरित्यस्वरसः केचित्तु हि
नेन स्वचिन्तः ननु धर्मत्वेनैकव्यक्तिहानानाद्यमत्वेन प्रमेयं तरस्मतेरनुदयापत्तिः विषयकं
त्वस्यतिजनकतावच्छेदके प्रवेशनीयेनत्वनुमितिजनकतावच्छेदककोटित्यवच्छेदकतापर्याप्ति
घटितलक्षणे कथमतिव्याप्तिरिति चेदत्राहुः यत्साध्यव्याप्यवद्धेतुविशिष्टयद्धूमि वि
षयकं सर्वेषां नेतद्धूमप्रकारणान्तद्धूमाश्रयाशेषत्यक्तिविषयकं तत्साध्यव्याप्यतद्धेतुविशि

एतद्भूमिविषयकज्ञानत्वास्मृतियरोग्यग्रंथः तत्रतत्तद्भूमिविषयकत्वस्याव्यावर्त्तकत्वेन स्मृति
जनकतायामप्रवेशादिति। यथाश्रुतनिवेशाभिप्रायकोयंग्रंथः इति न स्तत्. नचोपेक्षान्यत्वेनेति
ग्रंथविरोधात् अनांशिकत्वादिति। किंचिदवच्छिन्नवृत्तिकत्वाभावादित्यर्थः एतेनांशिकोपे
क्षायां विषयांतरविषयकत्वावच्छेदेनोपेक्षात्वाभावो नास्त्येव। परं तु विषयांतरविषयकत्वस्य स
पेक्षात्वानवच्छेदकत्वमात्रमेवं चोपेक्षात्वस्यापि स्वसमानाधिकरणान्यत्वाभावप्रतियोगि
त्वरूप आंशिकत्वाभावात्कथं न जातिरूपत्वमिति स्यात्तन्मोपेक्षात्वस्य तिरिति। तद्विषयस्य जि
ज्ञासितत्वेपि न त्वानव्यरूपजिज्ञासाजनकत्वाभावादिति भावः अतएव तदुपेक्षात्वस्यैतादृशाभि
द्रूपरूपत्वादेव संभवादिति। ज्ञानेऽवच्छिन्नवृत्तिकत्वादिरूपांशिकत्वस्यासिद्धत्वं न विरोधेना
संभवेप्युक्तोपाधेरसंभवादित्यर्थः संस्कारमतिबंधकत्वमुपेक्षात्वे पूर्वोक्तस्य भेदघटि
तत्वेनगुरुत्वादिति कस्यचिन्मतं दूषयितुमाह। नत्विति। च्यनुत्पत्तावतेरिति। तादृशा एम.
पेक्षात्वान्तोऽरत्तेजनकत्वं त्वन्यतेगौरवंतवापि। प्रतिबंधकतापर्याप्तकभेदभिन्नतयो ५९

रु तयोक्तस्मृतिकारणत्व

पक्षत्वस्यानुगतस्यासंभवः पक्षमधिकरोतीति भावः संस्कारानुत्पत्त्यैवेतीति न च स्मृतिं प्रत्य
येक्षान्यज्ञानत्वेन हेतुतानिर्वाहार्थमुभयकालवृत्त्यसंस्कारं प्रति तद्धेतुत्वकल्पनात्तथा तादृ
श संस्कारकारणत्वबाधरूपगौरवविरोधादिति वा अनुभवनिष्ठस्मृतिजनकताग्रहस्येव संस्कारत
कारणत्वकल्पकत्वेनोपेक्षाम्यत्वघटितत्वरूपावच्छिन्नस्मृतिजनकताबाधेप्युपजीव्यस्यानुभवनि
ष्ठस्मृतिकारणत्वस्याबाधात् तेन न तत्र तत्कालीनेत्यपि केचित् सामान्यरूपेणैव तदुपेक्षानुपेक्षा
साधारणनिश्चयत्वेनैव। एवं तदुपेक्षामत्वस्य स्मृतिजनकतायामप्रवेशो। नुसन्त्यायतयेति। संस्का
रजनकतावच्छेदके निश्चयत्वप्रवेशे संशयस्थले संस्कारतन्नाशकयोः कल्पनागौरवमप्यतुल्यत्वादि
त्यर्थः इदमुपलक्षणं संस्कारजनकतावच्छेदककोटौ निश्चयत्वप्रवेशे संशयात्मकसर्वांशोपेक्षा
व्यक्तीनां भेदकूटस्य तत्राप्रवेशेन लाघवसंभवादित्यपि बोध्यं। एतद्वत्वादिति। तथा च निश्चयत्वे
न स्मृतिहेतुत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः एवं निश्चयत्वस्य स्मृतिजनकतायां प्रवेशानुपपत्तेः अ
संताजनके साहित्यायस्य तुल्यत्वादिति भावः दृष्टत्वादिति न च दृष्टे यदि न तस्य संस्कारजनक

भ.वा.टी.

५०

तावच्छेदकेपि कथं प्रवेश इति वाच्यं उद्बोधकतानात्संस्कारे सन्निवारणायान्यथानुपपत्तिरतस्य तथा

त्वस्वीकारात्स्मृतौ नरइति प्रसंस्कारानुपपत्तेस्तेवेस्याद्दिनानिरोहतत्वादिति वस्तुतः संस्कारप्रतिज्ञानस्य त

त्र ध्वंसित्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् जनतएवानतिप्रसंगात् दुपेक्षान्यत्वस्य संस्कारजनकतावच्छेदकप्र

वेशाविरहात्तान्यानुपपत्तिरिति भावः केचित्तु विनिगमनाविरहादेवस्मृतिजनकतावच्छेदकेपि निश्च

यत्वप्रवेशः संशयात्संस्काराकल्पनापत्तिर्विनिगमकमितिनसत् कोटितावच्छेदकांशे धर्मांशेच

तत्र तस्यापि पक्षसम्मतत्वात् न धर्मितावच्छेदकांशे घटकादिस्वाकारकसंस्कारस्य तन्मते सर्वसंमततया

का इति तावच्छेदकविशिष्टकोटिवैशिष्ट्यविषयकत्वकल्पनागौरवस्याप्यभावादिति । आहुस्तत्रिंत्यं

केचित्तु सर्वांशेनैव योग्यप्रमेयसंस्कारजनकनकतावच्छेदके प्रमाणिकोपक्षाभेदात्तु स्मृतिजनकताव

च्छेदके प्रवेशनीयः अन्यथा संस्कारजनकतावच्छेदके हि विधर्मेर निवेशोनेधांविशेषणविशे

ष्यभाववैविनिगमनाविरहेणागौरवायत्तेः विशेषणविशेष्यभावानापन्नानामेकावच्छेदकत्वं न

संभवसवच्छेदकतायामसज्यपरिच्छिन्नत्वस्यदूषितत्वात् नचविनिगमनाविरहः अंशे [illegible] कोपक्षा श्री: ५०

भेदः संस्कारजनकतायां सर्वांशोपेक्षाभेदः स्मृतिजनकतायामिव स्यापि सत्त्ववत्त्वादिति वा ध्येयं। संस्कारज
नकतायां सर्वांशोपेक्षाभेदानामप्रवेशे ततः संस्कारकल्पना गौरवादांशिकोपेक्षास्थले यत्किंचि संस्कारस्य स
र्वसंमते [redacted] तत्तया तस्यैवाधिकविषयकत्वकल्पने गौरवाभावात्। तच्चानुमितिजनकतावच्छेदके प्रविष्टाना
मांशिकोपेक्षाभेदानां स्मृतिजनकतावच्छेदके प्रवेशेऽनुमितिलक्षणस्य स्मृतावतिव्याप्त्यभिधानं दीधितिकारस्या
मसंगतमिति वाच्यं। यत्र विषयविशेषे आंशिकोपेक्षा तादृशसंशयरूपमेव जातं तत्रानुमितिजनकतावच्छे
रो दके स्मृतिजनकतावच्छेदके चांशिकोपेक्षाभेदानां प्रवेशे प्रयोजनविरहेण तत्स्थलाभिप्रायेणायमव्याविषय
विशेषे आंशिकोपेक्षात्तानमाहार्यमेव स्मृतं तत्रोभयत्रापि आंशिकोपेक्षाभेदानां प्रवेशस्यावश्यकतया तत्स्थ
लाभिप्रायेण वा स्मृतावतिव्याप्त्यभिधानात्। तादृशस्थलविशेषमानाभावे तु निर्बीजमेव स्मृतावतिव्याप्त्यभि
धानं दीधितिकाराणामित्याहुः। अनागतदशावच्छेदेन विरोधसंबंधेन त्वनयोर्द्वयोर्ज्ञानादेर्गो समूहालंबनसे
त्। तत्रैतज्ज्ञानावच्छिन्नप्रकारताभावप्रकारत्वस्याभावात्। समुच्चयस्यापीति तत्र विरोधसंबंधावच्छिन्नस्य तस्याना
वारितेति भावः। स्मृतिप्रत्यक्षेत्यत्र कारणसंस्कारस्य व्यवच्छेदः। उक्तरूपेण दर्शनत्वावच्छेदेनेत्याद्युक्तनिश्चयत्वे

भवानी॰

५१ त्र अन्यथा संस्कारं प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्वेन तथा च संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे चामान्याभावादिति।
51 ८ तथा चेदं तावच्छेदेन घटत्वप्रकारकसंस्कारधिरहान्न संस्कारं प्रति निश्चयत्वे संशयादुक्तस्मृत्यापत्ति <हेतुत्वे>
रिति भावः [illegible] तत्र स संस्कारस्य तत्तत्प्रकल्पोक्ता यजिदारणाय स्मृतिं प्रत्येव निश्चयत्वेन हे
तुत्वकल्पने। इत्येव किन्न स्यादिति संशयस्थले विशिष्टसंस्काराकल्पनेन लाघवसंभवादिति
५ भावः यद्यपि विशेषमिंतावच्छेदकघटत्वादित्यादि संस्कारानुरोधे न वैशिष्ट्यविषयकत्वमपि के स
र्वत्र तथापि भूतलत्वाघवच्छेदेन घटप्रकारकत्वादिकल्पने गौरवं बोध्यं। संस्कारं प्रति निश्चयत्वेन न
हेतुत्वे ४ संशयादुद्भिराः केवलस्य स्मृतिर्न स्यादत आह। [illegible] केचित्तु यन्निष्ठान्यतस्य संस्कारजनकता
वच्छेदके प्रवेशो यत्प्रकारकत्वघटितनिश्चयत्वस्य संस्कारजनकतावच्छेदककोटौ निवेशो न संभ
वति संस्कारस्य ~~संस्कारजनकतावच्छे~~ निर्विषयकत्वात्किंतु स्मृतिजनकतावच्छेदककोटावेवेत्य
तिव्याप्ति संगतिं वदंति। तन्न तद्वृत्त्यं यतिर पाति स्मृतिसंस्कारयोः संस्कारानुभवयोश्च विषय [illegible] श्री॰
~~[illegible]~~ ५१

शेषघटितकार्यकारणभावान्यथानुपपत्तिरेवं संस्कारस्य विषयकत्वे मावं भविष्यतीत्याशंक्य विषयाघ
टितमेव तत्कार्यकारणभावं व्यवस्थापयति स्मृतित्वेनेत्यादिना निर्विकल्पके स्मरणानुपयोगावर्जनायाह।
सप्रकारकजन्यज्ञानत्वेनैवेति एवकारेण निश्चयत्वस्य व्युदासः ननु संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे उपेक्षा
ज्ञानात्संस्कारोत्पत्त्यापत्तिरत आह उपेक्षाख्यावृत्तय इति उपेक्षाज्ञानात्संस्कारोत्पत्तिवारणाय स्पष्टः
तन्मते निश्चयत्वेनेत्यस्यापि उपेक्षाज्ञानानामिसाहि: उभयमतेपि संस्कारं प्रति ज्ञानत्वे न निश्चयत्वेन च
हेतुमतेपि। मन्वादृशानिश्चयत्वस्योपेक्षाज्ञानेपि सत्वात्ततः स्मृत्यापत्तिरतआह संस्कारद्वारेति।ना
तिप्रसंगः न घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानात् पटविशेष्यकपटत्वप्रकारकस्मरणापत्तिर्नवा
संशयात्स्मरणापत्तिः इदंत्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकस्मृतित्वस्य कथं निश्चयजन्यतावच्छेदकत्वं संस्कारजन्य
तानवच्छेदकत्वादत आह। व्यापारेति। ननु स्मृतिं प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्वे यं घटो न वेति संशयात् घट
त्वस्याकारकस्य घटत्वांशेऽनिश्चितावच्छेदककस्मरणस्यानुपपत्त्यापत्तिरतआह। केवलेति
।उभयसिद्धमेवेति। स्मृतिं प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्ववादिनो मते संस्कारं प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्ववादिनो ५१

भवा.टी. नतु विशेषरूपेणापीति ॥ तद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वघटितत्रित्रयत्वेनेत्यर्थः [illegible] प्रकृः पेपाइति· तथाच ध्यातिप्रकारकपद ११
ष्यकपटत्वप्रकारकत्वं
५२ 52 न्यस्य च समानमित्यर्थः परस्मरणानुपपत्तेरिति। न हेतोः पटत्वप्रकारकनिश्चयस्य तत्र सत्वादिति भा
वः। एवं च। स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ निश्चयत्वनिवेशेप्युक्तापत्तेर्वारणस्याशक्यत्वेचा उक्तं स्थले
घटांशे उपेक्षात्मकपटांशे उपेक्षात्मकत्वान्न स्थलेऽव्याप्तिप्रसंगवारणाय। पटस्मृत्यापत्तिवारणाय। आ
वश्यकत्वादिति। न च संस्कारस्य तद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वघटितनरूपेण हेतुत्वेऽपि तदापत्तिवारण
मशक्यं पटविशेष्यकपटत्वप्रकारकनिश्चयस्य तादृशसंस्कारहेतोस्तत्र सत्वेन तादृशसंस्का
रे समवायबाधकाभावादिति वाच्यं तादृशसंस्कारस्यापेक्षात्मकत्वानां तत्र शक्तित्वेन हेतुत्वेनैवोक्त
स्थले तादृशसंस्कारानुत्पत्तेः एतु· पटविशेष्यकपटत्वप्रकारकसंस्कारं प्रति यदंशे उपेक्षान्य
पटविशे [illegible] निश्चयत्वेन हेतुत्वा इदुमक्स्थले तादृशसंस्कारोत्पत्तेरभावान्न तादृशस्म
त्यापत्तेरिति· तदसत्. तथासति स्मृतिजनकतावच्छेदककोटावेवांशिकोपेक्षाभेदं निवेश्यनि
उत्तस्यपदे श्चयस्य हेतुत्वसंभवात्संकृते च यदंशे उपेक्षान्यपटनिश्चयाभावादेवपटस्मरणापत्तिवारणसं श्री.
भवात्कं यसंस्कारस्य तद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वघटितनरूपेण हेतुत्व [illegible] धर्मतानिश्च ५२

यत्वेन हेतुत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरित्येव समाधानं सुकरमिति भावः ॥ ॥ धिरुक्तसमाधानस्य संभवे
पि तत्र ज्ञानपदस्य लक्षणाया गौरवापत्तिरिति । न चास्तां जनकतावच्छेदकतया निश्चयत्वेनैव स्मृतिजनक
त्वमिति पूर्वोक्तशंकायां । अस्तां जनकतावच्छेदकत्वं गुरुरूपेणैव तस्याधारणरूपस्यान्यथासिद्धेर्निश्चयत्वे
स्य तु ज्ञानत्वापेक्षया गुरुत्वादिति वाच्यं । स्मृतिं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे संशयस्य अस्तु तज्जनक
त्वमेव नास्ति तस्यापि यत्किंचित्स्मृतिजनकत्वादिति ध्येयं । ननु । संस्कारजनकतावच्छेदककोटावनुप
स्थानत्वं निवेशनीयं तत्र सर्वेषामुपेक्षाभेदानां तत्र निवेशे व्याधिकोपेक्षाभेदाः पूर्वोक्तयुक्त्या स्मृति
जनकतावच्छेदककोटावेव निवेशनीयाः तथा चोभिशिकोपेक्षाभेदस्य स्मृतिजनकतायां प्रवेशा
मनुरोधेन घटस्मृतिमति घटांशोपेक्षाभिन्नघटज्ञानेन कार्यकारणभावव्यावर्तकत्वमन्यथा
घटांशोपेक्षाभिन्नयत्किंचिज्ज्ञानादपि घटस्मृत्यापत्तेः संगाह इति कथंन तु विशेषरूपेणापीति दि
ष्टांतद्वयेषाज्ञानां तत्र अधिकमेव हेतुत्वस्वीकारे लघवं स्मृतिजन्यसंस्कारस्येति । दृढस्तु यल लक्षणं वोध्यं ॥२
स्मृतिसमानकालोत्पन्निकस्यापि वोध्यं । अत्र प्रतियोगितासंबंधेन तद्विशेष्यकत्वस्य संस्कारकार्य स्का ४

१ रनाशे जनकता संबंधेन तद्विशेष्यकत्वम् तत्र स्मृतिः कारणं किंतिका संस्कारएव भावः । एवं प्रतियोगितया संस्कारनाशे तादात्म्येन संस्कारः
१ कारणं किंतिबोध्यं ॥ एतेन स्वसमानाकार

53

२ त्यागेनापि प्रतियोगितासंबंधेन संस्कारनाशापत्तिरिति भ्रमात् चरमलग्नकं बोध्यं । अनाशापत्तेरिति । जन्यभावत्वेन चिनाहिति ॥२

रनाशत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे स्वत्वाननुगमनात् मत्त्व्यक्तिविश्रांतः कार्यकारणभावः स्यात् । एवं
जनकतासंबंधेन स्मृतेः कालादावपि सत्त्वान्नियमादिष्टापत्तिर्न संभवतीति भावः तत्तद्व्यक्तित्वेनेति
।समूहालंबनसंस्कारजन्यक्रमिकस्मरणस्थले चरमोत्पन्नस्मरणस्यैव तद्व्यक्तित्वेन नाशकत्वं
समानाकारत्वस्याविवक्षितत्वादिति न तस्याविनाशित्वमिति भावः कालादेरेवेति । न च स्मृतेर्वैस्य
मात्रप्रकारेण नाशकत्वे नैव निर्वाहे कालादेः संस्कारनाशकत्व एव मानाभाव इति वाच्यं चरमस्मृ
तिजन्यसंस्कारनाशानुरोधेन कालादेः संस्कारनाशकत्वोपगमात् । अनन्यगतिकत्वादिति । तत्तद्
राशिक्रियादिरूपकालेषु घटत्वादिनासांकर्यभियाजातेरसंभवादिति भावः घटइत्याकारकना
नासंस्कारजन्यनानास्मृतिगतवैजात्यापेक्षया घटइत्याकारकनानासंस्कारजन्यनानाचरम
स्म स्मृतिगतवैजात्यस्य भिन्नत्वेन तयोः परस्परपरिहारेण घटः पटश्चेति क्रमिकसंस्कारजन्यघटपटो
भयविषयकचरमस्मृतौ समावेशेन सांकर्यापत्तिरत आह स्वेति । समानाकारसमानाकारस श्री॰
कलचरमस्मृतिगतायेकैव जातिरतो न सांकर्यमिति भावः जातिरेवेति । न च चरमस्मृतित्वेनैव ५३

वनाशकत्वमस्तु। किं जातिकल्पनयेति वाच्यं। चरमत्वस्यैकस्याभावात्। न च स्वप्रतियोग्युपधा
यकसंस्कारे यद्धि तत्त्वकालिकविशेषणतोभयसंबंधेन स्मृतिप्रागभावविशिष्टान्यत्वं तेन तत्सं
स्कारेरूपस्योभयत्वादेस्तत्राभावात् एकविशिष्टापरत्वस्य चोभयत्वरूपत्वे विशेष्यविशेषणभा
वे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवात् [illegible]दृशाचामतत्त्वस्य गुरुशरीरतया
तदपेक्षया लाघवेन कारणतावच्छेदकतया जातिकल्पनायां एवौचित्याच्चेति। तथा च न त
था(विध)जातिकल्पने च विजातीयस्मृतित्वेन हेतुतेति। अत्र कार्यतावच्छेदकसंबंधः प्रतियो
गिताकारणतावच्छेदकश्च समवायघटितसामानाधिकरण्यमिति बोध्यं। अत एव च उपधा
यकता संबंधेन विजातीयस्मृतिविशिष्टज्ञस्य नाश्यतावच्छेदके प्रवेशादेवान[illegible]कत्वेति न
च विजातीयस्मृतिरूपनाशकस्य पूर्वसत्त्वाज्जातादृशविशिष्टसंस्कारनाशाय ज्ञिः कार्यं वा रणीयेति
वाच्यं। नाश्ये प्रतिप्रतियोगिनोपि हेतुतया तत्र तादृशविशिष्टसंस्काररूपप्रतियोगिनोऽभा
वेन तन्नाशायादृष्टासंभवात्। अत एव। तत्संस्कारस्योक्तविशिष्टत्वाभावादेवाउ क्तस्यैवाउ

भवा·टी·
५४
54

पर्यायकतासंबंधेन विजातीयस्मृतिविशिष्टत्वस्यैव· अनतिप्रसक्तत्वात्। उत्पत्तिकालावछेदेन विजा
तीयस्मृतिजन्यसंस्कारानुत्पन्नत्वात्। यद्वा उक्तस्यैव· तथा चेत्यादिना उक्तकार्यकारणभावस्यैव
अनतिप्रसक्तत्वात्। अनतिप्रसंजकत्वात्। संस्कारसाक्षिकत्वापत्तिरूपातिप्रसंगभंजकत्वादित्य
र्थः अत एव भावनायाइति तत्र दृढतरत्वजाते प्रामाणिकत्वादेवेत्यर्थः यद्वा। अत एवास्मरणस्य
संस्कारद्वारा दृढतरसंस्कारजनकत्वादेवास्य स्मृतिगतवैजात्यादिना सांकर्यान्न तादृशी जातिः
संभवतीति कश्चिद्दूषयनेनास्वरसः सूचितः व्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबंधकाभावादिति न च कारणा
ताकल्पनस्यानुमितिरूपतया तत्र व्यभिचारसंशयस्य ग्राह्यसंशयरूपतया कथं प्रतिबंधकत्वं।
रोपस्थाने ग्राह्यसंशयप्रतिबंधकतायाः केनाप्यनभ्युपगमादिति वाच्यं। कारणतासामान्य
धर्मावच्छिन्नाविशेषधर्मावच्छिन्नावेति संदेहे सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वे तस्य नियतपूर्ववर्तितावच्
छेदकत्वं च समिति लाघवं विशेषधर्मावच्छिन्नत्वे तस्य कल्प्यत्वेन गौरवमिति गौरवप्रतिसंधान श्री·
स्य प्रतिबंधकतया तेन तद्वच्छिन्नत्वानुमितिर्न संभवतीत्यन्वतासंयात्। यत्तु चिंत्यसंज्ञानत्वेन प्रम ५४

कत्वे तु येषात्मकस्मृतितः संस्कारस्य स्मृतेश्चोत्पत्तिनिवारणाय तज्जनकतावच्छेदककोटौ उपेक्षा
त्मकस्मृतित्वस्यानीं भेदकूटस्य च विशेषणगौरवं अनुभवत्वेन जनकत्वे तु तदनिवेशाल्लाघवमित्यनुभवत्वेन
वहेतुत्वं युक्तमिति तन्न स्वविशिष्टज्ञानीयापत्तिवारणाय तत्संस्कारत्वस्य येषात्वस्मृतीनां तन्त्रव्यक्तित्वेन हेतु
त्वस्यावश्यकत्वाद्येषात्मकस्मृतित्वे विशेषणतामग्रभावेन सामान्यसामग्र्या ततः संस्कारस्मरणापा
रणस्वभावे तत्तानत्वेन हेतुत्वे सुपेक्षास्मृतित्वस्यानीं भेदकूटस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रवेशप्रयोजना
भावात्। विशिष्टानुभवत्वमिति। विशेषणज्ञानं विनापि विशिष्टसंस्कारादेव विशिष्टस्मृतिसंदेहे न विशि
ष्टज्ञानत्वस्य संदिग्धव्यभिचारकत्वादिति भावः। स्वकार्येत्यस्येति विग्रहे स्मृतिकार्यत्वं संस्कारस्य तेन स्या
न्नाशनीयत्वं एवं संस्कारस्य विरोधिनी सत्येव संस्कारस्य स्मृतिनाशकत्वमपि तथाऽन्ततः पूर्वपक्षानुरोधे
न समाधानमथापूर्ववर्णेऽपि तु पूर्वपक्षं प्रदर्शयति तत्र पूर्वे पूर्वत्यादिना हृज्यर्थ इति। अन्यथा तदू
षस्य समाधानत्वासंभवादिति भावः। संशयाकारस्मृतिमाधायादयितुं जनकज्ञाने एकधर्मिकत्वं कोटि
द्वयोः यया दर्शयति। एकस्मिन्नेवेति। विरोधिनः प्रत्येकस्य सत्वाहह॥ दिवसादीति। स्मृतिवारणायेति। न

प.वा.टी.

५५ चोद्बोधकस्य फलबलकल्प्यतया न हि रहादेवेन ह्वारणमिति वाच्यं। एवं रीत्या संदेहादपि स्मृतिवारणसंभवे नि
श्चयत्वनिवेशनवैयर्थ्यापत्तेः अविरोधित्वेनेति स्वप्रतिबध्यत्वानजन्यसंस्कारेष्वेव तन्नाश्यत्वादिति भावः
आहुरित्यस्वरसस्तद्बीजं तु यत्र विषयेनादृशसंस्कारयोर्न मेलनं तत्रैककोटिस्मृतिसामग्र्या अपरकोटिस्मृति
प्रतिबंधकत्वकल्पने प्रयोजनाभावेन तत्र व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन स्मृतिहेतुत्वस्यावश्यकतया तादृशव्याप्तिर्दुर्वा
रैवेति। यत्तु यादृशस्मृतौ साध्यव्याप्यवत्त्वनिश्चयत्वेनोद्बोधकविधया हेतुत्वं तादृशस्मृतावतिव्याप्तिरि
ति तन्न तन्न चोपेक्षान्यत्वेनेति हाधितिविरोधात्। किंतु सर्वांशोपेक्षाभेदस्य संस्कारजनकतावच्छेदक
कोटौ निवेशोप्यंशिकोपेक्षाभेदस्य तज्जनकतावच्छेदककोटौ निवेशोन युक्तस्तथा सत्यांशिको
पेक्षाभेदसर्वांशोपेक्षाभेदयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गौरवात्। किंत्वांशिकोपे
क्षाभेदः स्मृतिजनकतावच्छेदककोटावेव निवेशनीय इति तादृशनिश्चयत्वस्य यर्थ्यामावच्छेदकताप
रित्यत्र स्मरणस्य स्मृतौ नातिव्याप्तिरित्याहुः परामर्शजन्यवह्नित्वादिप्रत्यक्षजन्यायामनुमितौ तानय श्री
रामर्शजन्याजन्यत्वरूपं साक्षाज्जन्यत्वमत आह स्वाव्यवहितेति। यत्र व्याप्यवाहित्वमाकत्तरणत्वसंबंधेन कार्यं ५५

तत्तत्कालिकसंबंधेन कारणमिति चेत्सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या जन्यत्वमित्यर्थः स्वात्मवृत्तिप्रागभावकत्वरूपा
वृत्तितया परामर्शजन्यत्वे पीतीतीर्देहशजन्यत्वस्य सात्त्वाज्जन्यत्वरूपत्वेतादृशपरामर्शविशेषत्तिप्राप्तिः स्यादिति भावः संस्का
रत्वेन ॥ संस्कारयति तत्सामानाधिकरण्यमेव परामर्शाद्वितीयक्षणे ॥ नुमितिरेवस्यान्नतु धर्म्यन्तरे वह्नित्वादिप्र
सक्तमत्त उक्तं सिध्याद्विनाशकालीनेनेति ॥ सिध्यादिनाशसत्तिकालोत्पत्तिकेनेत्यर्थः तथा चतत्र सिद्धिद्वितीय
क्षणोत्पन्नपरामर्शस्त्वत्र सिध्यादिनाशनिवंधाज्जनितीयक्षणोनानुमितिः किंतु सिद्धिनाशोधर्म्यन्तरे वह्नित्वादिप्र
सक्तचतज्जन्यानुमितौ नाव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि तत्र परामर्शजन्यसिद्धिनाशजन्यत्वादनुमितेर्न तज्जन्यान्नजन्य
१ रूपमाद्यज्जन्यत्वं संभवतीति धर्म्यन्तरे वह्नित्वादिप्रत्यक्षोत्पादकस्य थेनत्वापि तज्जन्यजन्यत्वमित्यत्र तज्जन्य
त्वानाजन्यत्वविवक्षणे सिध्यादिनाशस्यापाद्यात्सिद्धेः संभवतीति तदुपादानमिति ध्येयं तादृशपरामर्शस
त्वाकान्तस्य यत्तत्रो वह्निमानित्यादिप्रसक्तस्य सिद्धिरूपत्वपातदुत्तरक्षणेनुमितिर्न संभवतीति तत्प्रत्यक्षे
नाय धर्म्यन्तरदत्ति अनुमितिविषयधर्मिभिन्नधर्मिणीत्यर्थः ॥ तज्जन्यतावच्छेदकावच्छिन्नाजन्यत्वे सति
तज्जन्यत्वं साक्षाज्जन्यत्वमिति तु न्यायः तदुभयवैशिष्ट्येनेति ॥ ननुव्याप्यपक्षतयोर्हेतुतावच्छेदककालि

कादिसंबंधावगाहिज्ञानादनुमित्यापत्तिः नन्वहेतावच्छेदकसंबंधरूपं वैशिष्ट्यं विवक्षणीयमिति वाच्यं। तथा
सति पर्वते व्याप्यनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधारताकवह्निव्याप्यवान्यमित्यादिज्ञानस्यासंग्रहा
पत्तेः नन्वयत्र संयोगेन धूमादेर्हेतुतात्तत्र धूमप्रकारकसंयोगसंसर्गकज्ञानादेवानुमितिर्न तु संयोगसंबंधा
वच्छिन्नाधारता संसर्गकज्ञानादिति तादृशज्ञानस्यासंग्रहेऽपि न हानिरिति वाच्यं॥ तथापि पर्वते वह्निव्याप्य
इति ज्ञानस्यासंग्रहापत्तेस्तत्र संयोगस्यैव पर्वतत्वसंसर्गतया भानात्॥ उपगमे तज्ज्ञानस्यभ्रमत्वापत्तेः। प
र्वतप्रतियोगिकसंयोगस्य धूमेऽभावात् इतो वक्ष्यमाणाद्वरसाच्चाह॥ व्याप्तिप्रकारेणेति॥ नन्वाधेयव्याप्य
वान्पर्वत इत्यस्याद्वितीयव्याप्यः पक्षेत्यस्यासंग्रहापत्तिरत आह आधारत्वाधेयत्वयोरिति॥ समानेति॥
अन्वयर्वतो धूमवानित्यत्र पर्वतनिष्ठाधारतासंबंधेन धूमस्य धूमे बाधेयतया पर्वतस्य भानमेवं धूमसमवेतत्र वा
त्यत्रापीति नार्थः प्रसक्तज्ञानस्योभयविशेष्यकत्वोभयप्रकारकत्वापत्तेः किंतु व्याप्यपक्षनिष्ठाधारता
निरूपिताधेयतेन यद्वस्य संसर्गतया भासते न तु पक्षनिरूपिताधेयत्वमात्रमेव पक्षे व्याप्यस्य च निष्ठाधे
यत्वनिरूपिताधारत्वमेव संसर्गतया भासते न तु व्याप्यनिरूपिताधारत्वमात्रमित्यर्थः एवं च यत्तविष

यतानिरूपिताधारत्वविषयतानिरूपितानिरूपितत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपितव्याप्यतविषयता
५ शालिज्ञानत्वेन व्याप्यताविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपितनिरूपितत्वविषयतानिरूपिताधारत्वविषयतानिरू
पितयद्धर्मविषयताशालिज्ञानत्वेन बाधभ्रमानुगतेन हेतुत्वोन्नेकतरस्यासंग्रहरूपो दोषस्तदर्थः वास्तविकपर्वतनाधे
यत्वनिवेशेनाधेयत्वान्तरसंसर्गकपर्वतत्वप्रकारकभ्रमासंग्रहापत्तेः व्याप्यो यवनो व्याप्यः पर्वतवानित्यादेरन्यत्र
विषयतानिरूपितानाधारत्वविषयतानवाधेयत्वविषयताव्याप्यविषयतानिरूपितेनितस्य हासः अत एवं
व्याप्यतावच्छेदकसंसर्गसंयोगेन पर्वतवह्निव्याप्यधूमप्रकारकत्वानस्यासंग्रहापत्तिरुक्तज्ञानस्याधारत्वाघनव
गाहितया पक्षीयदर्शिन रूपस्येतरस्याधारतानिरहादित्यिवच्च। हेतुसामानाधिकरण्यघटितव्याप्यवगाहिनोदृ
र्शिनज्ञानस्य हेतुनिरूपिताधारताविषयकत्वनियमेन ज्ञानरूपस्य दर्शिनज्ञानसाधारणत्वात्। केचित्तु पक्षतादात्म्य
हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वत्रयद्धविषयतानिरूपिततादात्म्यादिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितव्याप्यविषयताशा
लिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुक्तदोषाभावान्न्यूनस्यागघटकमपि निवेशितरन्यथानात्र मित्युनरावृत्यासिरितिप्राहुः। आधा
रत्वाधेयत्वयोः समानसंवित्संवेद्यत्वेमानाभावादाहृत्यासीति। अन्यनरदेवेति। विशेषणतानिशेष्यभेदविनिगम

भावा-टी॰ नावच्छेदकत्वस्य नानात्वेपि समनियतानां नायमवच्छिन्नावच्छेदकतायाः एकेन कारणतायाप्येकैवेति भावः
५७ नञ्प्रश्लेषेणाव्याख्यानमाह अनियमेनेति । केषांचिन्मते तु उभयविशेष्यकत्वमिति मेवं त्यानोभावाद्येमाधिमाह एक २
57 कविशेष्यकेनेत्यर्थः इति भावः नञ्प्रश्लेषाभावव्याख्यानमेवेदमिति बोध्यम् । नाहृ शेति । समानप्रकारकत्वावच्छिन्ने
त्यर्थः अनुभवानुसारिकार्यकारणभावकल्पनं नतु कार्यकारणभावानुरोधेनानुभवव्यवस्थेति व्याचख्युस्तेन नास्व
रसः स चितः केचित्तु समानविशेष्यकत्वप्रवेशहेतुमभिधाय समानप्रकारकत्वप्रवेशनमाह । समानप्रकार
कत्वेनेति । कार्यकारणभावात् उपनेयोधायकभावात्फलोपधानं स्वरूपयोग्यत्वे हेतुरिति हुं प्राहुः पूर्वोक्तास्व
रसइति । ननु धूमसमानाधिकरणात्याद्व्याप्तावेव व्यादिनाकारं सत्यर्थः परिग्रहइति । नन्वनुमितिजन स्व
कतावच्छेदकपक्षविशेष्यकव्याप्यप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताघटितलक्षणस्य पक्षविशिष्ट
व्याप्याभावप्रत्यक्षेतिव्याप्तिशंकैवकयमतआह । व्याप्यविशेष्यकेनेति । हेतुत्वादिति । अनुमितिहेतुत्वा
दित्यर्थः तथा च तन्मतेन लक्षणघटकमपि तादृशमेव हेतुत्वमिति पक्षविशिष्टव्याप्याभावप्रत्यक्षे नातिव्याप्ति आ
रिति भावः प्रतियोगिनिश्चयत्वेन प्रतियोगिविशेष्यकप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेनतत् राम

रूपेण भावप्रत्यक्षरति॥ व्याप्यविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यावगाहित्वादिरूपाभावप्रमितिप्रमेतत्तिव्याप्तिविरहेऽपि व्याप्यवृत्त्यन्य
वेनानास्तीत्यभावप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिरस्त्येव समवायेन ह्रिवत्वयावगाहित्वेति भावः॥ इदं त्वारीत्या हिंगमेयत्वादियार
ग्रहः न घा-काघनावच्छेदके। मानाभावादिति। ननु प्रतियोगिता न सूक्ष्मकालेनेत्याकारकाभावप्रत्यक्षस्य प्रतिबा
रत्राम्याभावत्वे किं कप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वमावश्यकं। नचैनेत्साकारकाभावप्रत्यक्षस्याप्रसिद्ध्या कथं तद्दापत्तिरिति
वाच्यं। इन्द्रियसंबद्धविशेषणतावलात् घटाभावादेः प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नापत्तौ घटाघनुपस्थितिदशायां फलतो ने
त्याकारकस्यैवापत्तेः। नच प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्यैदंत्वेनाभावप्रत्यक्षत्वस्यात्र्याशङ्कथमुक्तापत्तिरिति वाच्यं। इंद्र
त्वाभावत्वेनेन्द्रियसंबद्धविशेषणताघटितसामग्रीसत्त्वात् भावाभावत्वानिर्विकल्पकोत्तरम भावप्रत्यक्षत्वा
पत्तेर्दुर्वारत्वात्। नच प्रतियोगितान स्यहेतुत्वेऽपि कपनदा घटितवारणमिति वाच्यं। उपस्थितस्य घटादिरूपप्र
तियोगिनो बाधकाभावेनाभावांशे भानात्तनत्राहवस्तु नास्तीति॥ सामानाधिकरण्येन बाधबुद्धेः सामाना
धिकरण्येन विशिष्टबुद्धाव विरोधित्वात्। ह्यभावत्वावच्छेदेनेति। नथान· ताद्दशप्रत्यपवारणायेव। मानेन
वकार्यतावच्छेदकमिति। एवं वेंद्रियसंबद्धविशेषणतावलान्नेत्याभावप्रत्ययस्यापत्तिः संभवति

भवा॰टी
५८
58

तस्यातत्कार्यतावच्छेदकीभूततादृशप्रतियोगितावगाहिज्ञानाक्रान्तत्वादिति भावः अत एव इंद्रियसंबद्धविशेषणतायाः
कार्यतावच्छेदके विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतायाः प्रवेशाद्देव। नन्वप्रतियोगिज्ञानशून्यकाले इंद्रियसंबद्धविशेष
णतात्वेनाभावकार्यतावच्छेदककान्तस्य घटाभावस्य प्रत्यक्षस्यापत्तिवारणायाप्रतियोगिज्ञानस्य हेतु
त्वस्यावश्यकत्वात् अत एवेति। इंद्रियसंबद्धविशेषणतायाः कार्यतावच्छेदके विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतायाः प्रवेशा
द्देवेत्यर्थः सामान्यहेतोरेवेति। सामान्यसामग्रीसहकृताया एव विशेषसामग्र्याः फलजनकत्वेन प्रतियोगि
ज्ञानशून्यकाले इंद्रियसामान्यसामग्रीविरहेणैव घटाभावप्रत्यक्षवारणात् तद्धेतुत्वाधिकस्यानंगीकारात्प्रति ष्ठ
पुरू योगिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमिति भावः विशिष्टवैशिष्ट्य[illegible]विषयताया अत्र तु प्रत्यभाव[illegible]च्छेदककोटौ प्रवेशे
तु इंद्रियसंबद्धविशेषणताविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकार्यतावच्छेदकयोः व्याप्यव्यापकभावा
संभवेन तयोः सामान्यविशेषसामग्रीत्वं न संभवतीति भावः नाहृ अन्यतरत्वेति। यद्वनाधेयत्वाकाशादि
त्वधर्माधारत्वावगाहित्वान्यतरत्वत्वे गौरवाद्देवेति। न चान्यतरत्वत्वेन हेतुत्वे शरीरगौरवं प्रातिस्विकरूपे
णाहेतुत्वे कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवमिति समानमिति वाच्यं अन्यतरत्वेन हेतुत्वे धर्मप्रकारके राम
५८

त्वपर्यन्तप्रकारकत्वघटितात्मप्रामाण्यग्रहाभावतथ्यात् विषयनिष्ठप्रत्ययोरेकत्रनिवेशापत्त्यातेषां विशेषणविशे
ष्यभावे विनिगमनाविरहेण गौरवात्। श्रुतिप्रसङ्गः। स्मरणातिव्याप्तिरूपः विशेषणज्ञानहेतुत्वपक्षेऽपि।
नस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधातिव्याप्तिरूपश्च तेनानुपयोगित्वमाशंक्याशयं वर्णयति। जन्यत्यादिना। तन्नैव। विशे
प। षणधियो हेतुत्वं नैव। नन्वन्यतरेणैव संबंधत्वान्न हेतुताभेदः कार्याव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वस्वव्यापारान्तरकत्व
मेव वाच्यं तेन कारणत्वमत आह। संस्कारस्येति। अजनयित्वापीति। यं जनयित्वैव यस्य प्रजनकत्वं तेनैव तं प्र
यारत्वादिति भावः। कारणतावच्छेदकान्तरस्य कार्यतावच्छेदकान्तरस्येति। तद्विषयकस्मृतिं तद्विषयकत्वानन्तरेणैव हेतुत्वम् प्रति
कल्प्यानिर्विकल्पकोपपादने गौरवप्रसङ्गाभिप्रायः। तत्केनैव निर्वाहः शंकते। नचेति। दीधितौ साक्षात्का
रपर्यन्तमिति। इत्यस्य जनितिति पक्षे रो विषयस्मृतिकल्पनमात्रं तीयत्तद्विशिष्टविषयो प्रधानेन तत्सूत्रीति साक्षा
त्कारसंभवादिति भावः। ननु नियमतः स्यसंगतेः। प्रत्याये साधुध्वानात्मकत्वानेन इच्छादिकं सगुणवत्तुर्थत्वगोहृति
साक्षात्कारोजनितस्मापेक्षाबुद्धेः ह्रित्तरणबच्छापितया विषयस्मृतिकल्पनेऽपि मनसाभावत आह। अयं ता
वयेति। सिद्धेः प्रतिबंधकाभावाः सत्वात्कपकस्मारणानुमितिरत आह। समानमिति द्वितीयचतुर्थतत्त्वा।२

धितावव्याप्तिः परमिति। न विरहमसंगतं। आपत्तावृत्तिव्याप्तिरसिरपिसत्ताद्यापत्त्यनुमित्सारिक रूपरोवप
मर्शस्य हेतुत्वादिति वेदत्रके चित् आपत्तावापाद्यापादकयोर्व्याप्तिनिश्चयस्य न तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुत्वमपितु
संशयसाधारणतयाविधत्वानेन नेनेति नातिव्याप्तिः अन एवाहार्यापाद्यव्याप्यापादकसंशयनिवर्त्ती
कसेन तर्कस्य साफल्यं। अनिष्टप्रसञ्जनात्मकतर्के तु आपादकसंशये आपाद्यत्वानरूपानिष्टसाधनत्वज्ञान
जननेनापादकत्वानिष्टत्वात् तत्रेच्छानुपपत्तेरिच्छारूपकारणाभावेनाहार्यप्रकानुदयात् न सेव्यं निश्चय
त्वेन हेतुत्वं संभवति। आपादकसंशयस्यानिष्टकात्मकाद्यत्वानरूपानिष्टसाधनत्वाभावेन तिशेयदर्शि
नोनन्तानस्याप्यभावेनापादकसंशयेच्छाविरहेणासंभवादित्याहुः परे तु आपत्तौ व्यक्तीयनीतापाद्यव्याप्या
पादकस्याप्युपनीतभानांगीकारेणाव्याप्त्यविषयकत्वविशेषणेनैवनायत्तावतिव्याप्तिः न चायत्तीच्छा
कालीनविरोधिसामग्रीकालेनापत्तौ व्याप्याद्युपनीतभानं न संभवतीत्याप्याद्युपनीतभानेच्छाविरहविशि
ष्टविरोधिसामग्र्याः तत्र प्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं। तथा विधोपनीतभानेनेच्छाविरहायत्तीच्छाया अपि तत्रो
त्तेजकत्वांगीकारादित्याहुः ननु अनुभवत्वस्याप्यनुभवत्वव्याप्यतयापत्त्यसत्त्वादावतिव्याप्तिरत आह। अ

नुभवत्वव्याप्यत्वमिति। तत्पक्षवृत्तित्वं नत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वे सति तत्समानाधिकरणत्वं। त
च्चोभयाभावमादायानुभवत्वाद्यावद्यीसनस्याह। तद्येति। लाघवार्थमिति। कार्यतासामानाधिकरण्यस्थाने
कार्यतावच्छेदकत्वनिवेशनैव अनुभवत्वादेर्वारणेऽनुभवत्वव्याप्यत्वप्रवेशप्रयोजनविरहेण लाघवसं दे
भवादित्यर्थः प्रायेणेति। आधारत्वाधेयत्वयोः समानसंवित्संवेद्यत्वे मानाभाव इत्यादिप्रागुक्तयुक्तेरपस्य
त्वा॥ ज्ञानवृत्तिरित्यस्य घटेयानन्तरं धीपितं भूमिकारवपति। अवच्छेदकत्वमिति॥ नवेति। तथा सत्यनुमि
तित्वस्यापि तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वाभावेनासंभवापत्तेरिति भावः। कामएवेति॥ यद्यप्यनुमितित्वस
मवायसंबंधावच्छिन्नमवच्छेदकत्वं वह्नित्वादेर्वस्वावच्छिन्नविधेयकत्वादिसंबंधावच्छिन्नं तादृगनाहृशस्त
मेनैकावच्छेदकतासंभवः तत्समहत्वेऽपि भिन्नभिन्नावच्छेदकतांगीकारे चतमेहेनकार्यताभेदादनुमितिपराम
र्शयोः कार्यकारणभावैक्यस्यासंभवस्तथापि वह्निविधेयकानुमितिः यत्परामर्शकार्यमितिकार्यताज्ञानी
यानुमितिविषयतायाऐक्यात्कार्यतैक्या। घटकयहर्णेपि धर्मावच्छेदकतास्त्वनुमिघंतएवतासांबानुमितिनि
ष्ठताहृशकार्यतावच्छेदकतात्वनव्यासज्यवृत्तित्वमिति ध्येयं। वस्तुतस्तु परामर्शकार्यतायामनुमितित्वमे

यावच्छेदकं वह्नित्वादिकं चावच्छेदकतावच्छेदकमेव न च विनिगमकाभावः स्वावच्छिन्नविधेयकत्वसंबंधघटित
सामानाधिकरण्यसंबंधेनानुमितित्वविशिष्टवह्नित्वस्य स्वावच्छिन्नविधेयकत्वसंबंधेन कार्यतावच्छेदक
त्वे लाघवात् गुरुसंबंधस्य वारद्वयप्रवेशेन गौरवादिति ध्येयं ॥ वह्नित्वादेरपि कालिकादिना ज्ञानवृत्तित्वादा
ह। ज्ञानसमवेतेति। सामानाधिकरण्येनेतीति। अत्र च वह्नीति। परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्त
रत्वनिवेशे अनुमितित्वनिवेशप्रयोजनविरहेणासंभवः न ह्यव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकको
टिप्रवेशे क्वापि व्यभिचारः संभवति येन तद्वारणायानुमितित्वनिवेशः स्यादिति। तदसत्। यत्र गृही
तासामाराय कथमपरामर्शद्वितीयक्षणे आलोकपरामर्शजन्यानुमितिस्तत्रासामारायत्वानानास्कंदि
त धूमपरामर्शस्य व्यभिचारायत्तस्य परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावनुमितित्वनिवेशस्यावश्यकत्वा
न्न च कार्यतावच्छेदककोटौ परामर्शे ऽसामारायत्वानास्कंदितत्वनिवेशेनैवाव्यभिचारवारणान्न
त्रानुमितित्वनिवेशावश्यकतेति वाच्यं। नानाविधासामारायग्रहाभावानां कार्यतावच्छेदककोटौ निवे
शे निर्गौरवेणानन्वानुमितित्वनिवेशस्यैवोचितत्वात्। अत्र यानुमितित्वनिवेशे पि गृहीतासामाराय

कधूमपरामर्शाद्बहिनोयत्तरोगासन्नालोकलिंगकानुमितावग्रहानाप्रामाण्यकधूमपरामर्शस्यव्य
भिचारात्कार्यतावच्छेदककोटौ परामर्शांशे प्रामाण्यग्रहाभावनिवेशस्यावश्यकत्तयानुमितित्वनि
वेशो व्यर्थ इति चेन्न तादृशस्थलीयाप्रामाण्यग्रहव्यक्त्यभावानां कार्यतावच्छेदककोटौ परामर्शांशे निवेशा
वश्यकत्वेपि एवोक्तस्थलीयाप्रामाण्यग्रहव्यक्त्यभावानां कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशगौरवेणानुमिति
त्वनिवेशस्यैवौचित्यत्वात्॥ अपेप प्रमेयसाध्यप्रामाण्यग्रहद्विनीयत्तरोासन्नधूमादिलिंगकानुमितरसं
हायत्याप्रामाण्यग्रहत्वावच्छिन्नाभावनिवेशनस्याशक्यत्वात्॥ यत्तु स्वसामानाधिकरण्यस्व[illegible]वच्छिन्न
भेदसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन किंचिद्धर्मविशिष्टान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकाप्रामाण्यग्रह
त्वरूपानुगतधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशात्प्रमेयमप्रमेत्याद्यप्रामाण्य[illegible]ग्रहाणांसंग्रह इति। तन्न तथा
सति पर्वते धूमवान मात्रमप्रमाणमेन तत्कालीनत्यानहृपमप्रमेत्याद्यप्रामाण्यग्रहाणामसंग्रहप्रसंगात्॥
यद्यपि यद्धर्मधर्मितावच्छेदकीभूतस्याप्रामाण्यग्रहसत्वेऽनुमित्यनुदयोऽनुभवसिद्धस्तद्धर्मितावच्छेदकका
प्रामाण्यग्रहाभावनिवेशानान्नातिप्रसंगातिप्रसंगयोरवकाश इति॥ तद्यपि पत्त्वतत्तयोरननुगमात्तत्र

भावा·टी·

६१

61

रूपविशेषणनिवेशायपर्यवसितं स्यात्स्वीजन्यस्थलीयतत्तद्रूपामाण्यग्रहमात्रस्यभावान्नांकार्यतावच्छेदककोटावप्र
प्रवेशप्रयुक्तलाघवसंचारकः समुचित एव तत्रानुमितित्वप्रवेश इति। अनयैव वदिशाय यत्नादिस्वकत्व
वह्निविधेयकत्वयोरपि कार्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशः शुद्धीविरुद्ध इति संक्षेपः॥ नाहृत्वार्थस्य विशिष्यैव
निवेशाद्याप्तिभान इत्यादेः पारिवायकमात्रत्वादित्यभिप्रायेणाह नत्थावेति। वह्निव्याप्यप्रकारकप
क्षधर्मतानिश्चयत्वेन हेत्वेत्व्यालोकलिंगकानुमितौ व्यभिचाराभावेपि संबंधांतरहेतुकानुमितौ व्य
भिचारप्रदर्शनाय यत्राह एतद्रूपवानिति। नाहृत्वापरामर्शपदं च मपरामर्शसामान्यपरं तत्तद्रूपमयरा
मर्शपरं गाह्याद्येहृषणमाह तथाप्यसिद्धमिति हित्वीयेत्वाहृतत्परामर्शेति। मानाभाव इति। तथा चा
नुमितित्वमादायतत्तत्परामर्शाद्यसंभव इति भावः पुरुषांतरीयानुमितौ व्यभिचारादिह सामानाधिकर
णपतिशेषितेनेति। अहेतुत्वेन पूर्ववृत्तित्वाभावेन। संबंधत्वे मानाभाव इति। धूमघरामर्शस्यानुमिति
रितिमतीतानन्यघतत्वस्यैव संसर्गतयाभानादिति भावः इदमुपलक्षणं धूमपरामर्शत्वादिनानुमितिहे
तुत्वेतत्तद्धर्मव्यक्तिभेदकूटस्य जनकतावच्छेदककोटिप्रवेशगौरवेणानतद्व्यक्तित्वेनैवानुमितिपरामर्शे

राम

६१

योः कार्यकारणभावस्यापि बोध्यं । नादृशविषयविशेषस्याविशेषणेनानिर्णयासंभवेन तस्य टिनलक्षणा
प्रादुर्से यत्वं वस्तुतः सर्वज्ञे वैयागिनां व्याप्यांतरेणानुमितिसंभवादेकमात्रलिंगकानुमितिस्थले नाप्रसिद्धि
रित्यस्वरसस्थाहुरित्यनेन सूचितः ।। न व्यभिचार इति । न यांच मलोकस्य हृग्रामदुष्टमिति भावः कार्यतावच्छे
दकसंबंध इति । अत्र च यर्वतानिष्ठधूमत्वासत्यानुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभावे यः प्रव्यवहि दो
तोत्तरत्वापेक्षया यो यालोकलिंगकानुमितेर्व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटौ व्यवहितोत्तरत्वनिवे य
शायन्नपेक्षविषयतायाः कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वं लाघवादित्यर्थः ।। संबंधत्वेन तत्क्रमत्वादिति वहि स
स्यवेनस्य धूमलिंगकानुमितिरित्यत्र नस्येन पक्षस्थसंबंधत्वाहिति भावः ।। लिंगोपधान स्वीकारेत्वनुमितेः
परामर्शरूपतयानुमितित्वधारापत्तिः ।। लिंगोपधानस्य महिमाकारेणाहृषणी यतया न त्यत्तमवलव्यनदो
पतरणसमर्थेनमनुचितं । विषयता यात्तानस्यास्वरूपत्वमत्यत्र दूषितेन विषयतायाश्च विषयतात्वेनैव संवंध
त्वं न तु विशेषरूपेणा सस्वरसो तदूतीत्यनेन सूचितः ।। पतु धूमलिंगकानुमितौ विलक्षणविषयतेव स्वी
क्रियते सैव धूमपरामर्शकार्यतावच्छेदिका ऽतो नालोकलिंगकानुमितौ व्यभिचार इति । तन्न ।। नादृश

भवा·टी· विषयतायामाबाधाभावात्॥ चाक्षुषत्वादिना चाक्षुषपरामर्शस्थले मानसपरामर्शकल्पनेऽपि तेनानुमितिरि
६२ तिभावः नच चाक्षुषत्वव्याप्यमेव परामर्शत्वमस्तु मानसपरामर्शस्थले च चाक्षुषपरामर्शकल्पनेऽपि तेनानुमि
62 तिरस्त्वेति वाच्यं। मानसपरामर्शस्थले नियमेन चाक्षुषसामग्र्यभावात्॥ अथ तथापि स्मृतित्वव्याप्य
त्वमादाय विनिगमनाविरहः चाक्षुषमानसपरामर्शोत्तरं स्मरणात्मकपरामर्शकल्पनेनानुमिति
सम्भवादिति चेन्न। आगन्तुकतत्साधकचाक्षुषादिपरामर्शस्थले स्मरणात्मकपरामर्शासत्त्वेनानुमि
त्यनुत्पादापत्तेः नच तत्रापि चाक्षुषपरामर्शादिरूपानुभवजन्यस्मरणात्मकपरामर्शादेवानुमितिनि
र्वाह इति वाच्यं॥ तत्र चाक्षुषादिपरामर्शोत्तरक्षणे संस्कारोत्पत्तिस्तद्द्वितीयक्षणे च स्मरणात्मकपरा
मर्शस्तत्तृतीयक्षणे चानुमितिरिति तत्क्षणद्वयविलम्बकल्पनापत्तेः॥ मानसत्वव्याप्यत्वे तु क्षणिकवि
लम्बकल्पनस्यैव विनिगमकत्वात्। अत्रागुरपीतिन्यायात् ईदृशस्थले परामर्शस्य यत्र तत्त्वेन तज्ज ल
न्यस्मरणात्मकपरामर्शस्यासम्भवात्। जनकतावच्छेदकमिति। तथा च तदवच्छिन्नजनकताघटितमेव
वानुमितिलक्षणं॥ मूलकर्तुर्विवक्षितं मूले व्याप्तीत्यादिग्रन्थमतानां तत्सत्ता तादृशपरामर्शत्वविशिष्ट

राम
६२

परत्वादिति भावः घटपरामर्शादिति। घटत्वानुमित्यर्थः॥ किंपरामर्शत्वेन ज्ञास्येति किंपरामर्शत्वेन ज्ञास्येति
नुमितिकार्यकारणभावेनैवानतिप्रसंगेनादृशज्ञाने मानाभावादिति भावः आकस्मिकत्वापत्तिरिति यत्किंचिद्
वच्छिन्नकारणानापत्तियोगिकार्यतानवच्छेदकत्वापत्तिरित्यर्थः कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वनि
यमान्न शसिद्धिरिति भावः ज्ञानत्वेनेवेति अथ ज्ञानत्वेनानुमितित्वेन तुल्यसंशयात्मकपरामर्शाद्यनुमित्यापत्ति
वारणाय जनकतावच्छेदककोटौ निश्चयत्वं निवेशनीयमिति एवं परामर्शत्वजातिसिद्धौ कोऽस्य संशयपरा गो
मर्शत्वजात्यनभ्युपगमे नैव ततोऽनुमितिवारणासम्भवात् जनकतावच्छेदककोटौ निश्चयत्वं निवेश्यं इति लाघ २६
वात्परामर्शत्वजातिसिद्धिः न च वह्निव्याप्यांशे संशयात्मकात् घटव्याप्यांशे च निर्णयात्मकपरामर्शे
परामर्शत्वजात्यनभ्युपगमेन ततो घटानुमित्यनुपपत्तिः अभ्युपगमे च वन्ह्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं अनु
मितिजनकतावच्छेदककोटौ व्याप्यांशे निर्णयत्वनिवेशनमावश्यकमिति किंपरामर्शत्वजात्येति
वा[illegible]नावच्छेदककोटौ वन्हिव्याप्यांशे निर्णयत्वनिवेशनमावश्यकमिति किंपरामर्शत्वजात्येति वा

भवा·
६३
63

च्चं । तादृशासम्भवहालेवनात्मकपरामर्शे परामर्शत्वजातावनभ्युपगमेपि तदुत्तरस्मरणे केवलघटव्याप्यवत्ता
परामर्शयोः सत्त्वादैरावतिलेवेनानुमितिस्वीकारानन्तरं च घटव्याप्यवत्ताज्ञानेन वह्निव्याप्यतदभावयोरपि
भानं तु वीरं उपनायकज्ञान सत्त्वादिस्मृत्यनुपपत्तिस्तत्रापि दुर्वारा वह्निव्याप्यतदभावभानेन तादृशघटव
द्व्याप्यव्याप्यपरामर्शजनकसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने स्यागौरवप्रसक्त्वेन न तद्रूपेण सामग्र्या जनकताव
च्छेदककोटौ निर्णायकत्वनिवेशस्यावौचित्यादिति वाच्यं । तावतापि सामान्यकार्यकारणभावकारण
निश्चयत्वा निवेशः नावच्छेदककोटौ प्रयुक्तलाघवस्य जागरूकत्वादिति चेन्न । ज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वेपि निश्चय
त्वनिवेशाच्च पक्षत्वनिवेशस्य व्यर्थत्वात् संशयस्यानुमितिस्वरूपयोग्यत्वेपि सातिविरहात् विशेषसा
मग्रीसहितापाएवसामान्यसमग्र्याः फलव्याप्यत्वेन वह्निव्याप्यवत्तासंशयोत्तरमनुमित्यापादनस्या
शक्यत्वादिति । एतेन ज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वे स्वाहार्यपरामर्शादनुमित्यापत्तिरित्यनुमितिजनकता
वच्छेदककोटावनाहार्यपरामर्शत्वाकीनांतन्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशे गौरवं परामर्शत्वजा राम

सभ्युप[illegible]गमेनेति तत्र स्वेच्छया संभेन माहत्य समवतीयितं मानि प्रसत्कानि निवाचम् नास्यमुक्तायां
गमेव तद्भाववत्तायाएव तस्याः स्वीकारेण तन्मे स्फुरत्स्य ननिवेशइति लाघवात्परामर्शत्वजातिसिद्धिः न च परामृ ति
शत्वजातेः संगीकरेऽपि वह्निव्याप्यांशे आहार्ये घटव्याप्यांशे चानाहार्ये स महालंबनपरामर्शे परामर्श
त्वजात्यनभ्युपगमेन तेन घटानुमित्युत्पत्त्यापत्तिरभ्युपगमे च बन्ह्यनुमित्यापत्तिरिति विचारम् नन्वपराम
र्शत्वजात्यनभ्युपगमेऽपि न तदुत्तरस्य केवलघटव्याप्यांशे अनाहार्यपरामर्शकल्पनयाः ऽस्मिमस्सतोऽ
नुमितावन्यसंबंधघटितव्याप्तिज्ञानजन्मानुमितौ च व्यभिचारवारणाय व्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्या
वश्यकतया तत्स्यावतन्नद्यक्तिविश्रांतमूर्तिकत्वेन तत्तदनुमितौ तत्परामर्शत्वेन हेतुत्वस्यैव कल्पनी
यतया तावत्तादृशानुमितिहेतुतावच्छेदकपरामर्शत्वानुमित्सापत्तिः विशेषसामग्रीसहकृतान्यायाएव सा
मग्र्याः फलजनकत्वाद्याहार्यपरामर्शव्यक्तीनां च विशेषसामग्रीत्वकल्पनाहर्षस्य महर्षाहार्यव्याप्ति[illegible]
मनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रवेशे युक्तं गौरवस्यतानलेनाऽनुमितिहेतुतांगीकारेऽप्यभावादिति
५ नुमितिनिर्वाहादित्यपास्तं । परामर्शत्वं जातिसंगीहत्वं तद्नुमितो तद्भावव्याप्यपरामर्शत्वेहेतुत्वे न्यालंगतः

भवारी
६४
64

नन्वत्रानन्तत्वेनानुमितिहेतुत्वेसंयोगत्वादिनानन्यथात्वमादाय विनिगमनाविरहः परामर्शत्वेनहेतुत्वेनु
तस्येदानीमलक्ष्मनयानतदसंभवादितिवाच्यं तथापि परामर्शत्वजातिर्ज्ञानेसंयोगादौ वा स्वीक्रियतांतस्य
चविनिगमनाविरहस्यदुर्वारत्वादिति चेन्न यत्नुरथत्वसाधनतात्वानगतप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकवैज्ञ
सेनसांकर्यान्नपरामर्शत्वंजातिरिति तन्न इष्टसाधनताज्ञानात्मकसमूहालंबनपरामर्शाद्यदिमू
छत्सुसमितिस्तदापरामर्शत्वस्ययदिचानुमितिसुसमितिस्तदानादृशैवजात्यस्यतत्त्वानुभ्युपगमात्क्रमेणो
भयोत्पत्तिस्थलेपिवरमस्यसमूहालंबनात्मकज्ञानान्तरकल्पनैनैवोत्पत्तिसंभवात्जनकतावछेद
कजातेस्तदृशासमूहालंबनेऽभावादिति तद्व्यक्तित्वेनोपादेयेति अत्रानुभवत्वपदस्यतद्व्यक्तित्ववि
शिष्टानुभवत्वेनसंग्राह्याभ्यानातेनान्वपितावच्छेदकातच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्युत्पत्तिविरोधइति
ध्येयं अनुभवत्वप्रतियोगिकभेदस्यानुभवत्वेपिसत्त्वादहार तद्व्यक्तित्वेति वैयर्थ्यादिदिति नवा
नुभवान्यासमवेतत्वेसतिसकलानुभवसमवेतत्वरूपानुभावत्वत्वावछिन्नभेदस्यप्रवेशात्तस्यचत्ता राम

नत्वा हिंसाधारणतया तद्धारणा(?)कस्यानुभवान्यासमवेतत्वस्य न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् तथा सति
प्रक्षालनादीतिन्यायापत्तेः अनुभवत्वनिष्ठतद्व्याप्तिज्ञापकस्य येनादृशानुभवत्वस्य गुरुतया तद्वच्छि-
न्नभेदस्याप्रसिद्ध्यानिवेशयितुमशक्यत्वाच्च ॥ तादृशधर्मसमवायित्वस्य कालिकादिसंबंधेनाति
प्रसक्तत्वाद्गृहीतत्वाच्चेति नच स्वरूपसंबंधेन तादृशसमवायित्वं नातिप्रसक्तमिति वाच्यम् त
स्य गुरुतया तद्येक्षया लघोरुक्तस्यैव लक्षणत्वौचित्यादिति निःप्रयोजनकतयेति। नच जाति
रूपानुभवत्वमादाय तिव्याप्त्यभावेपि स्मरणान्यज्ञानत्वरूपानुभवत्वमादायातिव्याप्तिवारणा
र्थं तद्भिन्नत्वनिवेशनमावश्यकमिवाच्यं विशिष्टस्याननिरुक्ततया तानत्वरूपस्मृत्यन्यज्ञानत्वस्य
स्मरणासमवेतत्वविशेषणेनैववारणादिति अनेन तद्य ङ्कीत्यादिलक्षणनाकेयत्न। कथं न सं
प्र भवादितिः स्मृत्यासमवेतत्वघटितस्यप्रत्यक्षलक्षणत्वासंभवान्नतदुक्तमिति भावः यत्तु एवमपि तद्व्या
प्तिसमवेतयत्किंचिदनुभवासमवेतधर्मसमवायित्वमित्येकशब्देनप्रमाचतुष्टयलक्षणासंभवात्तह

मवा॰टी नभिधानबीजानुयोगस्यतन्भवनादुष्परीहारत्वेनेदं संगतमिति तन्न साकल्पस्य दोषत्वपक्षे नुभवत्व
६५ संकीर्णस्यापिपरीक्षत्वस्यज्ञातिन याता मालाय स्य रत्नातिव्याप्तेरेतयत्किंचिद्धेतुभवासमवेतत्वघ
65 टितोक्तौ सत्वे त्वस्याग्रबीजत्वात्त एवं शाब्दव्यक्तिपरिग्रह इति यद्यप्युपमितिलक्षणानन्तरमे
व शाब्दबोधलक्षणं युक्तं तथापि स्वर्गादिशाब्दबोधेत्यत्र सा एवं बोधस्य प्रागुपस्थिततया तेन
नत्वक्रमेणाशाब्दबोधलक्षणं [redacted] मेव प्रागभिहितं इति ध्येयं
व्याप्तितानं धर्मत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकव्याप्यप्रकारकोनिश्चयः एवमग्रेपिज्ञाह चक्रवर्तिव्या
प्त्यामाह कार्यतावारणाय काप्यतामाह यद्यपत्स्यहारवत्यव्याप्तिवारणाय व्याप्तिमान्त्वा
वच्छिन्नानाहशव्याप्तिनिश्चयत्वाप्तिरनर्थति : अन्यथा विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताया अ
पिपरामर्शत्वघटकतादृशव्याप्तिनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वेन न तदोषता इत्यस्याशयनएव तादृशव्याप्ति
ज्ञानत्व समानाधिकरणत्यापि न क्षतं तादृशव्याप्तिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितव्या राम

धूमप्रकारतानिरूपितपर्वतप्रकारतानिरूपित०

प्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नकार्यतासामानाधिकरण्यावगमव्याप्तिपरामर्शकार्यतायां वि
शिष्टवैशिष्ट्यबोधनिष्ठायामत आह यद्वद्वच्छेदकं तद्वच्छिन्नेति यद्वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण
तत्पर्याप्तावच्छेदकताकस्यार्थः तेन तादृशकार्यताद्वयस्य स्वावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वानत्वावच्छिन्न
त्वेपि न क्षतिः यद्यपि धूमवद्विव्याप्यरतिव्याप्तिनिश्चयस्य कार्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकर
णतादृशव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिबुद्धित्वं तच्च वह्नि
व्याप्यधूमवान्पर्वत इति विशिष्टपरामर्शकार्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमपि तादृशविशिष्ट
परामर्शकार्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यविनिगमनाविरहेण व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालि
बुद्धित्वरवह्नेशादिविशेष्यतानिरूपितायाव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमप्रकारतानिरूपितप्रका
रतानत्छालिबुद्धित्वेपि सत्वेन न हटकव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमप्रकारतानिरूपितविशेष्य
ताशालिबुद्धित्वस्यापि तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वाद्विशिष्टस्यैकदेशानतिरिक्तत्वात्तथापि तद्वत्

भवा- च्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकावच्छेदकताकत्वविवक्षितमिति न दोषः व्याप्तिवि

६६ शिष्टपक्षकार्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकस्य तत्कार्यतावच्छेदकघटकयावदर्थाघटितसमुदायत्व

66 स्य विशिष्टपरामर्शकार्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकताद्दशकार्यतावच्छेदकघटकयावदर्थघटि

तसमुदायत्वाद्व्याप्यत्वात्। प्रत्यक्षवृत्तिकार्यतेति वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिविशिष्टवैशि

ष्ट्यबोधवृत्तिकार्यतेत्यर्थः व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वं ताद्दशविशि

ष्टेति व्याप्तिविशिष्टविशिष्टेत्यर्थः प्रत्यक्षादौ व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्ये व्याप्तित्वा

नवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशिष्टपरामर्शवृत्तित्वात् इत्यवधेयम् अतः परामर्शेति। निर्णी

तव्याप्यपरामर्शत्वावच्छिन्नेत्युक्तमिति भावः ताद्दशवन्ह्यनुमितित्वस्येति पर्वतपक्षकवह्न्यनु

मितित्वस्येत्यर्थः व्यापारव्यापारिणोरेकमेकजन्यतावच्छेदकमिति नियमात्पर्वतविशेष्य

कत्वादेर्व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटावपि प्रविष्टत्वादिति भावः पर्याप्तिनिवेशं विनैवेत ल

स्वतन्त्रोपवर्णीयतां व्याख्यानं प्रदर्शयन्ति यत्तु व्याप्तीति व्याप्तिविशिष्टविशिष्टताभ्रमरूपेति व्याप्तिवैशि
ष्ट्यवैशिष्ट्यत्तानत्वरूपेसमर्थः घटितत्वादितिव्याप्तिरिति यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वे निश्चायपरामर्श
त्वावच्छिन्नस्यजन्यतानां व्याप्तित्वानत्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकव्याप्तिप्रकारताकबुद्धित्वेनावच्छिद्य
तेपरामर्शजन्यतावच्छेदकव्याप्यविशिष्टपक्षप्रकारताकबुद्धित्वे व्याप्तिप्रकारताकबुद्धित्वाश्रवेशा
त्तत्रबुद्धित्वे व्याप्तिप्रकारतायाः विशेषणत्वादितितन्न हिनिगमनाविरहात् व्याप्तिप्रकारता
निरूपितहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकबुद्धित्वस्यैवहेतुत्वादिति
शेष्यतानिरूपितपक्षप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरूपित[illegible] व्याप्तिप्रकारताकबुद्धित्व
स्यापिपरामर्शजन्यतावच्छेदकतयाबुद्धित्वे व्याप्तिप्रकारतायाविशेषणत्वात् व्याप्तितानत्वेन
विशिष्टव्याप्तिप्रकारकत्वानत्वेन अनुमितौ विशेष्यविशेषणभावमितिरीत्या परामर्शस्यहेतुत्वा
नङ्गीकारस्यसत्वादेवमिति परामर्शत्वमपिनेति· तदवच्छिन्नजन्यतावच्छेदकस्यानुगतस्याभा

भवा॰टी वेनानुमितिपरामर्शयोस्तत्तद्व्यक्तित्वेन नहेतुहेतुमद्भावस्यायुक्तत्वादिति भावः इत्यादीसादिनाव्या
६० पारव्यापारिणोरेकमेवजन्यतावच्छेदकमितिनियमेमानाभावात् व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ
60 येयेह्यविशेष्यकत्वप्रवेशप्रयोजनविरहेणावच्छेदकतापर्याप्तिघटितत्वस्यास्यासंभव इत्य
स्वव्याप्यत्वविषयकत्वविशिष्टसंसर्गेनैवनिर्विकल्पकाव्यक्तिकार्यतावच्छेदकताकत्वेविव्याप्तिर्नियमितिनवेस्य —व्या
प्तिनिष्ठयकार्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकस्पष्टकार्यतावच्छेदकघटकपावत्यदार्थव्याप्ति
समवायत्वस्यविशिष्टपरामर्शकार्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदककात्तादृशकार्यतावच्छेदकघ
कपावत्पदार्थचतिसमुदायत्वादित्यत्वान् । अस्य रवन्ति कार्यतेन वह्निव्याप्यधूमवान्
वेनइत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिकायत्त्वमर्थः व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वव्याप्तेविशि
ष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्व नाहृत्यविशिष्टेन व्याप्तिविशिष्टविशिष्टेत्यर्थः अस्यसाध्यव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगा
धस्याप्य व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणतायाविशिष्टपरामर्शवृत्तितावत्साविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्या राम

६०

मर्मे व्याप्तिमत्तानत्तावच्छिन्नकारतामत्पावविशिष्टस्य समर्भिव्यनितसमनहेषत्तादृवस्यामतः परामर्शोय
त्तीनि परित्वम्यपरामर्शत्वावच्छिन्नस्युक्तभितिभावः तादृशवन्ह्यनुमितित्वसतिपर्वतपक्षकवन्ह्य
नुमितित्वस्यस्थः व्याप्यस्यपारियोरेकमेवजन्यतावच्छेदकमितिनियमात्सर्वत्र विशेष्यकत्वादेर्व्याप्तिमती
नत्वज्जन्यतावच्छेदकोटावपि प्रविष्टत्वादितिभावः पर्यास्मिन्निवेशाविनैवतत्त्वहत्त्वसावर्श्यं यतां व्याख्याने प्र
दर्शयति यत्तुव्याप्तिमितिव्याप्तिविशिष्टत्वानत्वरूपेति व्याप्तिवैशिष्ट्यवैशिष्ट्यानत्वरूपेसर्थः घटितव्या
प्तिव्याप्तिरिति यत्तुविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिनिष्ठपरामर्शत्वावच्छिन्नस्यजन्यतानव्याप्तितानत्वावच्छिन्नजन्य
तावच्छेदके व्याप्तिप्रकारताकबुद्धित्वेनावच्छिद्यते परामर्शजन्यतावच्छेदकव्याप्यविशिष्टपक्षप्रकारता
कबुद्धित्वे व्याप्तिप्रकारताकबुद्धित्वाप्रवेशात् तत्रबुद्धित्वव्याप्तिप्रकारतायाः विशेषणतावादितिनत्र वि
निगमनाविरहेण व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकबु
द्धित्वस्याप्तिपरामर्शजन्यतावच्छेदकतया बुद्धित्वव्याप्तिप्रकारतायाविशेषणतात् व्याप्तिमत्त्वेन विशिष्ट

व्याप्तिप्रकारकत्वानवच्छेदेन अनुमितौ विशेष्यविशेषणाभिति रीत्या परामर्शस्य हेतुत्वानङ्गीकारपक्षे तत्ताहृत्व
मिति परामर्शत्वमपि नेति । तदवच्छिन्नजन्यतानवच्छेदकस्यानुगतस्याभावेनानुमितिपरामर्शयोस्तत्तद्व्यक्तिवे
नैव हेतुहेतुमद्भावस्य वक्तुं युक्तत्वादिति भावः । इयमत्रीयमादिग्रन्थपरस्परस्वकार्यस्मारिस्वाभेकेजन्यतानवच्छेदकमि
तिनियमेऽप्यनाभाववत्त्वव्याप्तिज्ञानजन्यतानवच्छेदकैककोटौ पक्षत्वविशेष्यकत्वप्रवेशनैयायिकानविरहे समाव
च्छेदकतावच्छेदकत्वघटितत्वस्यास्य सम्भवस्य व्याप्यविषयकत्वविशेषणेनैव विशिष्टवैशि
ष्ट्यावगाहित्वमिति व्याप्तिवारणाय संभवगुरौ व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नस्योद्देश्यविशेषणस्यानौचित्यमित्यस्य पक्ष
परिग्रहः । विशेष्यत्वविनाकृतत्वमिति अन्वयप्रतियोगितया अनुयोगितया वा बोध्यः । धर्म
तावच्छेदकविशेषणत्वेऽपि धर्मतावच्छेदकतानात्वचिज्जन्यताव्यापित्वनाविवक्षितत्वात् । अंशत्वात् वाक्या
न्तरबोधितेष्टसाधनताकत्वात् विशेषणत्वेन । विशेषणत्वविवक्षणेन । पक्षाविशेषणत्वेनेष्टसाध
नतानन्वयी यस्य विशेषणत्वेनयः इष्टसाधनत्वान्वयस्तद्वदित्यर्थः । लिङर्थेष्टसाधनत्वस्याविशेषणत्वेने ताम

वान्यत्रान्वयस्य च ग्रहस्तन्नतयालोहित्यविशेषाणां निश्चसायनतवोधस्यावग्रहमशक्यत्वात्तल्लक्षणवाक्येलक्ष
णावाक्यजन्यशाब्दबोधे विशेषणांशे प्रकारः पक्षतावच्छिन्नधर्मतायाः प्रथमतत्रैव विशेषणत्वेप सिद्धतायां तत्रापि
विशेषणत्वेन तन्नतात्पर्यविषयीभूतसहकृतत्वसंबंधेनेवेति भावः विशिष्टान्वयस्थले शेषांशसंबंधेन विशेष्य
स्य तत्तन्नात्रे प्रकारत्वानाद्विशेषणतया प्राप्तितैवसंबंधेन प्रकारत्वस्यात्संगेनत्वात्पर्यविषयतया सहकृतत्व
संबंधेन पक्षतायाः प्रकारत्वेनद्वधा यन्निरस्तवरसः कश्चिदित्येनेनस्य विनः कालाद्यतीन्द्रियेति अती
न्द्रियकालादिघटितत्वेनेत्यर्थः सिषाधयिषाविरहसिद्ध्योः कक्षणावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वरूपवैशिष्ट्य
स्य तत्र विवक्षितत्वेन यावत्घटकक्षणादेरतीन्द्रियत्वात्कक्षणावच्छिन्नत्वस्य तत्र निवेशे सिषाधयिषाका
लीनसिद्ध्यभावप्रतिकालान्तरावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणसिषाधयिषाविरहनिरूपितैकात्म्यवृत्तित्वरू
३ पवैशिष्ट्यस्य सत्त्वात् तत्र पक्षतात्विरहप्रसंगादिति भावः ननु तदात्मीसिषाधयिषाविरहात्मकविशेषणाभा
भावादेव विशिष्टाभावरूपपक्षतासंपत्तेः लेक्षणावच्छिन्नत्वनिवेशेन अन्यथानन्निवेशयितु

भवा-टी
६६
69

त्र पक्षतापत्तेर्दुर्वारत्वादतत्त्वाहीति। आदिना हेतोर्यावदनुगतमननुगतं सिषाधयिषाविरहकूटपरिग्रहः त
स्याः दुर्ज्ञेयत्वेनत्यानयोरिति तदवच्छिन्नविशिष्टाभावस्यालौकिकप्रत्यक्षा[illegible] संभवादिति भावः। सिद्ध्यादीनां
संसर्गमिति शिरोमणिमते अभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञा
नस्य हेतुत्वाभावेऽपि सिषाधयिषात्वेनेत्यनन्तरं सैव विवक्षाप्रयोजनस्य दर्शयितुमुचितत्वादिति भावः
सूचितमिति प्रतियोगिविषयकेत्यादिना सूचितमित्यर्थः। तथा च वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतः यत्वे
नोवह्निमानिति सिद्धिः प्रति समूहालंबनोत्पन्ने पर्वतोवह्निमानिति सिद्ध्यभाववानहमिति
प्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय परामर्शत्वेन जनकत्वविवक्षणीयमिति भावः। तदुभयसमूहालंबनरू
पीति पक्षतापरामर्शोभयसमूहालंबने वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतं जानामि पर्वतविशेष्यकवह्निनिष्ठ
याभावप्रत्ययाकारके विषयविधया पक्षतापरामर्शोभयजन्यत्वस्य सत्त्वेऽपि पक्षताप्रत्यक्षत्वपरामर्श
प्रत्यक्षत्वयोर्जन्यतावच्छेदकयोर्भेदान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। परामर्शत्वेन कारणत्वाभावादिति राम
६६

मिश्रमते तत्सत्त्वेपि स्वयं दूषितत्वादिति भावः तात्पर्यादिति विशेषणतावच्छेदकीभूतवह्निव्याप्यधू
मप्रकारकपर्वतविशेष्यकानिश्चयत्वरूपपरामर्शत्वेन तत्र हेतुत्वादिति भावः नचैवं पूर्वदर्शितपरामर्श
प्रत्यक्षेपि मिश्रमते विषयिताधयापरामर्शत्वेन स्वमतेव विशेषणतावच्छेदकीभूतवह्निव्यापधूमप्रका
रकानिश्चयत्वरूपरामर्शत्वेहेतुतामादाय नित्यातिप्रसंगस्थलं तरान्तधावनमवीजमिति वाच्यं मि
श्रमते ग्रागृह्णातपरामर्शत्वस्य परामर्शत्वेन हेतुतायां निर्भरस्य मिश्रायेरास्थलान्तरानुसर
णात् नहेतुत्वं मिश्रमते नहेतुत्वं ननु मिश्रमतेपि तयोगितावच्छेदकीभूतवह्निव्याप्यधूमप्रकारक
निश्चयत्वरूपपरामर्शत्वेन हेतुत्वं तत्र स्वतमेव तत्र आह अभावेपनीतेति मिश्रैरप्यभावत्वेन लौकि
कप्रत्यक्षे प्रत्येव तथा हेतुत्वाभ्युपगमादन्येन्द्रियागोचरासिद्ध भाव दण्डकत्वानुरोधेन दर्शितरा
नस्यमानसरूपस्येवकास्वतया तस्य चोपदर्शितपूर्वत्तभेदात्मकत्वाद्यविषयाशेलौकिकत्वात् अभ्युपग
मादिति भावः सुखव्याप्यदुःखेति व्याप्तेरतीन्द्रियत्वयाततघटितधर्मावच्छिन्नात्पत्ताभावस्य लौकिकप्र

मवारी·
७०
70

त्साक्षासंभवाभ्देरपर्यनानुधावनं नत्वस्य पक्षेच्याधिकारणायोग्यतैवनत्वभिप्राशयः यत्तुलौकिकमा
नसायोग्यवन्ह्यादिव्याप्यवत्पक्षविषयकनिश्चयत्वरूपपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणतायाएवलक्ष
णानिर्देशशानीयतया नेयमतिव्याप्तिः संभवति नवैदम्भ्यासाध्यकानुमितावव्याप्तिः ज्ञा
तिघटनायाञ्चानुपदंवक्ष्यमाणत्वादिति तन्नलक्षणास्य तरभेदानुमितिहेतुरूपतयासुखव्या
प्यपुरवत्पक्षकरकपक्षविशेष्यकानिश्चयत्वरूपपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणात्रयहं
तावतिव्याप्तिरूपवाविचारवारणायैकावच्छेदेनेत्यस्यसार्थकत्वात् नहिवन्ह्यादिघटितेनोक्तल
क्षणास्यैवेतरभेदानुमानेहेतुत्वंनतुसरवादिघटितेनोक्तलक्षणस्येतिवक्तुंशक्यते व्याप्तिविशि
ष्टस्यादिमूलवाक्यान्निखिलसाध्यसाधनघटितत्वाद्दृशन्नपाणाल[illegible]णात्वप्रसयपादिति
अफलमिति नतल्लिंगकपरामर्शेतिविशिष्टलत्तल्लिंगकेच्छानासिद्धिप्रतिबंधकतापामुक्तेजक
त्वाभ्युपगमेननतल्लिंगकेच्छाकालीनान्यलिंगकपरामर्शकालीनसिद्धिकालीनानुमितौवाभिचा [illegible] रम

रा१

रविरहेणातल्लिंगकत्वस्यपक्षतानन्यतावच्छेदककोटौनिवेशप्रयोजनाभावादितिभावः।यत्तुप्रयोजनाभावरवि
रहेपिपक्षतापरामर्शजन्यतावच्छेदकयोर्व्याप्यव्यापकनिर्वाहार्थंजन्यतावच्छेदकेपितन्निवेशान्नासं
भवः।अन्यथापक्षतापरामर्शयोःपरस्परसहकारित्वानुपपत्तेरिति।तन्न।जन्यतावच्छेदकयोःसा
मानाधिकरण्यस्यैवसहकारितायांतन्त्रत्वेनप्रकृतेतयोर्व्याप्यव्यापकभावस्यानपेक्षितत्वादन्य
९ थासन्निकर्षबाधाद्यभावयोःपरस्परसहकारित्वानुपपत्तेः।पक्षतानन्यत्वनिवेशेगौरवंजन्यताया
मभावाविषयकत्वनिवेशनेनातिव्याप्तिमात्रवारणादितिदोषसत्वाहार्यमिति।उभयत्रैवव
ह्निमत्त्ववैतस्येति।परामर्शजन्यतावच्छेदकेऽधिकस्यधर्मलिंगकत्वस्यनिवेशेपिविषयतयातत्रतस्यानि
वेशादितिभावः।पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहित्वमिति।तत्त्वंपक्षसाध्यसंबंधांशे
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वानवगाहित्वेसतिपक्षसाध्यसंबंधावगाहित्वं।पर्वतत्वावच्छेदेनवह्न्यनुमिति
साधारणमिति।तथाचोक्तपरामर्शजन्यतावच्छेदकतायाःपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाह्यनुमि

भ॰वा टी
७१
७/

तिविषयसंयसंयोगस्याधारतातात्यातत्त्वेनोक्तसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकताविरहेणातदुभयजन्यताव
च्छेदकतासमव्यापकत्वपर्यवसन्नस्य तदुभयजन्यतावच्छेदकैक्या [redacted] स्यासंभवइति भावः एतेन
सामानाधिकरण्यावगाहिपरामर्शजन्यानुमितौ उक्तविधेयावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य विषयत्वेपि तस्य न विष
यतया तादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वं तथात्वे अवच्छिन्नत्वानवगाह्यनुमितेरसंग्रहप्रसंगादिति न
चैतादृशांशकानिवेशैवेत्ययातं सामानाधिकरण्येन सिद्ध्यभावजन्यतासामानाधिकरण्यमात्रावगाह्य
नुमितित्वविषयसंयोगस्य तथाविधपरामर्शजन्यावच्छिन्नत्वावगाह्यनुमितिविषयतयैवाविषयत्वेष
य्यतयानेच सादृशांशाविषयत्वात् इत्यगितिदिगर्थीमत्वपक्षतानन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणानि
ष्ठावच्छेदकतानिरूपकपरामर्शजन्यत्वमर्थः ननु परामर्शजन्यतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिर्निवेशे पक्ष
तानन्यतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशादेवपर्वतत्वादिकमह्यापतिशिष्टवैशिष्ट्यबोधाहावतिव्याप्तिवि
रहोऽवच परामर्शजन्यतावच्छेदकेधिकस्य धूमलिंगकत्वस्यानिवेशेपिनासंभवइत्यादिः इत्यनुमिति

राम

समसराव्याख्या ।। श्रीः व्याप्तिज्ञानत्वस्य व्याप्तिविशेष्यकज्ञानादावतिप्रसक्तत्वादाह व्याप्तिप्रकारकज्ञा
नत्वमिति ननु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वस्यालक्षणघटकत्वात् साध्योनाधिकरणप्रसंब
न्धेन व्याप्तिप्रकारकत्वाविशिष्टज्ञानत्वरूपस्य व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्य तद्हेतुगततया पृथक्त्वेनतस्य
हेतुत्वाशंकेत्यत आह- पक्षधर्मतांशे इति व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्या [redacted] पि व्याप्ति
प्रकारकज्ञानत्वेन ताद्दशज्ञानत्वस्यापि तथा चाविगमनाविरहेणा व्याप्तिकारतानिरूपितहेतुप्र
कारतानिरूपितपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वेनैव पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरूपितव्याप्ति
प्रकारकनिश्चयत्वेनापि हेतुतयान्तरघटकव्याप्तिप्रकारताविशिष्टज्ञानत्वस्य हेतुत्वसंभवेन त
दंशवैयर्थ्यमिति भावः ननु विनिगमनाविरहेणोभयरूपेण हेतुत्वेपि व्याप्तिप्रकारतानिरूपित
हेतुप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिनिश्चयत्वस्यैव लक्षणघटकतया व्याप्तिप्रका
रकज्ञानत्वस्यानिवेशान्नवैयर्थ्यमत आह व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतेति तथा च व्याप्तिकारका

पक्षधर्मतानिश्चयवत्त्वस्यैव हेतुत्वसंभवे हेतुत्वांशस्यैव्यर्थ्यमिति भावः व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वादेरि
ति व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्यादेरित्यर्थः व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्य हे
तुत्वे व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्य घटकीभूतस्य व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्य लघुत्वादित्यर्थः व्याप्तिज्ञानत्वेने
व कारणत्वमिति अनुमितिनियतपूर्ववर्त्तित्वरूपकारणत्वस्यानुमित्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानासं
ग्राहकतापातस्ववच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्यैव कारणत्वस्यात्र विवक्षितत्वादिति भावः तथापीत्यादिसा
ध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदादेकव्याप्तिज्ञानत्वस्य अपन्नव्याप्तिज्ञानत्वरूपकारणत्वनिष्ठव्याप्तेर्न्यूनव
र्त्तितया अवच्छेदकत्वेन संभवति तादृशज्ञानजन्यत्वस्यानुभवत्वव्याप्यजातिमत्करणत्वस्य हे
तुतावच्छेदकत्वे मतत्येवान्यूनवृत्तित्वमिति भावः स्वमुपलक्षणं करणत्वस्य कारणतावच्छेद
कस्वरूपत्वेन पक्षे न व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वयोर्विनिगमनाविरहेण व्याप्तिप्रकारत्वस्या
पि कारणतावच्छेदकत्वान्न्यूनवृत्तित्वेनापि न्यूनवृत्तित्वव्याप्तिज्ञानत्वस्य बोध्यम् एतेन प्रकृतवि राम

शेषपदस्य फलत्वेनोभयासिद्धिमात्रवारणप्रयोजकत्वेन वैयर्थ्यं दुर्वारमिति कस्यचिद्दूषणमपास्तं एवम
पि व्याप्तिज्ञानत्वविशिष्टकरणत्वस्य हेतुत्वसंभवेऽन्तराशवैयर्थ्यं दुर्वारमिति वदन्तीमनेनास्वरसः सू
चितः परामर्शत्वमिति व्याप्तिप्रकारताविशेष्यतानिरूपितस्थलविशेषावाक्यान्तुपस्थितत्वादिति भावः कर
णत्वानात्मकत्वादिति व्यापाराभावेन परामर्शस्यानुमितिकरणत्वव्यापारामर्शत्वस्य करणत्वानात्म
कत्वादिति भावः दर्शितरीत्या व्याप्तिज्ञानत्वस्योपलक्षणतया वाक्यादुपस्थितिसंभवमितिश्रेयात्क्रमन्यप्र
तियासेः सावच्छिन्नत्वनियमेन गुरोरपि स्वप्रागभावत्वादिव्याप्यतावच्छेदकत्वं समत्वादेर्लघोः
न संभवे विव्याधिकरणतया पक्षप्रागभावगर्भव्याप्यतावच्छेदकत्वादेवं पक्षतेपीत्यस्वरसं तत्त्वादिति निधायाह
मतेनेति हेतोः हेतुघटकभागस्य वैयर्थ्यशंकानवकाशादिति नहि शेषणानावच्छेदेन व्याप्तिग्रहप्र
तिबन्धकस्य रूपतावीनस्य प्रकृते संभवितत्वात् तस्य व्यापककोटिप्रविष्टत्वादिति भावः अ
दृष्टद्वाराऽनुमानमात्रस्यैवेति अवच्छेदकावच्छेदेनोपनीकत्वसमगतावष्टम्भाहृदरकत्वस्याप्र

विशिष्टत्वादिति भावः न च लिंगस्यानित्यत्वेप्युपदर्शितहेतुकस्यानुमानत्वसामानाधिकरण्येनोपजीव
कत्वस्य संगतिः स्यात् तस्यातत्त्वाप्ताया मानलिंगस्यानुमानत्वेपि क्षतिविरहात् लिंगज्ञानस्यानुमानत्व मा
व्यवस्थापनेन निर्बीजमिति वाच्यं ज्ञायमानलिंगस्यानुमानत्वपक्षे तादृशोपजीवकत्वस्याविनिगमक
त्वात् तथा च शिद्धियादावप्युपदर्शितद्वारा स्वावच्छिन्नानुमानत्वसत्त्वात् यत्तु अनुमानसामान्यस्यै
व निरूपणीयतया च्छेदकावच्छेदेनोपजीवकत्वमेव मूलकृतां तात्पर्यविषय इति तन्न। दृष्ट
हाराक्यादिदीधितिग्रंथविरोधापत्तेः प्राचीनमते नवीनमते दीधितिकारमते तात्पूमानलिंगस्यानुमा
नत्वेपि तत्सामानाधिकरण्येन प्रस्तोपजीवकत्वसत्त्वात्स्वस्योपजीवकत्वादिति मूलासंगतेर
भावात् मते संगतेरनंतर्याभिधानव्याप्तत्वाभावेन तादृशोपजीवकत्वस्योभयसाधारण्येपि क्ष
तिविरहात् तु कंठोपजीवकतायाः सत्त्वेपीति ध्येयं विशेषणज्ञानकरणके विशिष्टवैशिष्ट्यप्रस
त्तेः अव्याप्तिमाशंक्याह ज्ञानत्वावच्छिन्नेति ननु विशेषणज्ञानकरणतायाः अपि ज्ञानत्वावच्छि राम

न्तसाध्यत्वैवाव्याप्तिः तादात्म्यपर्याप्तावच्छेदकताकत्वविवक्षणेऽनुमित्याद्यव्याप्तिः न नत्तानत्वेनैव करणा
त्वग्रहणादेव लक्षणापानुपपत्त्या व्याप्तिज्ञानत्वादिनैव करणत्वादनुमित्यादिप्रतीमितिवैनास्यस्य तन्म
तः भावादनन्याहज्ञानकरणकत्वव्याप्तिवादीति अनुमानत्वेनेनीति अनुमानत्वाप्रसिद्ध्यानन्तदभि
मतत्वस्याप्रसिद्धेराह दीधितौ धूमादिज्ञानमितितथाचानुमानपदस्थलक्षणायां धूमादिज्ञानमर्थ
इति न दोष इति भावः अत एवाह मुख्यार्थेति शाक्यार्थेत्यर्थः ननु अनुमितिकरणत्वावच्छिन्नस्य
तन्मतेऽलीकत्वात् कथं तन्मतेनानुमानपदशक्तिरत आह तन्मत इति अलीकत्वादिति घटत्वा
देस्तन्मते अतद्व्यावृत्त्यात्मकतया भावरूपत्वाद्भावस्य चालीकत्वादित्यर्थः मणौ योग्योपाधीना
मित्यादिग्रन्थे व्याप्तिनिश्चयस्यैव संबन्धानुगतिमनुरुध्य तत्सत्त्वेऽपि तज्जन्यानुमितेर्वह्निलाघनुगता
कारविषयकत्वेन तन्मतेऽप्रमात्वासंभवादिति तत्रैवसंभवनामात्रादिति तन्मते व्याप्तिनिश्चयाभा
वेन तन्मूलकविशेषदर्शनाभावेन तथाविधमानस निश्चयो न संभवतीति संभावनामात्रादित्युक्तं

मवा·टी
७४
७५धा

तुल्यकोटिकसंसर्गस्य भ्रमत्वमयोग्यविद्यमानस्य निश्चयेन संभवतीति संभवस्य [illegible]
प्रवृत्त्यादिव्यवहारहेतुत्वासंभवात् तत्तदंशे उत्कटैककोटिकत्वसंपादनाय संशयसामान्यं परित्यज्य सं
भावनापर्यन्तानुधावनमिति ध्येयम् . प्रमाणान्तरेति प्रमाणान्तरप्रमितेपन निर्विकल्पकात्मका
ध्यक्षरूपेण तद्विषयाय : खलु सतां पारमार्थिकोवन्त्यादिसत्तद्विषयकत्वेन संभावनायामित्यर्थः ।
ननु हेतुमाह अलीकविषयिणामिति नित्यालीकवह्नित्वादिविषयकत्वेपि संभावनायाः पारमा
र्थिकवह्न्यादिविषयकत्वे को विरोध इति वाच्यम् सुदासतोरेकत्तानागोचरत्वात् . नच संभाव
नोत्तरं वह्निं संभावयामीत्यनुव्यवसायापत्तिः वह्नित्वादिविशिष्टालीकवन्त्यादिविषयकत्व
मादायैव तथानुव्यवसायात् नच वह्नित्वविशिष्टपारमार्थिकवह्निविषयकत्वेनैव तथानुव्यवसा
यापपत्तावलीकवन्त्याद्यभ्युपगमो निरर्थक इति वाच्यं सदसतोः संबन्धाभावेन पारमार्थिक
वह्नौ वह्नित्वानंगीकारात् ननु पारमार्थिके वह्नौ यदि न वह्नित्वं तदा तत्र तन्नेव सिद्धिर्न स्यादाद्या राम ७४

दिति । अथ पदार्थमात्रकविकल्पोल्लिखितत्वाविशेषमतत्वस्यैव तत्र हेतुत्वादिति भावः । अननुगमत्वेनैवेति । स्व
वर्त्तकधर्मस्य तत्राभावादित्याशंकां वारयति समसाधारणमित्यादिना असाधारणं प्रदर्शयति ।
अनेकदेशकालेति तदेव लक्षणं व्यावर्जकमिति तथा च निरुक्तासाधारणधर्मत्वस्यैव व्यावर्त्तकत्वांगीका
रोक्तदोष इति भावः ननु तदेवेति कुतः इत्यत आह तन्मतेति भेदेनेति तद्भिन्नधर्मस्य तत्राभावादि
ति भावः एतेन अनेकदेशकालानुवृत्तित्वात्मकासाधारणस्य व्यावर्त्तकतायां प्रयोजकत्वेन
शकानिराकृतेति अनुगतधर्मसंबंधस्य देशान्तरीयकालान्तरीयव्यक्तिसाधारणेन तत्संबंधे
न तस्य निरुक्तासाधारण्यविरहादिति भावः कथं भासमानमपीति तमसस्तन्मात्रविषयकत्वादि
ति भावः ननु अध्यक्षमल्लकविकल्पोल्लिखितत्वादिति पंचम्यनुपपन्ना तल्लक्षणस्य घटस्यतान
गतस्यैवास्य सामानाधिकरण्यासंभवेन हेतुत्वासंभवादत आह अन्येनेति पंचम्यनुपपत्ति
४ तं त्रयमतितात्वेतुनाप्रसंगमित्युपसंहारविरोधः स्यादिति भावः एकतरसिद्धमिति तस्यैव याधि
कमतसिद्धत्वे पिचार्वाकमते असिद्धत्वादिति भावः निश्चितमिति सामान्यतउक्तं तन्पुरु

दी २

भवा·टी·
षष्ठ्वेपदंतत्र हारीभयादाह हेत्ववसायमानमिति अभिहितमेवेति व्यवहारहेतुरित्यनेनान्वितमिति
७५ साधर्म्यदर्शनमित्यादि हेत्वनुपदानवाक्यार्थेन सह क्रियाकर्मभावेनान्वितमित्यर्थः इत्युक्तकल्पमि
सा तिउक्तौ धर्मदर्शनस्याव्यमानेऽप्रामाण्यसंभावनेच्छाराना दृशव्यवहारहेतुत्वस्य विशिष्यमण्या
75 वत्तु तत्कत्वेऽपि धर्माविहिदर्शनेसाहि परेन साधर्म्यमात्रदर्शनस्योपग्रहीनतत यावन्याहि व्य
वहारे स्यादिनाव्यवहारान्तरस्याप्युपग्रहीनतत यापकृत साधर्म्यदर्शनस्यापि तथात्वमुक्त
प्रायमिति भावः समाक्नापदस्य संभावनाविशेषपरत्वकल्पनात्क्लेशाव्यावृत्तिरस्य स्वरस
वीजे हीधितौ परेतु प्रमाकरणालव्यतिरेकमिति शब्देन पक्षधर्मोपस्थितिहेतुसंभावनेव
जन्यतेन याचनतत्कार्योपपत्तिरितिन शाब्दप्रयोगवैयर्थ्यमिति भावः अनेन साधारणाधे
र्मवत्कुर्मिज्ञानानां निरास इति यद्यपि तन्मतेऽनुगतधर्मविषयकज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वम
रजतत्वप्रकारकत्वाद्वैधम्यमसाधारण्यमेव नास्तीत्यननुगताकारसंस्पर्शित्वनिषे राम
७५

धोऽनर्थकस्तथाप्यध्यस्यानुगताकारसंस्पर्शित्विरजतत्वप्रकारकत्वादेर्भ्रमप्रमासाधारण्यंप्रभवेद्दतस्तदेवानि
रस्तमिति समुल्लिखितविषयीकृतइतिनचानुगताकारविषयत्वस्याप्रारणाभावस्थापनयाकर्षतत्रप्रा
माण्यसंशयरनिवारणम् नाहशाव्यास्यनिम्नयदृशायांतत्रतत्संशयोत्पत्तेः संभावात् ननुसन्मात्रवि
[redacted] षयकत्वमेवनतत्सदविषयकत्वमपितत्र सविषयंतन्मतेसद
सद्विषयकैकज्ञानस्यैवप्रसिद्ध्याव्यावर्तनीयाभावादतआह विष [illegible] यिनेति स्वविषयकत्वविषयिताप्रयोजनद्विष
यिताहीनांतत्राभ्युपगमेविषयितानवस्थापातादेकज्ञानेऽनंतविषयिताराप्तित्वप्रसंगात् तद्गौरवग्र
स्तमनुभवागोचरंचेति भावः असाधारणकत्वापानादिनियमेनिर्विकल्पके [illegible] स्व [illegible] विषयित्वावि
हिर्माम्भेवनस्यस्वस्वरूपनत्वहृदयत्वेनविष [illegible] यितानंत्यं निर्विकल्पकस्यैकत्वेननतत्वरूपविषयित्वा
दीनामेकतात्वविषयितात्वादिनानुतत्रत्वसंभावनीयमेवेनितेनरूपरानत्रसंख्याप्राशिकत्वमेवन
थापिप्रत्येकरवित्वनानेरपिसत्वस्यव्यवस्थापनीयतयासविकल्पकेपिसन्मात्रावलंबनत्वदुर्वारंनिर्वि

२ कं निर्विकल्पकस्वरूप

भ.वा.टी.
७६
76

कस्यकस्यप्रामाण्यग्राहित्वादिकं स्वप्रकाशनामलकं तद्वत्त्वं त्रिंशसेन निरस्तमित्यत्र तात्पर्यं अनुमानप्रामा
ण्यसाधनं तत्साधकयुक्तिप्रदर्शनं॰ व्यभिचारज्ञानाभावस्य ननु तर्कबाधाभावमुद्रयति शरणीयं चाग्रे चतन
त्वानेडपयोगित्वेनेत्यसमंजसपाठः तथाच व्यभिचारज्ञानाभावो बाधाभावमुद्रयाः व्यभिचारग्रहे उपयोगि
त्वेन प्रतियादपितुं शक्यते सहचारग्रहस्य तत्त्वानेउपयोगित्वेन प्रतिपादयितुं शक्यत इति योजनीयं
रोग्याव्याप्तितानेकाव्याप्तिर्विषयत्वेनावच्छेदकत्वं समर्थं तत्रैवनत्वावद्व्यभिचरितत्वमिति॰
व्याप्तिरित्यनुषज्यते अनुमितिजनकतायां विषयतयावच्छेदकोः व्यभिचारपदार्थो नेत्यर्थः अ
नुमितिजनकताऽव्यभिचारविषयकत्वावच्छिन्नानेतितुपर्यवसितोर्थः तथाचानुमितिजनकता
यस्स अव्यभिचारविषयकत्वावच्छिन्नत्वाभावे साध्यकृतइत्याकांक्षायामाहतत्रैवनहीत्यादि॰
हियतः तत्र अनुमितिजनकतायां विषयतयाऽवच्छेदकीभूतसाध्याभावव्याप्यताभावव्दवृत्तित्वादि
कं नेत्यर्थः अनुमितिजनकतासाध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपाव्यभिचारविषयकत्वावच्छिन्नान

राम
७६

तिफलितोर्थः तथाचानुमितिजनकतात्मकपक्षेऽव्यभिचारमपदार्थविषयकत्वावछिन्ना
त्वाभावे साध्येऽभिचारविशेषविषयकत्वावछिन्नत्वाभावपर्यवकं हेतुः तत्र प्रत्येकाभावक
घटनापातनैवकेवलान्वयिन्यभावादिति साध्यकेवलान्वयित्वग्रहकालीनेनतत्साध्यकाद्यनुमि
तिजनकतानेसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्यभिचारस्याविषयतयाऽभावेत्तद्विषयक
त्वाभावादिति पर्यवसितोर्थः अनुमितिजनकताविशिष्टत्तानेनतदभाववत्तानेतज्जनकतीया
तदभाववद्वृत्तित्वमवगतमेवतदेवहेतुरिति चानुमानप्रयोगश्चैवं अनुमितिजनकतानसा
ध्याभाववद्वृत्तित्वविषयकत्वावछिन्नातदभाववति प्रमेयत्वाशितिशोध्यककेवलान्व
यित्वग्रहकालीनप्रमेयत्वादिसाध्यकानुमितिजनकतानेवृत्तित्वादिति अनेनानन्त्रहृया

भवानी.
७७
77

संगतिर्नैवासाध्यहेत्वोर्वैय्यधिकरण्यमितिसंक्षेपः ॥छ॥ ॥वैयर्थ्यमिति साध्यवच्छिन्ना
वृत्तित्वस्यवस्तुमयकृत्वादितिभावः अव्यावर्त्तकत्वेन अव्याप्त्याद्यवारकत्वेपर्थ्या
दिति संबंधांशस्यापि वैयर्थ्यपि साध्याभाववत्वांशवैयर्थ्यस्याउर्वारत्वादितिभावः सम्य
त्वादितिसप्तमीतत्पुरुषेतु साध्यवच्छिन्नस्य वृत्तित्वेनैवान्वयात्साध्यवच्छिन्नीया
वृत्तित्वस्यप्रकृतलक्षणानंतर्गतत्वान्नवैयर्थ्यमितिभावः अधिकरणभे
देनाभावभेदपक्षेराद्वेतल्लक्षणमितीति अन्यथागुणादिवृत्तिसंयोगाद्यभा
वाधिकरणत्वस्यरत्नादौसत्वापत्त्या स्मिन्नपिलक्षणे ऽव्याप्यवृत्तिसाध्यका
व्याप्तिनाद्ववस्थापत्तेरितिभावः अधिकरणभेदेना [redacted] राम

भावाभेदेतु वह्निमभिन्नत्वह्रदादिनिश्चयस्तत्साध्यभावाधिकरणापर्वेनाविच्छिन्नत्वेनव्यर्थमाहस्वव्याप्तिवारकतयासा
ध्या।परत्वमर्थवस्त्वेवेदितिभावः।उपात्तमूलकृत्तुविवक्षितं। अन्यथा।भावभिन्नत्वरूपाभावत्वस्यविवक्षितत्वे।सा
ध्याभावस्याप्रसिद्ध्यापत्ति नन्वसाध्यघटादिसंज्ञभावभिन्नत्वरूपाभावत्वघटितलक्षणेनेत्याह शाप्रसिद्ध्या।
प्यासिद्धिरितितदेवलक्षणगमकत्वं किं साध्यपदं नभावघटितावाच्यम्। तस्यग्रहणतलक्षणानंतर्गतत्वेनलक्ष
णांतरत्वात् नन्वयदिभावाभावसाध्या [illegible] णाविशेषणानामभ्युपेत्यतादृशविषयतानया।भाव
वात्वंलक्षणेति निवेशयतेप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताऽनियामकसंबंधेनवातन्निवेशयतेनसाहचर्यसंभ
वइतिवक्ष्यमाणा। साध्यवत्ताग्रहविरोधिताऽनियामकसंबंधेनेतिनिष्कर्षकसाभिप्रायेणाहचव्याप्तिर्वेति
साध्यवत्ताग्रहविरोधिताऽनियामिकसंबंधेनेति नन्वसाध्यवदभिन्नत्वमितिवदिविशेषणस्यवैयर्थ्यं।निरुक्ति
त्वविशिष्टविशेषणतायामवसंयोगवत्तात्ताग्रहविरोधितानियामकत्वेनतेनसंबंधेनवह्नेःकपिसंयोगा
भावाभावादितिवाच्यम् संयोगत्वपुरस्कारेणविरुद्धत्वनानाभावदृष्टांतकपिसंयोगाभाववत्तानस्यापिव

भवा दी ७८ 78 स्यैकपि संयोगत्वान विरोधितयावच्छिन्नविशेषणतायामपि संयोगवत्त्वात्वान विरोधितानि मकत्वात् नन्व
हि साध्यवद्भिन्ने घट इति । न चान्यतरांतर्गतसंयोगस्याव्याप्यवृत्तेरभावस्य घटे सत्वात्कथं तस्य साध्य
वद्भिन्नत्वमिति वाच्यम् । व्याप्यवृत्ति । घटत्वत्वघटितान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदक
रूपेणासाध्यस्य तत्राभावात् संयोगरूपः साध्याभावस्तु ह्याकाशस्यैवेति नच घटे संयोगस्यानाहत्या
ति न्यतराभावात्मकप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमाकाशे तत्सामानाधिकरण्यमिति विरुद्धं प्रमेयसमा
वेशाय त्वयाकाशेतिरिक्त एव तदभावोङ्गीकरणीय इति कथं साध्यवद्भिन्नघटवृत्ति साध्याभावत्वमाका
शस्येति वाच्यम् । तादृशधर्मयोर्विरोधाभावस्य एवं तत्सदृशधर्मयोरप्युक्तत्वात् नीयत्वादन्यथा तादृशा
विरुद्धधर्माध्यासात्त्वद्व्यक्तिभेदरोपसंयोगाभावस्य भेदसिद्धेः कर्मादौ संयोगाद्यभावस्य त्वया
विरोधित्वसंगत्यापत्तेः नच साध्यवद्भिन्ने निरवच्छिन्नवृत्तितायाः साध्याभावे विवक्षणान्नेयमव्या
प्तिरिति वाच्यं स्वाश्रयसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्ताभावसाध्यकस्थले वा इह तम

७८

तेषामावतायग्वाप्रसिद्धेर्गौरत्वात साध्यवद्भिन्नेतरेष्वधेरतादृशपरंपरयानिरवच्छिन्नवृत्तिकत्वानत्वरूपसा
ध्याभावस्याधिकरणोजीवात्मनिसुखादेरवृत्तेः नवायमसंदेतुरेवेति वाच्यं जीवात्मनि ज्ञानाभावदशायां
ज्ञानघटितेोक्तपरंपरासंबंधेनज्ञानत्वाभावस्यतत्रसत्वात् अन्यदृवृत्तित्वइत्यवृत्तिसंयोगाभावात्कर्मादि
वृत्तिसंयोगाभावोभिन्नएव नत्वाभाववृत्त्यकल्पने गौरवमितिवाच्यम् कर्मादिवृत्तिसंयोगवत्वप्रकार
कप्रमाविशेष्यत्वाभावएवतत्रसंयोगाभावत्वकल्पनात् गुणाद्यात्मकानेकाधिकरणेषु संयोगाभा
वसंबंधकल्पनामपेक्ष्यानुयाविषेकाभावेसंयोगाभावत्वकल्पनायाएवोचितत्वात्तद्वृत्त्यभेदादेस्तल्क
भा ल्पनमालाघवविगमनाविरहइतिवाच्यम् समनियताभावानामैक्यनइत्येभेदसंयोगाभावत्वप्रकार
कप्रमाविशेष्यत्वाभाववत्यारेकत्वाद्वंघटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावाभावोपिघटकाशयोर्भि
न्नएवघटत्वमेतादृशान्यतराभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाववत्वनादृशान्यतराभावाभावत्वकल्प
नेलाघवादेवंव्याप्यवृत्तिघटत्वाभावप्रत्ययमित्यन्यत्रविस्तरः ननुसाध्यवद्भेदस्यभिन्नत्वेवं कथम्

हाप्यैकव्यक्तिके पक्षे प्र संभवः स्यादिति भावः साध्याभाववति साकल्यप्रवेशरवेति · यत्तु · साध्याभा ८

भवा. क्तेः साध्यवदन्यत्वं न भिन्नपक्षवृत्ति तेनाव्याप्तेः संभवादत आह सिद्धिकर्मत्वं भिन्नमिति तथा च सि
७६ द्धिकर्मसाध्यमादाय साध्यवत्पक्षभिन्नस्य कर्मेव सीताहृतां तौ । यत्साध्यमादाय साध्यवदन्यत्वं न भिन्न
79 त्वे वरीत्यावालनीन्यायेनाव्याप्तिरिति भावः तेन सिद्धिकर्मत्वरूपसाध्यस्य सकलपक्षरो विवक्षितत्
त्वेऽन्यतरत्वतारतम्याकयासाकल्यलक्षणाकरणासंगतिः न च तत्सत्तोनोर्न्यव्यापकत्वावारणादिति कस्यचि
दुक्तिः परास्ता अनुगतेन तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्नत्वलक्षणदृष्टेति सूत्रात्कथमव्याप्तिर
त आह सिद्धिकर्मत्वमिति सिद्धिकर्मत्वं सिद्धिविषयत्वं तच्च तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तमननुगतं । तथा च साध्ये द
न तन्न साध्यव्यक्तित्वेनैव लक्षणप्रवेशात् हि पमव्याप्तिरग्रिमलक्षणानुगतसाध्यत्वस्यानुपादानेऽपि सकल
पक्षसत्त्वान्नेयमव्याप्तिरित्याशयः विवक्षितत्वात् तद्वृत्ति लक्षणेनुद्दिष्टत्वादिना साध्यवदन्यद्दमाऽववृत्ति सा
कल्यविशेषणत्वं विना पि तद्व्यक्तिगानो भयवानन्तद्दमा इत्यादौ तद्वृत्तिरूपपक्षविसाध्याभाववदवृत्ति
भावयति पोगिनि तद्वृत्ति व्याप्तेर्वा राराायसाध्ये साकल्पविशेषणाभावश्च कतथा सति सकलसा राम

७६

ध्यांतर्वात्तस्य गगनस्य प्रतियोगित्व [redacted] धिकरणाभावाप्रसिद्धेर्वातिव्याप्ते
रभावादिति । नन्न साध्यसाकल्यापादानेपि तद्वृक्ति गगनान्यतराभावमादायातिव्याप्तिवारणाय साध्यतांव
च्छेदकतायदसंबंधेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यापि विशेषणीयत्वे तथा तद्वृत्त्यभावमादायातिव्याप्त्य
भावात् तथापि विषयीसंबंधेन तद्वृक्तित्वावच्छिन्नावच्छिन्नाप्रसिद्धेः तद्वृत्तिधर्मोभयवानत्र द्रव्यादित्यादौ तद्वृत्ति
धर्मघटेतरत्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकातिरिक्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्न
त्वेन प्रतियोगितायाः वक्तव्यतया विशेषणीयत्वे तद्वृत्तिधर्मोभयाभावमादायाव्याप्तेरभावात् यदपि तमा
साध्याभाववति साकल्यं विनैव वह्निमान्धूमवानन्यत्वादि साध्यो यत्किंचिद्वह्न्यभाववत्पर्वतनिष्ठाभावप्रतियो
गित्वस्येहेतौ सत्वादतिव्याप्तिः साध्यसाकल्यविशेषणेनैव वारणीयेति तदपि न तद्साध्ये साकल्यापादा
नेपि धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्याभाववति साकल्यविशेषणस्यावश्यकतया तेन
नैव महानसनिष्ठाभाववारणे तद्व्याप्तिवारकतया साध्यसाकल्यविशेषणोपादानस्यानुचितत्वा

त साध्ये चेत्यस्य वैकल्पिकं पक्षान्तरं वक्तुं साध्याभाववति साध्येत्यवोध्यमित्युक्तमित्यपि वदंति ॥
 ल मतं तस्ये शेषसाकल्यपदमेकमेवोपात्तं तदर्थश्च साध्याभाववतैवान्वेति साध्याभाववृत्तिसाध्यस्तो द्विशेष
 णसाध्याभावस्य विशेषणतया विवक्षितोऽपि तद्विशेषणसाध्यस्य विशेष्यान्वयिना ऽन्वयित्वरूपशेषणादे
स्य विवक्षितत्वात्साध्योपि साकल्यलाभो न तु साध्ये स्वातंत्र्येण साकल्यविशेषणमित्यभिप्रायेणाग्रंथ
मतः साध्याभाववन्नीत्युक्तमित्यसमंजसमेव परिशीलितः पंथा नतु साकल्यं सर्वोपस्थितिक विशेषणीभू
तसाध्याभावविशेषणमेवास्तु नतु साध्याभाववत् स्तावतापि तत्संयोगजत्वस्य व्यभिचारिण्यतिव्या
प्तिवारणस्यासंभवात्तत्तत्संयोगापत्रावच्छिन्नाभावघटितसकलसाध्याभावाधिकरण
प्रसिद्धेः किंचैवं सति नानाव्यक्तिसाध्यकेक्वापि हेत्वधिकरणे सकलसाध्याभावाधिकरणत्वाभावादे
वाव्याप्तिवारणात्तद्वारकसाध्ये साकल्यमपि विशेषणं नेत्यमिति लाघवमित्याशयोऽकांनिरस्यति
ति साध्याभावे साकल्यदाने वित्यादिना अधिकर [redacted] तम

व्रूप्याभावसत्वादिति । साकल्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृक्षाभावसत्वादित्यर्थः । व्यासज्यवर्तीति । नचैवं वह्निधूमो
नावच्छिन्नाभावसत्वादित्यर्थः व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य गुणस्यादावितिसाध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधा
वच्छिन्नतादृशाभावाधिकरणत्वस्य गुणादौ सत्वादिति भावः । अथ साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियो
गिवैयधिकरण्यस्य विवक्षणीयत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशप्रयोजन
विरहेणाकृत्यं गुणादिस्तादृशाभावाधिकरणत्वे येनकेनचित्संबंधेन गुणादौ तत्संयोगत्वहृदावच्छिन्नताव
च्छिन्नस्य गुणेऽत्राभावविरहादिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यप
क्षे साध्याभावाधिकरणतायां संबंधविशेषनिवेशप्रयोजनविरहेणाहृदत्वेन तादृशाभावस्य
कालिकादिनागुणादिसत्वात् । सकलवृक्षाभावसत्वादिति साकल्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृक्षा
भावसत्वादित्यर्थः । व्यासज्यवृत्तिनवैवं वह्निधूमोभयवान्धूम इत्यादावतिव्याप्तिः व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य
साध्यतानवच्छेदकत्वेन विशेषणीयत्वात्तन्नैवं साध्यतानवच्छेदकधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमात्रमस्तु
किं व्यासज्यवृत्तित्वनिवेशनेन तेन निर्वेशे गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके व्याप्तिवारणापत्तेरुपादानात् जातिमानिति पृ

भवा टी.
२१
81

र्वत्वं नैकं तद्व्यक्तित्वेन पर्वतत्वानुपादाय तद्व्यक्तित्वे विशिष्टवन्ह्यभावः सकलसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताक एव न
सकलवन्ह्यभावो नामेकस्मरणावच्छिन्नत्वादतः प्रसिद्धानुमानस्य पर्वतैकव्यक्तिकाभिप्रायेण न दीधितिकृता वक्ष्यमाणतया
च सद्भावाज्जातेरित्यस्य परित्यागः पर्वतस्मरणावच्छिन्नत्वविशिष्टसकलजात्यभावस्येति पर्वतस्मरणावच्छिन्नत्वविशि
ष्टसकलजातिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाभावस्येत्यर्थः साकल्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य व्या
सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वविशेषणेनैव वारणाद्यथाश्रुतासंगतेः नन्वेवमेतादृशाभावस्य सत्तावृत्ति
नप्रतियोगिवैयधिकरण्यं पर्वतस्मरणावच्छिन्नत्वविशिष्टजातित्वानवच्छिन्नस्य प्रतियोगिनः सर्वत्र सत्त्ववृत्ति
सत्त्वादिति वाच्यम् तादृशाभावस्य तत्स्मरणासंबद्धघटादिवत्प्रतियोग्यधिकरणत्वात् तत्स्मरणासं
बद्धघटस्य तत्स्मरणविशिष्टजात्यनधिकरणत्वात् साध्यतानवच्छेदकीभूतवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मा
नवच्छिन्नत्वाद्यभिधाने च गौरवमिति भावः वस्तुतः प्रथमकल्पत्यागे गौरवमात्रं न बीजं उत्तरकल्पेपि
४२ गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति स्थाने साध्यतावच्छेदकसमव्यापकध राम

२१

वा २

मावच्छिन्नत्वस्य वक्तव्यतया विपरीतगौरवात्परं तु गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकल्पने लाघवादु
त्तरः कल्पो दीधितौ साध्याभावो वेति वाकारो व्यवस्थितविकल्पार्थः रतिनत्वं यथाश्रुतस्य हेत्वभावप्रति
योगिवैयधिकरण्यप्रतिसंधानविनाकृतस्य व्यभिचारिणीति ज्ञाने तत्त्वमिति रित्यनेनैव व्यभिचारितासिद्धेर्व्य व्या
भिचारिणीत्यनर्थकमतस्त्राह पृथिवीत्यादि तथा च व्यभिचारिणि ज्ञाने व्याप्यवृत्तावितस्य व्यभिचार
निरूपकाधिकरणावच्छेदेन योऽभाव इत्यर्थः कृतं यावत् पृथिवीकपिसंयोगा इत्यादेरेव संग्रहः अन्यथा
द्रव्यं संयोगाभावादित्यादेरपि संग्रहापत्तौ न ज्ञातिर्यात्स्य भावेनासंगत्यापत्तेरिति भावः हेत्वभावत्वं प्रति
साध्याभाववन्निष्ठाभावत्वेनेत्यर्थः हेत्वभावत्वेन लक्षणोऽपि वेशादेवमग्रेऽपि नातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वेति ना
हृशप्रमाभावस्य संबंधसामान्येन गुणादिर्वव्यप्रतियोगिव्यधिकरणतया आत्माभिन्नेत्ताना भावस्य
संबंधसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंभवेन वयसक्तातिव्याप्तिरव्याप्तिरव्याप्तिर्वानेत्यर्थः ये
नकेनचित्संबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासंभवेन वयसत्तातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वानेत्यर्थः येनकेनापि

मवारी·
८२

त्संबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणाभावोक्तौनुवह्निमान्धूमात्याद्दौसंयोगेनवह्न्यभावस्यपर्वतेसमवायेनप्र
तियोगिव्यधिकरणस्यसत्वाद्व्याप्तिर्वाध्यातेन एतत्संदेहेदृशोमाविषेशोशयाद्दानेन नक्षतिः नसाध्यता
वच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणत्वविवक्षणाप्रयोजनस्यक्षतिःस्याववक्तुमुचितमितिलक्ष
णेसाध्याभावस्यशायमिकोपस्थितिविषयत्वादितिभावः दीधितौतादृशाभावेति सकलसाध्याभाव
वन्निष्ठाभाववत्यर्थः यद्यपिहेतुभावप्रतियोगिनावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्यतत्प्रतियोगित्वेहे
तुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यचविवक्षणेगौरवंतत्रपेक्षयाहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमा
त्रविवक्षणेलाघवोविशिष्टसत्ताहेतुकेविशिष्टसत्ताभावस्यहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्य
संभवेनसत्ताहेतुकेतदसंभवेनचोक्तव्याप्तेरतिव्याप्त्यसंभवात् तथापिहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवै
यधिकरण्यविवक्षणेसकलसाध्याभाववन्निष्ठपारतुतावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टा
धिकरणतानिरूपकाभावप्रतियोगित्वमितिनिष्कृष्टार्थोवाच्यस्तदपेक्षयोसकलसाध्याभा णम

वर्वत्ति यो हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधारदेशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणतात्तद्रूपवा
प्तिरिति विवक्षितार्थस्य लघुत्वात्तथोक्तं नच हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविवक्षणेऽपि स
कलसाध्याभाववदवृत्तित्वस्य धूमावच्छिन्नानधिकरणत्वं तद्धर्मवत्त्वं निष्कृष्टार्थो वाच्य इति तदुक्तार्थोपस्थ
यायित्वाघटितमिति वाच्यम् तथा सति तादृशाभावप्रतियोगित्वमिति मूलाभिधेनस्य व्याप्तेः प्रतियो
गितावच्छेदकस्य विरुद्धत्वापत्तेरिति नेनकपीत्यादि नेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाभिन्नत्वपरित्य
ज्यप्रतियोग्यनधिकरणावृत्तित्वस्य तदुपलक्षितानधिकरणत्वं परित्यज्य नादि शिष्टाधिकरणत्वस्य चाव
वक्षणेन तद्दत्तिद्व्याप्त्यसदिति प्रतियोग्यनधिकरणगुणवृत्तित्वोपलक्षितस्य तस्य द्रव्येऽपि सत्त्वादिशिष्टा
धिकरणत्वविवक्षणमावश्यकमिति भावः द्रव्यमुपलक्षणमेतत् अभावाधिकरणे यावत्तित्तदुपलक्षि
तसंयोगाभाववत्त्वेऽपि न क्षतिरिति त्यपि वाच्यं तेन तादृशविशिष्टहेत्वभावाधिकरणत्वविवक्षाफलं
स्यानुपदर्शनात् इत्यतोन्निरस्तम् विपरीतो तु विपरीतताली गोन अवशेषपदमिति न त्वनेकाशपदयोः

गादरी·
८२
83

नापसिद्धाऽव्याप्तिः स्यादिति भावः व्यापकत्वपर्यवसितमिति हेत्वभावे साध्याभावव्यापकत्वपर्यवसि
तं साध्याभाववति साकल्याभिप्रायः हेत्वधिनो हेत्वभावस्येति कस्यापि वन्हेः साध्याभाववत्सकलव
त्तित्वाभावेन साध्याभावव्यापकत्वासंभवादिति भावः नव हेत्वभावे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगि
वैयधिकरण्यनिवेशादेव व्यभिचारिणि संबंधांतरावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्ते वारणाद्धेतुताव
च्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविवक्षणस्यानावश्यकतया कस्थलेवश्याभावभेदमादाय कथ
नत्वन्नरासंगतिः नव दीधितौ निर्वह्निपर्वतवह्निमद्भेदपर्यवसाने दमादाय चत्वनलेस्सरासंगतिः भेदभेदस्या
नवस्याभयेनानधिकरणस्य स्वरूपकविश्रांत नत्तवद्यधिकरणरूपत्वया साध्याभावव्यापकत्वासंभवादिति
वाच्यं आकाशाभावानधिकरणकवह्निमद्भेदभेदस्याकाशाभावरूपस्य साध्याभावव्यापकतासंभवा
त तथा चोत्करीत्या आकाशाभावरूपस्य घटभेदभेदस्य धूमाभावव्यापकतया धूमसाध्यकघटभेदहेतुके
ऽतिव्याप्तिवारणायापेहेभावत्वेन साध्याभावव्यापकत्वविवक्षणीयं यथ स्वभेदभेदस्यातत्त्वादधिकरणस्वरूपस्य राम

८२

२
नाद्यः घटभेदत्वेन तन्नत्वधिर्देकरणाभाववर्जितयाकाशाभावत्वेन साध्याभावव्यापकत्वेपि घटभेदत्वेन साध्याभा
वव्यापकत्वासंभवेनातिव्याप्तिपरिहारसंभवात्तथा चोपदर्शितदिशा वह्निमद्भेदहेतुके ऽव्याप्तेरपि वारणं
न संभवतीति वाच्यम् आकाशाभावस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याविरहाद्वह्निघट
भेदहेतुकेऽतिव्याप्तेरभावेन हेतुत्वभावत्वेन साध्याभावव्यापकत्वविवक्षणस्य निष्फलत्वात् वस्तुत
स्तु कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्न्यभावाभावस्य निर्धूमत्वव्याप्याभावव्यापकतया
न तत्प्रतियोगित्वस्य निर्वह्नित्वसत्त्वाल्लक्षणासंगतिर्निराबाधैव एतेन निर्धूमत्वव्याप्यत्वस्य वह्न्य
भावान्यत्वविशिष्टनिर्धूमत्वव्याप्यपरतया निर्वह्नित्वपदस्य वह्न्यभावान्यत्वविशिष्टनिर्वह्नित्वपरत
याऽतत्संबन्धकनहेतुकेऽव्याप्तिर्दीधितिकृतोऽभिप्रेतानतिहेतुभेदस्य साध्याभावव्यापकत्वाभावाद्वह्न्य
भावे व्यभिचाराद्वह्न्यभावान्यत्वविशिष्टवह्न्यभावात्यन्ताभावस्य च वह्न्यभावत्ववह्न्युभयरूपतया सक
लसाध्याभावव्यापकत्वासंभवादिति परास्तम् कालिकसंबन्धावच्छिन्नहेतुभावमादाय तत्रागिल

एवं विवक्षितत्वात् व्याप्त्यभिधानमसंगतं स्यादतेलाघवात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यैकदेशोपनतावच्छेदकसंबंधादिनैवेति दूषमाणादि धश्राध्दरसो : ८

भवा टी.
८५ ८५
सगासंगतेः न च जन्यमात्रस्य कालोपाधितया कथं पर्वतादेः कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कवन्यभावाभावाधिकरणत्वमिति वाच्यं पर्वतादेः कालिकतयावन्याभावाधिकरणत्वेपि प्रतियोग्यन
धिकरणावह्निमद्वच्छेदेन कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यान्यभावाभावस्यापि तत्र सत्त्वादिति भाव
नः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाच्च प्रतियो
गितात्र सरोष प्रविष्टत्वमभिप्रायेणाह। धिक्ष्वेतोक्तस्थले व्याप्त्यभिधानात् हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियो
गिवैयधिकरण्यस्थलस्य रोषप्रवेशेन तु नापदोषः परं तु लाघवमात्रेण पंचमलक्षणावतारस्तिवरं ति
वस्तुतस्तु साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य हेतुमन्निग्रहविरोधितानियामकसंबंधेन गच्चम
न्यथा सामान्यत्वाभाववान्सत्त्वाभावो इत्यादौ साध्याभाववति सामान्यादौ प्रतियोग्यनधिकरणसह
पि त्वविशिष्टस्य सत्तान्यकहेत्वभावस्य सामानाधिकरण्यसंबंधेन वर्तितत्वेनातिव्याप्तेरेवं च कालिकसं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्यभावाभावस्य तथाविधेन संयोगसंबंधेन निर्धूमत्वव्याप्याभाव राम ८५

व्यापकत्वाभावे नोक्ताव्याप्तिरिष्टैवेति यदि वह्नि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविशिष्टस्य
हेत्वभावस्य साध्याभावव्यापकत्वं विवक्षितं तथा च सामान्यतो भावत्वान्सत्वाभावादिसाध्यकेनातिव्या
प्तिरित्युच्यते तथापि प्रकृतव्याप्तित्वानस्य व्यभिचारधीविरोधित्वान्यथानुपपत्त्या हेत्वभावस्य
हेतुमत्ताग्रहविरोधिनानियामकसंबंधेन साध्याभावव्यापकत्वं वाच्यमन्यथा साध्याभाववति हे
तुतावच्छेदकसंबंधेन हेतोर्वृत्तित्वग्रहरूपस्य व्यभिचारग्रहस्य साध्याभाववति यत्किंचित्संबंधेन दै
शिकविशेषणतानाविशेषेणा वा हेत्वभाववत्त्वग्रहरूपप्रकृतव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वानुपपत्तेः
ह्रदेनुवाच्यवह्न्यभावस्य प्रमेयत्वादिनाथसाध्याभावव्यापकत्वादित्याशयेपि यावदवच्छिन्नाभावत्वेन सा
ध्याभावव्यापकत्वं तद्रूपवत्त्वं लक्षणार्थो वाच्य तथा च निर्धूमत्वव्याप्यवान्निर्वह्निरित्यादौ वह्न्याभ
भावाभावस्य वह्न्याद्यैः प्रत्येकं यावद्धि पर्याप्तत्वितेपि वह्न्याद्यभावाभावत्वेन साध्याभावव्यापकत्वस्तु
ह्रदेमेवेतितलक्षणासंगतिर्निराबाधैवनित्यस्य दोषरोगेति वाललनीन्यायेनाख्यास्यतीति भावः ह्र

दम् अपि साध्यवदन्यवृत्त्यादिलक्षणम् अपि । तत्र तु साध्यवत्प्रतियोगिकेत्यादिलक्षणे तु । साध्यवत्प्रतियोगि
कान्योन्याभावो भवति साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावशब्दार्थो भवति इति धिनौ साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वम् इत्यादि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वम् इत्य
र्थः । नातस्तत्तद्वह्निमत्त्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदमादाय न दोषः । न च एवम् अपि प्रतियोगितावच्छे
दकता या तत्तद्वह्नित्वविशिष्टवह्निमत्त्वपर्याप्तत्वात् । न च वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यके वह्निभिन्ना
वृत्तित्वाकारकवह्नित्वमात्रपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदघटितव्याप्तित्वानन्यत्वात् तत्र वह्नि
साध्यानुमितौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वपर्याप्तिघटितलक्षणव्याप्तित्वान्यवभिचार इति वा
च्यम् । वह्नित्वविशिष्टपरत्वत्वावगाहि वह्नित्वविधेयकानुमितेरङ्गीकारात् । वह्निभिन्नावृत्तित्वादिलक्षणा
न्तरं न वह्निविधेयकत्वादृशानुमितेरेवोपगमात् । साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदादेकव्यक्तिसाध्यके साध्यताव
च्छेदकविशिष्टेति न देयम् इत्यपि वदन्ति । वृत्तिः साध्यवदन्येत्यपदस्य समभिव्याहारस्तेनैव लन्तल्लभ्य राम

मित्यर्थः अन्यपरसमभिव्याहृतेन साध्यवत्त्वादिपदस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यो
न्याभावबोधे हेतुत्वादिति भावः नाहृशव्युत्पत्तौ मानमाह तीधिमौनलीसादि इदंच घटस्त्यादिप्रयोगवारणा
याप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदेनैवान्योन्याभावः प्रतियतस्ति व्युत्पत्तिरंगीकार्या नाहशव्युत्पत्त्यैव घटो घटाद
न्य इतिव्यवहारवारणासंभवात् नन्नीलइति ननु नीलो घटो घटादन्य इत्यादौ घटत्वावच्छिन्नतत्संसर्गकघट
स्यैवान्वयबोधप्रतियोगितायां तस्याप्यन्वयदर्शकत्वेऽभेदे न्ययादस्तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यो
न्याभावबोधः साध्यवद्दन्येत्यत्र तु कथं परम्परया वादन्त आह अत्रचेति घटकत्वं सम्प्रत्यर्थः लक्षणेति अ
यमाशयः साध्यवतोऽन्येति विग्रहवाक्ये पञ्चमीसत्वादुक्तरीत्या साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाव
बोधे निर्विघ्ने साध्यवदन्येति समस्तवाक्येपि साध्यवच्छब्दस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितावैलक्षण्यांगीकारे य
ते व्याससमासयोरेकार्थत्वानुरोधात् संसर्गमर्यादया तु तत्तेनाहशप्रतियोगिताकत्वभानेन न संभवति नियामका
तिरिक्तनामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति नत्वतत्संसर्गिकात्तस्य पदृत्तदत्तत्पा व्युत्पत्तिवलल भ्यमिति ह्रधि

भवा·टी
८६

तिविरोध इति वाच्यम् तादृशलक्षणायामन्वयपरसमभिव्याहाररूपयुक्तेस्तात्पर्यग्राहकतया घटकत्वेन
तथाधानात् नियामकस्य सत्त्वेन तु संसर्गमर्यादयापि न भानं भवतीत्याह घटोनेत्यादि विति घटस्याकारापत्तेरिति
ननु विशेष्यस्यानेकतया विशेषणस्य प्रकारत्वमेव विशेषणावत्तयाविशेष्यांशेऽसत्त्वः प्रकृते तु घटपारतंत्र्यं तात्प
र्यत्वस्याभावेनाहृशप्रतियोगिनाकत्वसंबन्धेन भानमभ्युपेयत इति न तथात्वेऽत्र ः नत्वाभावांशे घटत्वप्रकार
तायाघटनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभिन्नत्वरूपघटपारतंत्र्यवत्त्वघटांशे घटत्वप्रकारतायाश्चाप्य
भावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताभिन्नत्वरूपस्याभावपारतंत्र्यस्यापि सत्त्वात् घटत्वावच्छेद्य घटस्याप्य
नुल्लेखापत्तिरिति वाच्यम् यतो न यत्पतन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभिन्नत्वं प्रकारतायां न सारतं
८ त्र्यम् ः परं तु तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छिन्नत्वं प्रकृते च घटनिष्ठविशेष्यतानिरूपितघटत्वप्रका
रताभावविशेष्यतानिरूपितघटत्वप्रकारतयानाभेदः स्वीक्रियते किन्तु प्रथमप्रकारतावच्छिन्नत्वं द्वितीय
प्रकारतायां स्वीक्रियते ननु वैपरीत्ये समवायेनानाकृत्यापत्तिः नेह सत्त्वमिति कोपि संगीने याहैकपि संयोगासता राम ८६

७मी

ते ३ भावस्यैवबोध । इति भेदनिरविशेषणतास्यान्यत्रैनान्वय इति निषेधाभावादाह पदार्थैकदेशतयावेति लाक्षणिकपदस्य
ग्रहायाह घटत्वविशिष्टस्यापकेति तात्पर्याभावादिति अन्यथा घटोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्पदरूपहे
तोः सत्त्वापि सत्ताद्युक्तबोधापत्तेरुद्वारत्वादिति भावः तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे तादृशविशेषणानन्तरेति निरूपकत्वादिर्वैस्वरूपनिया
मकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन घटादिस्यार्थत्वे शाब्दबोधानुपपत्तेराह अवधिमत्वेति एवमग्रेपि
तत्त्व· तयोश्च· वन्हित्वादिकमित्यादिनानिरूपितत्वपरिग्रहः॥ विशेषणदर्शिनां तत्र शाब्दबोधानुदयादाह अथा
प्यातातानपूर्व्यानामिति । कंबुग्रीवादिमत्तादेर्गुरुतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धा तद्धागासंभवेनोक्तंबुस
त्वोपलिचारमाशंक्याह कंबुग्रीवादिमानिति कंबुग्रीवादिमत्वादेरित्यादिनाऽवच्छिन्नत्वप्रतियोगितयोर्ग्रहः घ
वच्छेदकत्वे स्ववच्छिन्नत्वेन साकंबुग्रीवादिमत्वस्यैव प्रकारत्वादिति संसर्गघटकत्वेन प्रकारत्वाप्रयुक्तत्वादित्यर्थः
संसर्गतामकारतयोस्तत्वयोरविरोधादिति भावः कंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंबंधेन कंबुग्रीवा
दिमत्वावच्छिन्नत्वप्रतियोगित्वेन तत्त्रितयसंबंधेन घटप्रकारत्वादिति निरूप्यनिरूपकभावापन्नेतत्त्रितयनि
ष्ठसांसर्गिकविशयतावच्छिन्नघटप्रकारताप्रतीतिर्वादिसर्थः वस्तुतस्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनाभा

भवानी
८७
87

वांशे कंबुग्रीवादिमत्त्वस्यायं भ्रमः प्रतियोग्यंशे प्रकारतापन्नस्य कंबुग्रीवादिमत्त्वादेरभावांशे प्रकारत्वेपि स्वातंत्र्ये
ण प्रकारत्वाभावेन कंबुग्रीवादिमत्त्वेनाभावोन्नेरवस्याप्यसंभवादित्याशयः ननु भूतले घटपटौ न स्त इत्यत्राभ
याभावस्यैकत्वाद्व्याख्यातार्थे द्वित्वान्वयासंभवात् भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगिनोर्घटपटयोरस्तित्वबोधो वाच्यः तथा चोभ २
यसत्तोव्याप्तिबाधः स्यात् अत आह भूतले घटपटौ न स्त इत्यत्रेति साधुत्वार्थं इति· घटपटयोर्भावेनान्वयित्वेनतादृशो
भयाभावस्यैवैकत्वेन तत्र द्वित्वान्वयासंभवादिति भावः एतेन स्यादौ बहुवचनप्रयोगो वृत्त इत्यनुपलम्भतां
भावनान्वयाभावप्रतियोगिनिसंख्यावाचकेन नञ्समभिव्याहारं गीकृत्य घटपटयोर्द्वित्वान्वयसंभवात्
घटपटयोर्भावेनान्वयद्वित्वान्वयं चाभ्युपगच्छतां मतमाह भूतले इति धात्वर्थावच्छेदकावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वबुभुत्सेति· प्रकृते नादरणीयेति भावः केचित्त्वधिकरणाकांक्षापत्तेः केचिदित्यस्वरसबीजं के
वलघटस्य केवलपटस्य वा भूतलवृत्तित्वेपि तथाव्यवहारापत्तिरिति सामानाधिकरण्येनेति प्रतीयत इति शेषः
नत्वाचनद्विवचनानुपपत्तिरिति भावः· द्वित्वावच्छिन्नाभावस्थल एव तथा बोधाभ्युपगमे तु हि यत्र गुणत्वेन
स्त इति· गतस्य भाव इति· सामानाधिकरण्यसंबंधेन जातिविशिष्टस्य सत्ताहीनस्य जातिसमवेतत्वस्य चाप्र तम
८७

सिद्धत्वादिति भावः साक्षात्संबंधावच्छिन्नवृत्तित्वस्य तत्र समवायत्वेनैव वा समवेतवृत्तीयस्वरूपसंबंधाव
धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावपरत्वे कथंगसभावः साक्षात्संबंधावच्छिन्नजातिवृत्तित्वस्य जातित्वेऽप्रसिद्ध वि
त्वात् सामानाधिकरण्यसंबंधेन जातिवृत्तित्वस्य सत्तादौ सत्वेपि समवेतवृत्तीयस्वरूपात्मकव्यधिकरण
संबंधेन तदभावस्य तत्र सत्वात् जातौ समवायेन सत्ताया जातित्वं तत्तु समवायपरस्य समवेतवृत्तीयस्वरूप
संबंधपरत्वादिति चिंतनीयं ननु घटपटौ न स्त इत्यत्र नापि तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणघटत्वपट
त्वोभयत्वावृत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं केवलघटत्वादेरेव घटेऽप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तथा ला
चोक्तसूत्ये व्यभिचारस्तत्र घटपटौ न स्त इत्यौ चेति सामानाधिकरण्यापन्नमिति स्वरूपकथ हे
नमेतत् सामानाधिकरण्यस्य प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रवेशे प्रयोजनाभावात् यद्यपि घटत्वप
टत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवानतिप्रसंगो द्वित्वस्यापि तत्त्वे प्रयोजनाभावः प्रतियोगितावच्छेदकता च
पर्याप्त्यधिकरणघटत्वपटत्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटपटोभयाभावस्य केवलान्वयित्वापत्तिरितिध्येयम् वा

द्वित्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वेऽप्यतद्दे ... तथापि घटपटौ न स्त इति प्रतीतौ घटपटोभयवदिति बुद्धेर्विरोधिता न स्यात् घटत्वपट से
त्ववदिति बुद्धेरपि विरोधिताया द्वित्वस्यापि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकमन्यथाऽभावप्रतियोगिता
म वच्छेदकतासमानावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावबुद्धेरेवाऽभावबुद्धिविरोधित्वे द्वित्वव्यापकघटत्वपटत्वमात्र पा
ट वृत्तितादृशाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्ववदिति बुद्ध्यवच्छेदकतायाः समानत्वेन तत्तादृशाप्रतिवा
रणासम्भवात् अत एव घटत्वपटत्वा[redacted]भ्यासमेयमात्राभावस्य केवलान्वयित्वमुपपद्यते
घटपटोभयवदिति प्रतीतिसिद्धावच्छेदकताया घटत्वपटत्वद्वित्वगतायास्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकता
या द्वित्वविशिष्टघटत्वपटत्वगतपर्याप्त्यसमानताभावेन तादृशप्रतीतेस्तादृशाभावबुद्धौ विरोधित्वात् घटत्व
पटत्वोभयत्वविशिष्टस्याप्रसिद्धा घटत्वपटत्वोभयवद्विशिष्टवदिति बुद्धेश्चालीकत्वात् घटपटोभयाभा
वस्य च न केवलान्वयित्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः समानावच्छेदकताकघटपटोभयव
दिति बुद्धेर्विरोधिन्याः सत्वादिति प्रघट्टकतात्पर्याभिप्रायः अनुभवमनादृत्य घटत्ववत्पटवदिति बुद्धेरपि राम

।

तादृशाभावविरोधित्वाप्युपगमेनतुद्धित्वस्यतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रवेशप्रयोजनाभावद
सूक्ष्मदृष्टयस्तु धी।मिरिति विशेष्यविशेषणभावापन्नपुरुषत्वदंडेदंडत्वेचेतिपुरुषांशेप्रकारतापन्नपुरुषत्वद
दंडम्यदंडांशेप्रकारतापन्नदंडत्वंचप्रतियोगितावच्छेदकं प्रतियोग्यंशेरवप्रतियोगिविशेषणांशेप्रका
रतापन्नस्यापिप्रतियोगितावच्छेदकत्वेबाधकाभावादितिभावः केचित्तुप्रतियोग्यंशेप्रकारतापन्नस्य
पन्नस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकत्वमितिनियमात्तत्रदंडत्वंनप्रतियोगितावच्छेदकं किंतुप्रतियोगितावच्छेद
इतिपंचलक्षणी॰ कतावच्छेदकमेवेत्याहुः॥ छ॥ श्रीः॥ येनकेनापमाशंकेतिसाध्यासमानाधिकरणघटितलक्षणे
ऽसाध्यासमानाधिकरणंयदि साध्याधिकरणावृत्तित्वतदाइदं सत्वादित्यादावतिव्याप्तिः स
त्तायाद्रव्यत्वाधिकरणावृत्तित्वानधिकरणत्वस्यसत्वात् यदितुसाध्यानधिकरणावृत्तित्वंतदासाध्या
नधिकरणावृत्तित्वघटितद्वितीयलक्षणाभेदेनयेनकेनापीत्याशंकेत्यर्थः नन्वधिकरणानधिकरणत्वेनित
दधिकरणमनधिकरणंयस्यतत्वमित्यर्थइत्यनुमाहेति अतोद्वितीयकल्पमोहस्यैवः यद्वाऽनधिकरणसाध्यान

भाव-टी [redacted]

८९

89

धिकरणत्वं वेत्यस्य तद्धिकरणवृत्तित्वं वेत्यर्थः न चाचतादृशार्थे ध्वंसत्वादिसाधारणवृत्तिव्याप्तिरतउक्तकल्प
द्वयं विहाय कस्यान्तरमाहेत्यर्थः वृत्तिमत्त्वविशिष्टतन्त्रेतिवक्ष्याणः साध्यास्यसमानाधिकरणाभिन्नत्वाभावा
तत्त्वतान्वयानुमित्यनौपयिकत्वाद्वेति भावः साध्यमसमानाधिकरणं यस्येति वाकाङ्क्षार्थाभती तिस्ताहशा
धिकत्व शंकेव नोचितेति केचिदित्यस्वरसः यत्वनत्वाननुगमादिति य द्धिकरणंसाध्यानधिकरणं
तत्वाभावस्तत्स्मानोकादिनिष्ठस्यतादृशतत्वस्यवह्न्यभाववृत्तिव्याप्तिः यद्धिकरणंसाध्यानधिकर
णान्तत्वाभावस्तत्वर्थे तु तत्वस्य एकस्याभावेनतत्त्वाधिकरणत्वाभावस्यैकस्य निवेशयितुमशक्यत्वाततत्वा
धिकरणत्वाभावकूटस्य दुर्ज्ञेयत्वात्तत्तान्वयानुमितिजनकत्वगौरवाच्चेति भावः यानेर्विशिष्टैकार्थ
रूपत्वानिर्वाहोप्यत्र बोध्यः न च सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिसामानाधिकरण्यघटितत्वं नुवक्ष्यमाणेऽति
त्यतिव्याप्तिर[redacted]तद्व्याह साध्या निष्ठाभावेति साध्यनिष्ठेयाऽभावक्षत्रं
तियोगितद्वृत्तित्वं तन्निरूपिकाधिकरणतातत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः वह्निनिष्ठस्य नोकधिकरणावृ एम

२ त्वाभावप्रतियोगिवह्नित्वनिरूपकाधिकरणत्वप्रतियोगित्वस्य वह्नौ सत्वान्नातिव्याप्तिः । न च व २

त्तित्वाभावस्य प्रतियोगिय नाहशवृत्तित्वं तन्निरूपितयानौकाधिकरणता तत्प्रतियोगित्वस्य वह्नौ कारि
निष्ठस्य नाधिकरणत्वं धूमेस्तीति लक्षणसंगतिः धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमनिष्ठवन्त्यधिकरणतायः पिंडव
१० त्तित्वनिरूपकत्वमधिकरणस्य वनत्वधिकरणतानापा इति वाच्यं अधिकरणताविशिष्टस्य वृत्तित्वनिरू
पकत्वे विशेषणस्याधिकरणत्वायाश्चापि तन्निरूपकत्वात् निरूपिकानिरूपकतावच्छेदिकेति वाच्यः :
ननु धूमाधिकरणपर्वतवह्नित्वघटोभयाभावस्य वह्नौ सत्वादव्याप्तिरत आह साध्यनिष्ठाभावीयव
त्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायामिति तन्निरूपकतासंबंधेन प्रतियोगितानाधिकरणं यद्यस्तत्तथूमाधिकर
णपर्वतस्य न्यूनवृत्तितया तेन संबंधेन ताहशप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति भावः स
मव्यापकसाध्यकेपि अव्याप्तिस्तवपितु मत्वेवप्रकारान्तरेणाव्याप्तिमाह पर्वतीयवह्नौवेति एतद्रूप
वानेतद्रस्यादित्याद्यावया स्वभावादत अव्याप्तिरिति नचैतद्रसाधिकरणघटघटान्तरोभयवृत्ति
त्वाभावस्येतद्रूपसत्वात्कथं नाव्याप्तिरिति वाच्यम् अवच्छेदकधर्मेणावच्छेदकतासंपर्याप्यधिकरणस्य

भवाटी

९०

90 व

विवक्षितत्वात् अभावसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वेत्वाह किंचेति अन्यथासंबंधसामा
न्येन वृत्तित्वे कौ धूमवान्वह्नेरित्यत्र वह्न्यधिकरणायःपिंडपर्यन्तगुणनिरूपितपत्संबंधसामान्येन वृत्ति
त्वेन हेत्वभावस्य धूमे सत्वान्नातिव्याप्तिः संभवतीत्यत आह सुखवानिति अतिव्याप्तेरिति कालिकसंबंधे
न महाकालवृत्तित्वस्य समवायेनाभाववृत्तित्वस्य च सुखे सत्वादित्यधिकरणपदं किंचिन्निरूपितसंबंधसामा
न्यावच्छिन्नवृत्तित्वस्य तत्राभावाभावादिति भावः संयोगेन द्रव्यहेतुत्वाद्यो हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोग
संबंधेन गुणादिवृत्तित्वात्प्रसिद्धसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वाकांक्षा व्याप्यव्याप्तिस्तद्वच्छेदस्यादाह
तः समवायेन हेतोर्द्रव्यत्वादिति साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वस्य प्रविवक्षणे संबंधसामान्येन यत्किंचि
त्संबंधेन वानविवक्षणीयं तत्रापि दोषमाह सुखवानिति गगनादावव्याप्तेरिति गगनादिनिरूपितवृत्ति
त्वाभाववतीत्यर्थः अन्यमाह समवायेन वह्निरिति धूमेनाव्याप्तेरिति अव्याप्यधिधानमिदं संबंधसा
मान्येन वृत्तित्वविवक्षणाप्रसंगेऽपि किंचित्संबंधेन तद्विवक्षणे तु धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकायःपिंडनिरूपितसम रम

९०

वायसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वानधिकरणो यत्र स्याद्वावृत्तिव्याप्तिर्वोध्या। हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेति हेत्वधिकरणा
त्वान्वितमवच्छिन्नत्वं तन्नीयार्थः अभावस्य व्यापकत्वं तु विशेषणेनाविशेषणेनेति वोध्यं वह्निमान्धूमादि
स्यादृ साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकेति तेनव्याप्यसज्यवृत्तीति तेन।। सामान्यायदफलितार्थः स्वप्रतियोगि
तायां तादृशाधिकरणतात्वावच्छिन्नत्वस्याविवक्षणेन नातिव्याप्तिरिति वन्ह्यधिकरणत्वघटोभयत्वा
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां तादृशाधिकरणत्वावच्छिन्नत्वाभावादिति भाव ४ सत्त्ववहिनिष्ठाधेयतानिरू
पकाधिकरणत्वत्वनिष्ठभावयत्वे समवायेन घटाधिकरणत्वस्य सत्वाद्धेतुतावच्छेदकसंबंधनिरूपितत्वं हे
त्वधिकरणतायां विशेषणं इत्यविशिष्टसत्त्वादित्याहेद्रव्यत्वनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वं तन्निगु
णादे सत्तानतिरिक्तविशिष्टसत्त्वाधिकरणत्वस्य सत्वादव्याप्तिवारणाय तत्रैव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेनि
रूपितत्वं विशेषणं तादृशाधिकरणतात्वावच्छिन्नाभावस्यापि प्रमेयत्वादिना धर्मनिष्ठाधेयतानिरूपका
धिकरणत्वव्याप्यव्या ४ कलादि तिव्याप्तिवारणाय तादृशाधिकरणतात्वावच्छिन्नाभावत्वस्य व्यापकतावच्छेद

भावा-टी.

९१

९१

कर्पर्यंतानुधावनमिति ध्येयं अत्रैवेति वस्त्वधिकरणत्वस्य अव्याप्यव[ृ]त्तित्वेयेति अव्याप्यवृत्तेरधिकरण प

तायाश्चाव्याप्यवृत्तित्वनियमाद् इति भावः केवलान्वयित्वेपीति तथा च तद्भावस्याद्यः पिंडाशेन घटेति

योगिव्यधिकरणत्वमिति भावः अतिव्याप्तिरिति एतद्व्याप्तिघटकायहेत्वधिकरणाभावस्य प्रतियोगि

पि व्यधिकरणत्वविशिष्टहेत्वभावत्वेन व्यापकत्वविवक्षणेन तु प्रसंगः नाश्रीतिन्यायमनुसरतीति भावः नच ता

व्यापकतायां प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानिवेशे द्रव्यत्वाभाववान् संयोगवदन्यत्वादित्यादौ संयोगरूपस्य हे

त्वभावस्य योऽभावस्तस्य साध्याधिकरणतानिरूपकाधिकरणत्ववति द्रव्ये सत्त्वाद् व्याप्तिरिति वा

च्यं संयोगवदन्यत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेन स्वाश्रये तुल्यान् व्याप्यवृत्तित्वेन तु व्याप्यत्वस्य भावस्य व्याप्यवृत्तिता

नियमेन तदभावस्य संयोगा[ति]तिरिक्तस्य द्रव्यत्वादिरूपस्यांगीकारात् यथासन्निवेशे अव्ययथ्या

पीति हेत्वधिकरणत्वाभावघटितव्याप्त्युपस्थितौ हेत्वभावघटितव्याप्त्युपस्थितिनियमाभावेन न तदुत्तरमनु

मितिसंपत्तिरूपप्रयोजनसंभवेनावैयर्थ्यादिति भावः अनतिप्रयोजनकत्वादिति तत्रानुमितेः सहि राम

९१

ग्धत्वया अनुमित्यनुदयेऽर्थापत्तिसंदर्भविनतथाविधसंदिग्धप्रयोजनकत्वेपि परमाधिकरणत्वस्यानिष्टि
प्रयोजनकत्वभावादिति भावः अथ परमाधिकरणत्वानुपादेन वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निनिष्ठाधेयत्वा
निरूपकाधिकरणत्ववति ह्रदादौ धूमाभावाभावस्य धूमस्य कालिकेन वृत्तेर्व्याप्तिर्न व्यापकताघटका
भावप्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्याविशेषणाद्धूमाभावाभावस्य कालिकेन ह्रदादिवृत्तित्वेपि तत्प्रतियोगि
व्यधिकरणत्वाभावात्त्रयमव्याप्तिरिति वाच्यम् तथा सति व्यापकतापंप्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन निवि
ष्टमिति प्रकृतग्रन्थासंगत्यापत्तेः न च व्यापकताघटहेतुतावच्छेदकसंबंधेनाभावस्य वृत्तित्वविवक्षणान्नैय
र्थमव्याप्तिरिति वाच्यं तथा सति सत्तावान्ज्ञातेरित्यादौ तादृशानिरूपकत्ववति सामान्यादौ तादृशेन सम
वायसंबंधेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः न च साभाववद्वृत्तितादृशानिरूपकत्वकत्वरूपव्यापकत्वेव हेतुत्वभा
वे विवक्षितं तत्र च साभाववत्त्वं वृत्तित्वं चाभिधीयविशेषणानां विशिष्टसाविवक्षिते तथा च वह्निमान्धूमा
दित्यादौ नोक्ताव्याप्तिर्नवा सत्तावान्ज्ञातेरित्यादाविति वाच्यं तथा सति वह्न्यधिकरणतानावच्छिन्नाभा

वि

भवाटी

६२

९२

वस्त्वप्रमेयत्वादिना धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेपीति प्रकृतानुग्रथासंगत्यापत्तेः व
ह्न्यधिकरणत्वाभावप्रमेयत्वादिनादृशव्यापकत्वस्य दुर्घटत्वात् तस्माद्धूमाधिकरणत्वोपादाने
नैव वह्निमान्धूमादित्यादौ पर्वतीयकाव्याप्तिर्निरसनीया न हि तद्धूमपाहानेऽपि तज्ज्ञावाप्तिः संभवति तादृशा
निरूपकताधिकरणत्ववत्त्वाभाववृत्तित्वस्याधिकरणतीयस्वरूपसंबंधेनैवाविवक्षितत्वान्न याद्धूमाधि
करणत्वाभावाभाववत्त्वस्य धूमाधिकरणत्वस्य तादृशानिरूपकाधिकरणत्ववति कालिकेन वृत्तावपि
वृत्तिविरहात् न च कालिकसंबंधावच्छिन्नधूमाधिकरणत्वस्य अधिकरणतीयस्वरूपसंबंधेन
तादृशानिरूपकत्ववति ह्रदादौ सत्त्वान्न दोष इति वाच्यं तावतापि हेतुतावच्छेदकीभू
तसंयोगसंबंधावच्छिन्नधूमाधिकरणत्वाभाववति तद्वृत्तियोगित्वेन व्यापकत्वस्य दुर्घटत्वात् त्व
वं चानतिप्रयोजनकलौकिकरसंगतेति चेन्न हेतुतावच्छेदकसंबंधसामान्येन धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता
ताकाभावस्यैति यौगिकत्वसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणपर्यवसितव्याप्त्यनुपाधिकत्वाभयाभा ताम

६२

वस्तुद्धर्मवत्वरूपव्यापकत्वस्याप्रकृतेऽप्रवेशात् संयोगसामान्ये धूमात्मकधूमाभावत्वावच्छिन्नप्रति
योगिताकाभावप्रतियोगिकत्वजलादिरूपताहृशाधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावस्य सत्वेन व
ह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तेरभावात् समवायसंबंधसामान्यजात्यात्मकजात्यभावत्वावच्छिन्नप्रति
योगिताकाभावप्रतियोगिकत्वजात्यादिरूपताहृशाधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावसत्वे
न सत्तावान्जातेरित्यादावव्याप्तेरभावात् संयोगसंबंधसामान्यसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रमेय
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगिकत्वघटितताहृशोभयाभावसत्वेन प्रमेयत्वाद्दिनावन्य
धिकरणात्वाभावस्य व्यापकत्वेपीति प्रकृतग्रंथसंगतेः ईदृशव्यापकत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकर
ण्याघटिततयात्रव्यापकत्वप्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमुपादेयमिति प्रकृतग्रंथे संगते
श्च वह्निगगनहेतुकेति ऽव्यभिचारणायचरमाधिकरणत्वोपादानमितिनुहेयमेव तत्रप्रसंध
र्मनाज्ञानविरहेणानुमित्यनुत्पादनिर्वाहेनत्रव्याप्तिस्वीकारेऽपि क्षतिविरहात् नचतथापि द्रव्यंवि

मवाटी

६३

९३

शिष्टसत्त्वादित्याद्यव्याप्तिवारणाय चरमाधिकरणत्वोपादानमावश्यकं अन्यथा नादृशानि
रूपकाधिकरणाप्रसिद्धेर्विशिष्टसत्ताभावाभावस्य सत्तात्मकस्य संबन्धविशिष्टसत्ताभावेनादृ
र शानिरूपकाधिकरणत्वव्याप्यत्वाभावेन तत्राव्याप्तेर्विशिष्टसत्त्वाधिकरणत्वाभावाभावस्य वि
शिष्टसत्त्वाधिकरणत्वरूपत्वेन तद्यादृशेन तत्राव्याप्तिवारणादिति वाच्यं विशिष्टसत्ताभा
वाभावस्य विशेषणविशेष्यसंबन्धरूपत्वाद्यत्वरूपत्वादिति संक्षेपः केचित्तु व्यापकतावच्छेदकाभा
वे हेत्वभावे च यत्ति योगिवैयधिकरण्यं विवक्षितमित्यभिप्रायेण दीधितिकृता चरमाधिकरण
त्वांशस्य न निष्प्रयोजनकत्वोक्तिर्वारणायेति दीधितौ दूषयन्तीति। साध्यासामानाधिकरण्याभाव
साध्यवैयधिकरण्याभावरूपलक्षणार्थं दूषयन्तीत्यर्थः सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिवारणाय यद्
शिनस्य व्यापकतावच्छेदकनिष्ठप्रथमलक्षणार्थस्य साध्यानधिकरणानधिकरणत्व शब्देन प्रति
पादनासंभवात् साध्यासामानाधिकरण्याभावसाध्यवैयधिकरण्याभावरूपपर्याप्त्या नार्थो नुवा राम

९१

रकत्वेन तस्य दर्शयति तत्रैव साधयिष्यामीत्याह इति । अत्र साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमिति वाक्याद्या
दृशविग्रहेण यथाश्रुतप्रथमलक्षणार्थलाभस्तं विग्रहं दर्शयति साध्यवदधिकरणानधिकरणस्येति · वृत्तमनन्त
र्थस्येतीति साध्यपदोत्तरवर्त्तिनञर्थस्यार्थः तदिहार्थः साध्यासामानाधिकरण्यरूपस्तत्त्वस्य तत्त्वान्यायः नञर्थप्रतियोगि
काभावस्वरूपसाध्यपदोत्तरवर्त्तिनञर्थासाध्य इत्यन्वयः इति भावः एतेनाधिकरणपदोत्तरनञस्यैव स्वरूपनञर्थ तस्यैव स्वा
क न्तराधिकरणपदार्थप्रतियोगिभिर्द्वाधकत्वमेव ननु तद्भिन्नार्थप्रतियोगिकाभावबोधकत्वमिति परास्तं वस्तु
तस्तु साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमिति वाक्यजन्यबोधीयचरमतिधपनाप्रयोजकत्वात्साध्यपदोत्तरस्य ञो
चरमत्वपदे न्तारन्तिबोध्यं ननु समस्तनञः स्वोत्तरवर्त्तिपदार्थाभावबोधकत्वमेव व्युत्पत्तिसिद्धमिति कथं च
रमनञो स्वघटकपदार्थसाध्यघटितप्रत्ययमानार्थाभावबोधनीयदत्यतत्राह व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति अत्र
न्यत्र तथा व्युत्पत्तेः क्वचित्सम्बन्धिकाधिकरणादिपदसमभिव्याहृतस्य नञः स्वघटकपदार्थान्विन स्वा
न्तराधिकरणादिपदार्थाभावबोधकत्वस्यापि व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्कथमन्यथा साध्यानधिकरणं भूतल

भवनी
६४
६४

मित्यादौ साध्याधिकरणाभेदबोधकत्वस्यास्तु भवसिद्धस्यानिर्वाह इति भावः ननु तथापि स्वपदार्थपदार्थान्वि
तत्वानराधिकरणादिपदार्थान्वितपदार्थान्तराभावबोधकत्वस्य न जः कुत्राप्यलक्ष्मतया कथं साध्यान्विता
धिकरणान्वितान्तत्वरूपतद्विलीनतार्थाभावबोधकत्वं तस्येत्यत आह नत्रत्यवृत्त्यासाध्येति साध्य षष्ठ्या
तत्त्ववृत्तिकत्वः साध्यपदपूर्वयोजनादित्यर्थः द्वितीयेपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमिति प्रकृत
वाक्यस्य साध्यानधिकरणावृत्तित्वाभावरूपद्वितीयलक्षणार्थपरतायामपि स एव तद्विताना र्थ एव
स्वयं तु विशेषः द्वितीयत्र परमत्र परम एव नञ्व्युत्पत्तिवैचित्र्यं नत्र वाक्यार्थ वाक्यापि बोध्यं ननु प्रथमेन त्र वृत्त्या सं
साध्याधिकरणानधिकरणत्वमिति वाक्यं द्वितीयेन त्वन्यासे ऽसाध्यानाधिकरणाधिकरणत्वमि
ति नैकोक्तिः तस्य व्याख्यासविनैवतादृशाभयार्थकं वर्णयन्ति वस्तुतस्त्वितितात्पर्यग्राहकमात्रमिति
मात्रपदेन घटोयत्स्यापकत्वव्यवच्छेदः अन्यथा घटपदाधिकरणपदयोः घटस्याधिकरणस्य चोपस्था
पकत्वभनतते घटसंबन्धिनि अशक्यत्वादिति अनधिकरणमिति समासार्थैकदेशे ऽधिकरणे घट राम
६५

स्यान्वयासंभवेन घटाधिकरणत्वस्यान्वयितानवच्छेदकत्वादिति भावः नचाधिकरणस्यैकदेशत्वेपि एवं सं
धिकरणतयात्र घटान्वये बाधकाभावः। चैत्रगुरुकुलमित्यादौ तथादर्शनादिति वाच्यं अन्यत्र स्वसं
बंधिकेएकदेशान्वयस्वीकारेपि नञ्समासेन तथा ॥ न नञ्युपगमात् अन्यथा चैत्रपुत्रभिन्न इत्यर्थे चैत्रा
पुत्र इत्यस्यापत्तेः तत्र चैत्रपदगुरुपदयोः समासोऽन्तरेण कुलपदेन समासोपगमाच्च घटानधिकरणमि
सत्र घटपदाधिकरणपदयोः पूर्वमेव समासं विधाय नञा घटाधिकरणपदेन समासोपगमेन नञः पूर्व
नियतत्वापत्तेः एवं चाधिकरणपदस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वलक्षणया प्रतियोगिपदं तात्पर्यग्राहकमुप
कृतेपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमिति वाक्येपि एवमेव निरुक्तनीयाधिकरणपदं तत्त्वलक्षणया साध्या
धिकरणानधिकरणेपि स्यात् पूर्वं साध्यानधिकरणपदं तस्य ग्राहकमिति भावः पद्मार्थनिरुक्तीयाधिक
रणपदं लक्षणया तन्निरुक्तार्थोपस्थापनाय [illegible]कं तत्समभिव्याहृतनञ्पदमभेदोपस्थापकं पदान्तराणि तत् भा
सार्थग्राहकानीति भावः एवं केवलनञः स्वसमभिव्याहृताधिकरणादिपदार्थमात्राभावबोधकत्वव्युत्पत्ते राम
नौ

२ कोटिकस्यचिकल्लो नविवक्षितः। धर्मेणेति· मूलस्थचकारेण संगृहीत केवलान्वयिनि वह्न्यादिः भावरीत्या २

भवारी· न्नैगापत्तेरत एवोक्तं शतिरनुसंधेयपतिध्येयं यत्किंचित्साध्यनिष्ठेति यत्किंचिद्यत्साधनिष्ठाधेयत्वनिरूपका

२५ २ वच्छिन्नभावोऽत्यर्थः यत्किंचिद्यत्साध्यतान्निष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वसामान्याभावश्च व्याप्यभावेन संदर्भविरो

95 धापत्तेः सामान्यपदं यत्किंचित्पदयोरेकत्र [illegible] भिबोधकत्वाभावेनप्रकृतग्रन्थासंगतेश्च एकसाध्य

व्यक्तिनिष्ठेति दीधितिर्यं यस्तु साध्ययदस्य साध्याधिकरणपरतया योजनीयः अत एवाधिकरणप

दसमभिव्याहारे रागान्तरपरत्वप्रयोगः संगच्छते वस्तुतः साध्यनिष्ठा यावती आधेयता तन्निरूपकत्वसामान्या

भावः प्रथमकल्पार्थः साध्यनिष्ठा यत्किंचिदाधेयता तन्निरूपकत्वसामान्याभावो द्वितीयकल्पार्थ इति न

नकाप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् मूले धूमेवत्यत्र धूमपदस्य धूममात्रपरत्वेन न्यूनमपत्तिरन्यात्राप्यव्या

प्तिसंभवादेतो धूमपदस्यापलक्षणत्वाभिप्रायेणाना व्यक्तिसाधके ऽव्याप्यभावाहनत्राहवह्नि

मान्धूमादित्यादाविति आधेयहेतावतेरिति प्रथमलक्षणीयाद्यकल्पस्यैत्यर्थः तथाविधयत्किंचि

न्निरूपकत्वाभावस्य गुणेऽपि सत्वाद्द्वितीयकल्पे नातिव्याप्तिरतत्र्यथेति· अतिव्याप्त्यभिधानमिदं सा राम

चेत्सनेन दीधितकृतः कस्य हृद्यं प्रदर्शने तत्स्थितेन पुंस्त्वेन वाति छाव त्वादिस्यादि नाना व्यक्तिसाध्यके। २

५७ ध्यनिष्ठांवस्याधेयतात् रूपितत्रिपकत्वसामान्याभावनिवेशाभिप्रायेणायद्विवाधेयतायां साध्यतावच्छेदकावह्नित्व
त्वनिवेशयतेन न हानातिव्याप्तिः गुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपकत्वसामान्याभावस्य गुणेऽपि स
त्वात् अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्य वाधेयतावच्छेदकत्वादित्यवधेयम् साध्यासामा[illegible]नारण्य प ध्वि
दं साध्याधिकरणवृत्तित्वाभाववत्प्रयययघान्युतार्थकमेव सामानाधिकरण्यपस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपग
दी मेन द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्तेरभावात् नैवं धूमादावव्याप्तिर्धूमावयवावच्छेदेन वह्निमद्वृत्तित्वाभावस्य
धूमादौ सत्वादिति वाच्यम् हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यद्धेत्वधिकरणं तदवच्छिन्नत्वेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य विशे
षणीयत्वात् साध्यवैयधिकरण्यपदं च साध्यानधिकरणवृत्तित्वपरमतो न स्वरापोयानाभेइति सार्वभौ
मभौममतमाह होयितो केचित्तिति शश्माधिकरणायर्वनाहिनिष्टस्य वह्निमद्वृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्वादव्याप्ति
मा शंक्याह सप्तमीच्छवच्छेदकतायामिति तादृशावच्छेदकताया अनिरूपकतया साध्यवद्वृत्तित्वाभावे अन्व
यः आघयत्वेति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणा इति भागस्य सर्थः अनुषज्यतरतिलक्षणे साध्यवत्व

भवा·टी

९६

96

स्य साध्यतावच्छेदकसंबंधेन विवक्षितत्वादिति शेषः तत्प्रयोजनं च· तादृशाविवक्षणप्रयोजनं च· दीधितौ ध
मस्यावयवेसंयोगेनेति· एतन्मते सामानाधिकरण्यस्य अव्याप्यवृत्तित्वादिति भावः तत्रैव समवायेनाव
त्तावपीति· यद्यपि संबंधसामान्येन साध्यवद्वृत्तित्वस्याभावनिवेशने यदायतथापि धूमाधिकरणे पर्वतादौ
येन केनचित्संबंधेन वृत्तौ संबंधसामान्येन वह्निमद्वृत्तित्वस्याभावो न संभवति· संबंधसामान्येन धूमाधि
करणवृत्तौ च संबंधसामान्येन वह्निमद्वृत्तित्वस्याभावसंभवेऽपि तत्र न धूमाधिकरणस्यावच्छेदकत्वं
तस्यावच्छेद्याधिकरणासंबद्धत्वादिति संबंधसामान्येन तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्याप्रसिध्यात्त
स्वरूपवेशासंभवाद्य किंचित्संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वस्याभावो निवे[illegible]नीयस्तथा सत्यपि हेतावरतिभा
वः विवक्षणमेव· विरोधभंजकावच्छेदकत्वादिलक्षणमेव। इति प्रतीतित्वादिति· नचैतादृशप्रतीसा
रूपादौ पर्वतवृत्तित्वमव विषयी क्रियते न तु पर्वते रूपनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वमिति वा
वाच्यम् तथा सति पर्वते धूमेन वह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीत्यापत्तेः पर्वतवृत्तिधूमस्यावयवावच्छेदेनव राम

६८

न्हिमत्संयुक्तत्वाभावसत्वात् नचहेत्वधिकरणानवच्छिन्नत्वनिरूकत्वावच्छिन्नत्वनिरूकत्वाभावाभावएवहेत्वधिक
करणावच्छिन्नत्वे तच्च पर्वतीयरूपावच्छेदेतिव्याप्यवृत्त्यावच्छेदकस्वीकारेणनिरर्थकमितिवाच्यम् तादृशाभ
याभावस्यगगनादावपिसत्वेनहीधिकृतः संबंधान्तरेणावच्छिन्नमानपर्यन्तानुधावनस्यनिर्बीजत्वापत्तावरमहूष
गोभावत्वेनसाध्यवद्भिन्नत्वस्याविरहेहेतोः ग्रासिद्धेरितिहेत्वधितिग्रथा विरोधेनचतत्स्पर्दीधित्यनभिमतत्वा
त्तदीधितेोनक्षतिरिति। नाव्याप्तिर्नासंभवश्चेत्यर्थः नचकथंनाव्याप्तिः रूपादिनिष्ठस्यद्रव्यत्वमाधिकरणाव
र्वनाद्यनवच्छिन्नस्यवह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्यसावयवावच्छेदेनपर्वतेपिसत्वादधिकरणभेदेनाभावभेदा
नुपगमादितिवाच्यम् हेतु । तावच्छेदकसंबंधेनहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वविशिष्टसाध्यवद्भिन्नत्वाभावाधिक
रणतायाराबलंबनाभेवेशात् पर्वतेनवह्निमत्संयुक्तत्वमितिप्रतीत्यनुरोधेनपर्वतावच्छिन्नत्वविशिष्टव
ह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणतायाधर्मेण अनभ्युपगमात् उक्तप्रकारेणावशिष्टातिरिक्तत्वानुधावनस्यासा ति
धारणाप्रयोजनकत्वेनोपपादनसंभवेन्तरसाधारणाप्रयोजनकत्वांगीकरणमनु[redacted]

भवारी
२०
९७

जनतिकत्वोपपादनस्य सैकज्ञानसाधारणस्य पृथक्त्वेनानुगमकत्वेनाविभाववितंमित्यस्वरसः कस्याप्येतेनस्व

वितः ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे विशिष्टसत्तानिष्ठत्वयपि सत्ताभाववुद्धिप्रसंगः सत्ताभाववुद्धौ सत्तानि

ष्ठत्वयस्यैवप्रतिबंधकत्वात् इतिरिक्तप्रतिबंधकताकल्पने गौरवं तत्र पृथक्त्वयापि सत्ताभाववुद्धौ सत्तानिष्ठप्रव

नेवप्रतिबंधकतागव्यानिष्ठयत्वव्ययदि सत्ताभावाप्रकारकत्वे सति सत्ताप्रकारकत्वं तदा विशिष्टस

त्ताभाववान्सत्तावान्वेति वुद्धेरसंग्रहप्रसंगः यदि च शुद्धसत्ताभावाप्रकारकत्वगर्भं तदा विशिष्टसत्ता

१ सहस्यापि संग्रहप्रसंग इति शुद्धसत्ताभावाप्रकारकत्वे सति शुद्धसत्ताप्रकारकत्वं तद्व्याप्यत्वेनैव विशिष्ट

य सत्तानिष्ठस्यासंग्रहादिति भिन्नप्रतिबंधकताकल्पनं तदवश्यं स्वरूपकमिति चेन्न तथापि विशिष्टस्याति

तिरिक्तत्वे मानाभावः न च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे गुणसाकर्मान्यत्व विशिष्टसत्ता नास्तीति वुद्धिर्न स्या रे

त्सत्तायास्तत्र सत्वादिति विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमावश्यकमिति वाच्यं सत्तावत्त्वापि वैशिष्ट्यावच्छिन्नस

त्तानिरूपितस्य गुणादिष्वाभावत्तस्यातिरिक्तसंबंधस्यैव कल्पनात् न च विनिगमनाविरहः विशिष्टमेवाति राम

रिक्तमिति तस्यापि सत्त्वात्त्वादिति वाच्यं धर्मिकल्पनातः श्रुतन्यायात् किंचाविशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन तत्रं देना विशि
शिष्टयोर्भेदघटकाभिन्नायाः अप्रामाणिकप्रसंगेन स्थैर्यमात्रोच्छेदप्रसंगः पूर्वापरक्षणावच्छिन्नविशिष्ट
योर्भेदे वस्तुमात्रस्य क्षणिकत्वापत्तेः इत्यतः आह दीधितावन्नतिरेके त्विति । द्वितीयलक्षणे तन्नैव लड़ ति
दे भमपीतिमत्त्वेनोभयत्वेन रूपेण तत्तद्रूपेण द्वयस्यैवोपस्थितत्वे यानि ञापि तदेभयत्वेनैव परामर्शात् केवलान्व
यिनि द्वैतवृत्त्यायोगमव्याप्तिमातिप्रसंगेनैव लक्षणतात्पर्यात् नचप्रथमलक्षणस्य साध्यसामान्याभावघटि
तत्वे च प्रमेयत्वव्याप्तिविरहेण असंगतिर्द्वैगौरवेति वाच्यं । यत्किंचित्साध्यसामानाधिकरण्याभावनिवेशा
भिप्रायेणैव तत्राव्याप्तिसंभवात् । नहि सर्वपक्षस्थ तत्र लक्षणयोरव्याप्तिर्मूलाभिप्रेता तथा सति साध्य
तावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्भेदनिवेशस्य द्वितीयलक्षणस्यतत्राव्याप्त्यभावेन यत्किंचित्साध्यवद्भेदनिवेश
प्रसेर्योरलक्षणद्वयाव्याप्तिप्रतिपादकमूलासंगतिरिति वाच्यम् । नहि लक्षणद्वयस्य परामर्शेऽपि तयोः
केवलान्वयिनि [redacted] प्रतियादकस्य यत्किंचित्साध्यानधिकरणाधिकरणीयत्वमेरतिमत्तस्यासं

सामानाधिकरण्य

भ॰वा॰टी॰
९८
98

गपेन॥ चयात्किंचित्साध्यानधिकरणाँश्रुतिर्हि हेनोर्हितीपलक्षणायामेवोपपादकत्वयाततत्रप्रथमलक्ष धिकरणे
णाव्यासिर्नन्मलाभिप्रेनेति वाच्यम् नियात्किंचित्साध्यानधिकरणा धिकरणात्त्वस्यस्यय त्किंचित्साध्याधि
करणावृत्तावित्यस्योपलक्षणत्वादिरसभिप्रायात्। वस्तुतस्तु॰ इदंवाच्यंप्रमेयादित्यत्र संबंधसामान्ये
नेह्नुतायाकेवलान्वयिविशेषसाध्यसामानाधिकरण्याभावाप्रसिध्या॰ व्याप्तिः प्रथमलक्षणोपीति
ध्येयं॰ सामानाधिकरण्यनिरूपितस्वस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धेरवच्छेदकत्वसंबंधेनसामा
धिकरणाभावविषयकत्वेतुनाहशाभावस्यकेवलान्वयितयाद्वयोमत्तायांनद्रव्यत्वसामानाधिकरण
मित्यस्याप्यायत्तिरतआह स्वनिरूपकेति॰ ननुद्रव्यत्वेगुणेनपृथिवीत्वसामानाध्यकरणमिति
प्रतीतेर्द्रव्यत्वेगुणावच्छेदेनपृथिवीत्वसामानाधिकरण्याभावोनविषयः गुणस्यावच्छेद्याधिकरणत्वय
त्वासंबद्धत्वेनानवच्छेदकत्वात्मकृतप्रतीतेस्तुसत्तायांगुणावच्छेदेनद्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावविष
यत्वेनतद्बोधकमतत्वेनवाधिकाप्रतीते[redacted]माह॰ द्विधि[redacted]नोसत्तानद्रव्यत्वंतित्वा
राम
९८

भववतीति यद्यपि सत्तायां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन तत्सामानाधिकरण्यप्रतीतिरेव बाधकत्वेन वक्तुं
युक्ता न त्वापि सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात् तत्प्रतीतेर्न बाधकत्वं संभवतीति नात आह इत्यत्र द्रव्यव
त्तित्वाभावाभावस्यातिरिक्तत्वे व्याप्यवृत्तित्वं चाभ्युपेयं सत्तायां तत्प्रकारकप्रतीतेरन्योन्याभावस्य व्याप्य
वृत्तित्वं न त्वाद्रव्यवृत्तित्वाभाववत्त्वप्रतीतेर्बाधकत्वं सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीत्यादि फक्किकयादी
धितिकृता प्रदर्शितं तत्राशंकते । नन्विति । द्रव्यवृत्तित्वमिति अतिरिक्तत्वे मानाभावादिति भावः
असिद्धेवेति । अव्याप्यवृत्तित्वमसिद्धत्वेनोपयस्य । सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीत्यत्र तादृशान्यो
न्याभाववत्तावगाहिप्रतीत्यारसमानाकारत्वान्नबाधकत्वमित्यपि बोध्यं । यद्यप्यन्योन्याभावस्याव्याप्य
वृत्तित्वमतमाश्रित्य तत्प्रतीतेरबाधकत्वशंकानेव वक्तुं न त्वापि भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वं द्रव्यं सत्त्वादि
त्यादौ साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणाभिन्नत्वस्य सत्तायां सत्त्वेनातिव्याप्तिः स्यादि
ति । तन्मते न यादित्यत्रासिद्धत्वस्योपयुक्तं अवच्छेदकभेदमादायैवेति स्वावच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपणाव्याप्य न

भवा०टी
६६ श्री
११

वृत्तित्वज्ञानदशायामेवेत्यर्थः बाधबुद्धेः प्रतिबंधकतायामव्याप्यवृत्तिज्ञानस्योत्तेजकत्वादिति
भावः अवच्छेदकाप्रतीतावपीति० न चाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानशून्यकालीनायाः द्रव्यवृत्तित्वाभावो
न सत्तावृत्तिरिति प्रतीतेः प्रतिबंधकतयात उत्तरकालीनायाः सत्तायां गुणादृत्या हि प्रतीतेः स
त्तायां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावावगाहित्वं न युज्यते परंतु गुणेतन्नरवच्छेदकत्वाभावावगा
हित्वमेव एवं चाव्याप्यवृत्तित्वज्ञान[illegible]कालीनद्रव्यवृत्तित्वाभाववान् सत्तावृत्तिरिति प्रतीत्युत्तर
कालीनायाः सत्तायां गुणादृत्या हि प्रतीतेरपि तन्नरवच्छेदकत्वाभावावगाहित्वमेव समानाकार
प्रतीत्योः समानविषयकत्वनियमादिति भावः एतेन संयोगतदभाववयोरेकत्र प्रतीतेरवच्छेद
कविषयित्वापत्त्या परिहृतः संयोगवान् वृक्षः संयोगाभाववानित्याकारिकायाः नैयायिकै
रुपगमादवच्छेदकभेदमादायैवेति कथमुक्तमित्याशंकापरास्ता तत्तु तत्रैकत्र प्रतीतेरित्यस्य
युगपदित्यादिः अवच्छेदकभेदमा[illegible]दायैवेत्यस्यावच्छेदकविशेष

राम
६६

विषयीकृतत्वेनेत्यर्थः तथा च सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति धीस्तु तत्र कालेऽपि द्रव्यत्वादिरूपाव
च्छेदकविषयिताया अनुवृत्तिद्रव्यवृत्तित्वाभावेन सत्तावृत्तिरिति धीतेरुक्तत्वाद्द्रव्यानुभवविकल्पनयानन्तयोर्भावाभा
वविषयकत्वपरं तु एवं सति निर्गुणत्वादेः सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावविषयकत्वमेवेत्याशयः एवं सति सास
मानाद्द्रव्यवृत्तित्वाभाववत्त्वमिति धीनिवर्तकत्वसंभवेप्यसमाकारत्वादेव न तत्सादित्याशयः एतदनुसारेणैव भावाभा
वयोरेकत्रैकस्यमिति ध्येयं विवाहग्रन्थे स्पष्टमिति। अन्यथा नत्वस्य घनुत्वस्य संयोगवद्वृत्तित्वाभावान्न संयोगा
भाववद्वृत्तिरिति बाधकप्रत्ययस्य सत्वेन संयोगाभावसंयोगसामानाधिकरण्याभावस्य च सिद्ध्यापत्त्या तत्र
कर्माद्यवच्छेदेन सामानाधिकरण्याभावप्रतियोगिकस्य कर्मणि संयोगाभावः प्रतियोगिसमानाधिकर
णस्तिमत्वस्याप्रसंगत्वापत्तेरिति भावः दीधितिः तत्रापस्यसाद्यासंभवेनासिद्धेरिति। न चानीं द्वियेहेतोसाध्यवद्वृ
त्तित्वाभावस्यवतदधिकरणाभिन्नत्वस्य वा विषयसाद्यासंभवेनासिद्ध्या कथमनित्यत्वाभावमिति निर्णय इति वाच्यम्
तदनिर्णयेपि तत्संदेहादुक्तरीत्या तद्द्व्यसाध्यकसद्धेतावव्याप्तेर्वारणाय पानदीधितौ चकारात् स्वरगोहेतावा

मवारी ·
१००
१००

नुमानेतप्रयाणेनीरियत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह अन्यतरस्येत्यादि पक्षतायामिति ।। रूपवानाकाशाभावादिह
गुरुरूपादित्याद्यावित्यर्थः कद्वावित्ति । अत्यन्ताभावप्रसक्तेर्याव्यप्रतियोगिकत्वमात्रस्य तंत्रत्वपक्षे आकाशाभा
वरूपवद्वृत्तित्वाभावस्य गुरुत्ववद्वृत्तित्वरूपवत्तित्वाभावस्य च प्रसक्तेः संभवादित्यर्थः यद्यपि साध्यवद्वृत्ति ह
त्वे हेतुवृत्तित्वाभावो भेदलक्षणघटकस्तथापि गुरुत्ववद्वृत्तित्वे रूपवद्वृत्तित्वाभावप्रत्यक्षोत्तरं तन्मते कथमा
पानेरणं रूपे गुरुत्ववद्वृत्तित्वाभावो विशकयहरत्याशयः । अव्याप्यवृत्तित्वाभावं इति । तद्व्याप्यवृत्तित्वा
भ्युपगमेपतुत्वं सत्त्वादित्याद्येऽव्याप्यत्वसामानाधिकरण्याभावैक्षिकरणा भिन्नत्वस्य सत्त्वाद्यांसत्वेनानितव्याप्त्या
पत्तेरिति भावः अप्रयोजकत्वादिति नन्ववच्छेदकतासंबंधेन संयोगस्यावच्छिन्नप्रतिनातात्म्यनतानद्रव्यपवान्नाहे
तुत्वस्यानुकूलतर्कस्याभावात्कथमप्रयोजकत्वं नवतत्रमानाभावः एकावच्छेदेनैस्यसंयोगस्य द्रव्यपवान्ने नायमानर
यावच्छेदेनोत्यत्यापत्तेरतः किंचेति तुल्यत्वादिति स्वस्वपत्लस्यत्वं एवसानैत्रानीत्यपत्रनीयसाध्यानाव
च्छेदकेवहेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकत्वघटितलक्षणात्थोरवाप्तिरित्ययविवेध्यम अनवच्छिन्नत्वा रा म

१००

दिति तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वस्य तत्र सुतरामभाव इति भावः एतेन संबं
धांतरेण कालवृत्तेः कालिकसंबंधेनापि नहृदित्वेन स्वरूपसंबंधेन गगनादेश्च निरूपणे तदाह तादात्म्य
संबं संबंधस्यापीति वृत्तिनियामक[illegible]मात्रस्य सत्त्वे तेन हेत्वधिकरणतानतिरिक्तावच्छेदे विषयत्व यानस्वरूपा न
संतद्भावविशिष्टनाशे साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्याप्रसिद्धत्वेपि न व्याप्यसंगतिः अनियामकत्वादिति वृत्ति
नियामकसंबंधेन यत्साध्यवद्वृत्तित्वं तदभावावच्छेदकत्वानियामकत्वादित्यर्थः तेन संबंधान्तरेण स्वात्मि
न्नविद्यमाने तादात्म्ये न हेतौ नातिव्याप्तिः यद्वा अवच्छेदकत्वानियामकत्वादित्यस्य यथाश्रुत एवार्थः
न चैवं रूपवान् गगनादित्यत्र तादात्म्येन हेतुतायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधि
करणत्वस्य तेन संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य चाप्रसिद्धेन वहेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणत्वस्य साध्यवद्वृ
त्तित्वस्य च लक्षणे प्रवेशेन तादात्म्यसंबंधेन तयोरप्रसिद्ध्या न तादात्म्यसंबंधेन सद्धेतावव्याप्तिरिति वाच्यम् प्रा
ञ्चां मतेन तादात्म्येन व्याप्यत्वानभ्युपगमेनेष्टापत्तेः अन्यथा सिद्धान्तलक्षणेपि स्थितत्वादित्याहुः तादात्म्येन

भवाटी॰ १०१ १५१

इ॰वह्निमान्धूमादि॰

व्याप्युपपादनमत्राभासः संगच्छते इति चिन्तामणिकृतामिति॰ केचित्तु॰ कालिकसंबंधेन गगनादेर्वृत्तित्वपक्षे कालो
घटवान् पटादित्यत्राप्यासेरभावेपि इदं सर्वविषयं घटादित्यादौ विषयितयाहेतुनापासाध्यसामानाधिक
रण्याभावस्याप्रसिद्ध्याव्याप्ति (रित्यतान्ययोन्यासंगतिरित्याह॰ अत्र केचित्साध्यवद्वृत्तित्वाभावेत्यादौ वह्नि [redacted]
सामानाधिकरण्याभावे हेत्वधिकरणमह्यानसावच्छिन्नत्वपर्यवसायवदभावविवक्षया॰ सत्वादव्याप्तिवारणा
यपत्वपतत्वयोरनुप्रवेशः अवच्छिन्नेत्यादि नचैवं सर्वविषयकघटादित्यादौ विषयितासंबंधेन हेतु
तापासाध्यवन्निष्ठत्वानादौ विषयितासंबंधेनवृत्तित्वस्य केवलान्वयितया॰ इत्थत्रापि गगनादेरेतद्
भावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यं कपालावच्छेदेन घटवदादौ विषयितया नित्यत्वान्वृत्तित्वस्य भावप्र
सिद्धेः॰ तत्र च हेतुवृत्तित्वसत्वेपि हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वघटितोऽभावसत्वादव्याप्तेरभावात् प्रमेयं
घटादित्यादावपि प्रमेयत्ववतादात्म्याभावस्य घटावच्छेदेन घटत्वादावप्रसिद्धिरभावा[redacted]
सावयिप्रमेयत्ववतादात्म्याभावस्य घटावच्छेदेन घटत्वादावप्रसिद्धिरभावान्न तत्राप्यव्याप्तिरिति चेन्न राम

व्याप्यवत्तित्वेन ननर्थभावो पपादनरत्तिरूपशक्तितावच्छेदेन वह्निसामान्याधिकरण्याभावे हेत्वधिकरणपर्वताद्य
वच्छिन्नत्वसत्वेपि ध्रुमवत्तितावच्छेदेन नञर्थभावसत्वादिति भावः व्यभिचारितप्रतिप्रसंगरत्ति इत्यंसंतर्गहित्यारोह
मत्वसामानाधिकरण्याभा [redacted] वेगुणाद्यवच्छिन्नत्वसत्वे
विद्व्यवृत्तित्वावच्छेदेन नञर्थभावसत्वादिति भावः साध्यसामानाधिकरण्याभा [redacted]
[redacted] वृ धिकरणानायां उक्ताभावेनैव इष्टफलस्य साकरहो उक्ता व्यभिचारणासंभवेपि व्यासे वि
शिष्टैकरूपत्वा [redacted] भावोपलक्षणत्वानेननुगमश्चनिवोध्यं अपरेतु स्वनिष्ठेत्यादि एतन्मते केवलान्व
यिनि इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ स्वनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावाप्रसिध्या अव्याप्तिसंभवत्येव परं तु हे
पतेन नाम्नाव पितुं शक्यते न तद्दोषेणाशक्यं नलक्षणस्य मतभेदेनवहू षणी पत्वात् एवं द्वितीयलक्षणाभिप्रा
येणाविशिष्टितिकारादौ सार्वभौममतवर्णनविरोधापि यथाश्रुतार्थाभिप्रायकत्वेनतत्परिहारसंभवात् एतेहे
यं तस्माद्यस्यां शिवपरमाणुत्वाभाव वहित्याहिता कालिकसंबन्धवेशिकसद्धस्यातिरिक्तस्याभावा

भवा॰टी॰
१०२
102

हिति॰ भूतले घटस्तदानीं घट इति प्रतीत्योः संबंधांशे वैलक्षण्यं तत्कालिकसंबंधोऽतिरिक्तोऽभ्युपपत्तेः भूतले घट
इह घट इति प्रतीत्योरपि न संबंधांशे वैलक्षण्यं येन दैशिकसंबंधोऽतिरिक्तः स्यादित्याभिमानः ४ दैशिकसंबंधो
प्यतिरिक्तोऽभ्युपपत्त इति। न च तत्र मानाभावः भूतले घट इह घट इति प्रतीत्योः भूतलदेशत्वरूपविषयभेदादेव
वैलक्षण्योपनिर्वाहेण संबंधांशे वैलक्षण्याभावेनांगीकारादिति वाच्यम् पश्चाद्दिशि घटस्तत्पूर्वं पट इति प्र
वे तीतिरतिरिक्तदैशिकसंबंधं विना निर्वाहात्। न चैकस्मिन्देशे घटपटयोः संयोगसमवायौ स्तः न चैकस्मिन्भूतले
घटपटयोः संयोगसमवायत्वमतिरिक्तदैशिकसंबंधे [redacted] नेति वाच्यं भूतलसंयुक्तघटे भूतलासंयुक्तत्वदशायां विद्यमानेपि पटेन प्रा
प्रतीतेः न स्यात् घ यथा यद्गोत्वं तदाऽश्वत्वमिति प्रतीते निर्वाहार्थं कालिकसंबंधोऽतिरिक्तः स्वीक्रियते त
था उक्तप्रतीतिनिर्वाहार्थं दैशिकसंबंधोऽपीति तन्नेति विषयस्य प्रतीतिमात्रेव घसनाकत्वादिति भावः ८ घ
टे घटत्वाभावो विषयीक्रियते तत्र तस्य कालिकसंबंधेनेत्यादिः परमाणावपीति यद्यपि इह परमाणुत्वाभाव राम

२ त्वेनद्भूतलादृत्तिघटत्वाभाववदित्यादिप्रतीतेरपि निगमकाभावात्स्वरूपमात्रविषयत्वे घटादेरपि तद्विषय-२

इतिप्रतीतेः भूतलादिविषयकत्वेनाप्युपपत्तेः परमाणुविषयकत्वे मानाभावः तथापि इदानीं घटत्वाभाव
वदितिप्रतीतेर्विनिगमकाभावान्न स्वरूपमात्रस्यैव तद्विषयत्वं घटस्यापि तद्विषयत्वमिति भावः परे त्वित्यादि
कालो घटवान्परमाण्वाद्यन्यत्वादित्यादौ कालिकसंबंधेन हेतुतायां हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिमति परमाणुत्वादौ प
रमाणावायवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभावस्यानवच्छेदकमेव हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणं
काल इति न तत्राव्याप्तिः एवमन्यत्राप्यूह्यं पार्थिवपरमाणुरूपादिति इदं च पार्थिवपरमाणोरवच्छेदक
तानिरूपकस्यावच्छेद्याधिकरणासद्भावेप्यसद्दृशेनायत्नं उक्तक्रमेणेति न पर्वतीयेत्यादिना इदं च मतापरेशि
त्कमेतोस्यार्थः न स्वहेतोस्त्वाधिकरणमिति वह्निमान्धूमादित्यादौ धूमाद्यनधिकरणभूतलादिसंयुक्त
घटादिवृत्तेर्वह्निसामानाधिकरण्याभावस्यावच्छेदकमेव हेतुमावच्छेदकसंयोगसंबंधेन तद्धूमाद्यधिक
रणभूतलादिकमिति सव्याप्तिरतो हेतोश्चेति इत्थं च इदं चेतयत्वादित्यादौ केवलान्वयिनि हेतुतावच्छेद
कसंबंधेन वृत्तिमति घटनिष्ठविषयतादौ कालिकसंबंधेन घटादिसंबद्धपटाद्यवच्छेदेन वर्तमानस्य वाच्यत्व

मवा॰
१०३
103

सामानाधिकरण्याभावस्यानवच्छेदकोऽपि वह्न्यनुमितौ तेन घटत्वघटादिनिष्ठविषयताभिन्नाधिकरणं घटादि
रिति नाशङ्कनीयमिति द्वितीयलक्षणाभिप्रायेण तद्बोधितिग्रन्थाविरोधोऽपीति ध्येयं - नन्वेवमपि स्वीयस्वरू
पसंबन्धेन हेतौ वाकाशात्मान्यतरत्वाभावः व्याप्तिर्निरूपकत्वस्यैव तत्र हेतुतावच्छेदकस्वीयस्वरूपस
म्बन्धेन वह्निमति स्वस्मिन्नात्मत्वाभावरूपसाध्यसामानाधिकरण्याभावाभावादत आह: यद्वेति । ननु
नाहृश्याभावत्वावच्छिन्नं वह्निसामानाधिकरण्यघटसामानाधिकरण्योभयाभावे वह्निमत्त्वानि स्वप्र
तियोगिकत्वाभावासत्त्वाद्व्याप्तिरत आह: सामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्वत्वाभावप्रतियोगितेति उत्प
त्तिकालावच्छेदेन पर्वतस्तु इति । उत्पत्तिकालविशिष्टपर्वतावच्छेदेनैतत्पर्याः अत्यनुभवादिति हृदयन्तु भवेनोत्पत्तिका
कालविशिष्टपर्वतावच्छिन्नत्वस्य स्वप्रतियोगिवह्निमद्वृत्तित्वाभावेऽवगाहनादित्यर्थः । नवास्याः प्रतीतेर्व
ह्निमद्वृत्तित्वे उत्पत्तिकालविशिष्टपर्वतावच्छिन्नत्वाभावस्यानवच्छेदकत्वान्नासीति नियमस्य
यं वह्निमद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकस्य पर्वतादेस्तत्र भावावच्छेदकत्वमिति केचिद्दाशे योनयुक्तः अनि राम

४ स्याभावावच्छेदकत्वं नास्तीति निरुक्तपमालायां वह्निमद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकस्य पर्वतादेरभावावच्छेदकत्वमिति केचित् तद्धेयो न युक्तः प्रतियो

त्वविषयोऽस्त्विति वाच्यम् तादृशावच्छिन्नस्य प्रतियोगित्वेनाभुक्तत्वात् अत एव व्याप्तिकालविशिष्टप
र्वतेन वह्निमद्वृत्तित्वावच्छेदकताभावोऽपि नैतत्प्रतीतिविषयः तत्त्वावच्छेदकतासंबन्धेन वह्निमद्वृत्तित्वस्याभा
वत्त्वविशिष्टपर्वतेन विषयोऽस्त्विति वाच्यम् अवच्छेदकतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकत्वात् अत्र प्रतियोग्यवच्छेदकाभावस्य तदभावावच्छेदकत्वं नास्तीत्येव नियमो न तु मात्रार्थो
नेन भावेनापि मानाभावात् प्रकृते च वह्निमद्वृत्तित्वरूपप्रतियोग्यवच्छेदकपर्वतमात्रस्य न तदभावाव
च्छेदकत्वं किन्तु व्याप्तिकालविशिष्टस्यैतस्येति व्यभिचाराभावात् [illegible]धिकरणाधिकरणमात्रावच्छिन्नेति हे
त्वधिकरणमात्रपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकस्यार्थः उत्पत्तिकालस्यापीति उत्पत्तिकालपर्वतेऽभयाप्युक्तार्थः एवं सति
धूमवांश्च हेरिसाद्यापः पिंडवह्निनिष्ठस्य [illegible] मवद्वृत्तित्वाभावस्यापन्नहेत्वधिकरणमात्रावच्छिन्नत्वं वस्तुव
यवस्याप्यनवच्छेदकत्वाद्धिनिकस्य विरूपराणां [illegible] सत्त्वं वस्तुवयवस्यानवच्छेदकत्वेऽपि नैव्यारनापाताः अयः पिंडमा २
त्रपर्याप्तावच्छेदकताया अनपायात् तदुत्पत्तिकालानभावे [illegible] पर्वतस्यावच्छेदकत्वप्रतीतिवत् तद्वस्तुवयवत्वांत

भवानी

१०४

104

~~वच्छेदकत्वमनीतिर्येन तदुभयोरवच्छेदकतापत्तिः स्यात् अयः पिंडो धूमवान् वह्नेः पिंडे धूमवद्भिन्नत्वमिति अयमो~~

मोवैतौ वायः पिंडे [illegible] स्यावच्छेदकत्वमनीतिर्येन तदुभयोरवच्छेदकतापत्ति

त्तिः स्यात् अयः पिंडो धूमवान्वह्नेरित्यत्र अयः पिंडेन धूमवद्भिन्नत्वमिति प्रतीतेः अत्र च हेत्वधिकरणनिष्ठभेदावच्छेदकत्व

देशानिष्ठविलक्षणसंबंधात्यंते न उत्पत्तिकालस्य धूमवन्निष्ठवह्निमद्भिन्नत्वाभावावच्छेदकत्वे पर्वतस्यापि कालो

पाधित्वेनात्यंतिकालरूपतया न ह्यवच्छेदकत्वं विना व्याप्तिः यत्तु हेत्वधिकरणभेदाभावावच्छिन्नत्वेन हेतुनावच्छेद

कसंबंधेन यद्धेत्वधिकरणं तद्वृत्तिरिक्तोपः कालस्य निष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वेसति ताहशाहेत्वकरणा निष्ठा

वच्छेदकतानिरूपकत्वं अयः पिंडो धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमवद्भिन्नत्वाभाववदवयवस्याप्यवच्छेदकत्वाद्धूमवान्महा

वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्वारणाय कालेति निष्ठ पर्वतत्वपनिष्ठवह्निमद्भिन्नत्वाभावे पर्वतादेरिव कालविशेषस्याप्य

वच्छेदकत्वं प्राप्ता ताहशाभावाप्रसिद्ध्यापत्तेः न च व्याप्यवृत्तिताहशाभावे कालविशेषस्यापि नावच्छेदकत्वमिति

वाच्यम् तथा सति हेत्वधिकरणपर्वतादेरपि ताहशाभावे नवच्छेदकत्वापत्त्या हेत्वधिकरणावच्छिन्नताहशाभा

वाप्रसिध्यापत्तेः ईश्वरत्वानुपपत्ती व्याप्यावृत्तेरनावच्छेदकत्वस्वीकारस्तु देशविशेषस्येव कालविशेषस्यापि समानमिति १०४

कत्वनिष्ठविरोधभंजकावच्छेदकत्वनिवेशेनोक्ताप्रसिद्धिवारणेपिसंयोगी एतद्वृत्तित्वादियादेशेमतत्वविशि
ष्टेतद्वृत्त्यावच्छेदेनसंयोगावद्वृत्तित्वाभावस्यैतद्वृत्तित्वादौसत्वात्स्वात्मेः एतेनतादृशाभावप्रसंबंधातरेणाव
भेमानेनत्वलभइति प्रत्यग्दर्शनाद्याप्यवत्तौदेशाविशेषस्यावच्छेदकत्वंसार्वभौममतेननुकालविशेषस्येत्यु
क्तावपिननिस्तारइति यत्तुउत्पत्तिकालावच्छेदेनेति· उत्पत्तिकालविशिष्टपर्वतादावित्यर्थः नतदवच्छेदेन न ६
तद्विशिष्टपर्वताद्यवच्छेदेन· नसाध्यथोत्क्रमेवेति हेत्वधिकरणमिन्नावच्छिन्नत्वविवक्षणमेवेत्यर्थः ए
वकारेणायत्त्विस्मादिनोपदर्शितसमाधानस्यनिरासेके चित्तुसाध्यवद्वृत्तित्वाभावेसाध्यवत्वमुपलक्षणं
विषयतानिविष्टं· ननुविशेषणताविधाया· तथाचोपस्थितेविशिष्टघटाद्यवच्छेदेनगंधोपलक्षितनधर्मिव का
त्तित्वद्रूपवतियोगिनः पृथिवीविसत्वान्नन्तनदवच्छेदेननदभाववत्तिनन्तत्राव्याप्तिरितिप्राहुः तत्रहेत्वधिक
रणंगोधवद्वृत्तित्वाभावच्छेदकमेवनकिंत्वत्पत्तिकालएवेत्यपिकेचित्· पर्वतेरूपवद्व्हिमत्संयुक्तत्वन्नास्तीत्यादि
प्रतियोग्यवच्छेदा [illegible] धिकरणताहपादिसंवद्धत्वपर्वतादेरवच्छेदकत्वविषयीकर्त्वन्घटकोष्ठनसं

मबारी

१०५

105

वंधस्याप्यवच्छेदकत्वं विषयीकरोतीत्यभ्युपेत्य समनन्तरं परिष्कुर्वतां प्रकारमाह पर्वतेनेत्यादि तथा च यस्या
श्चिद्वह्निमान् धूमात् इत्यादौ निरुक्तिमन्नत्वसंयुक्तघटनिष्ठस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्यावच्छेदक एव घटधूमान्य
तमसंयोगः स्यात् तेन हेत्वधिकरणामिष्टेति धूमसंयुक्तघटनिष्ठस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्यावच्छेदक ट
एव घटधूमसंयोग इति नत्रैवाव्याप्तिः स्यादेनो हेतुनिष्टेति नोक्तं नन्वेवमपि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादा
वव्याप्तिः तत्र गुणत्वादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वाभावस्यावच्छेदकीभूतो यो गुणनिष्ठसमवायस्तस्य पृ
थिव्यामपि वृत्तेः समवायसैकत्वादिति वाच्यं हेत्वधिकरणावृत्तित्वावच्छेदेन हेतुतावच्छेदकसंबंधे
नाध्यवदवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् समवायस्यैकत्वेपि पृथिवीवृत्तित्वावच्छेदेन द्रव्य
वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वाभावस्यानभ्युपगमादिति ननु संबंधस्यावच्छेदकत्वे प्रमाणाभाव इत्यत आ
ह अन्यथेति अवच्छेदकत्वापत्तेरिति तथा च पर्वतेन गगनेन वह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीत्यापत्तेरिति भा
वः अत एव संबंधस्यावच्छेदकत्वादेव वर्तमानेन स्तनमस्तीति अन्यथा हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वर्तमाने राम

देशाः । तथा सति वाच्यत्वघटत्वाभावाभावस्यैव न यावद्धर्मस्य प्रसिद्ध्यातं परित्यज्य व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावस्वीकृतसमगाधितया वाच्यत्वाभावप्रसिद्धिप्रतिपादनवैयर्थ्यात् नापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभाववत्त्ववृत्तित्वरूपेण हेत्वभिप्रायेण समवायित्वस्य साध्यतावच्छेदकतया समवायित्व द्वि
नवाच्यत्वाभावविप्रसिद्धिशंकापात् अनुत्थानात् किंतु साध्यतावच्छेदकसंबंधनियतप्रतियोगिताकाभावकू
टघटितत्वार्थे भावी यत्र कुत्रापि तत्सत्तापरिष्कारणाभिप्रायेण । नैव च प्रमेयसाध्यके विभूतनत्वभंगाभाव
प्रदर्शितं धर्मिकारकतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वादिसकलत्वसाधारणत्वमेव प्रसंगात्प्रदर्शयतीत्यभिप्राय
वानाह स्वयं वक्ष्यमाणत्वपरसाधारणेति अयमाशयः भावत्वादिना अभावप्रदर्शकं भाववानभाववान्वेत्य
न्येति नेत्वनुमानयोर्व्याप्यत्वसाध्यकानुमानसमशीलतया पृथगाशंकानसमाधाने वा युक्त
मत आह यद्विति भवति मेयत्वसमनियतप्रतियोगिताकरणीति समव्यापकत्वशरीरप्रविष्टसाध्यतावच्छेद
कव्यापकत्वस्य तन्नत्व नियोगितावच्छेदकनिर्विशेषितयोगिताया: स्वरूपसंबंधात्मकत्वे न तन्न नियोगित्वं

मवारी

भवतीति भावः । तत्र एकावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेति । न चैवं विवक्षितेऽपि घटत्वेन ४

व्यापकः साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वासंभवेन साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्यानानाव्य

१०७ क्तिसाध्यके ... व्याप्यव्यापत्त्यात्तदभावप्रतियोगितात्वेनैकवल स्पर्शोसाध्यतावच्छेदकसमव्यापक

107 त्वस्याविवक्षितत्वादिति भावः अथ तिरिति प्रमेयसाध्यकेऽप्यावत्वेनाभावत्वेन चाकाभावद्वयमादायप्र

स्य संसर्गेनरूपकत्वासंभवो नैव न्यभावस्य घटत्वेन पराभावाभिन्नतयानत्प्रतियोगितायाः पटीयसत्वा कि

भि त्कथं साध्यतावच्छेदकसमव्यापकत्वमिति वाच्यम् वह्नित्वेन वन्ह्यभावस्य प्रतियोगितायाः वह्निमात्र

निष्ठतया साध्यतावच्छेदकसमव्यापकत्वेन तादृशाभावमादायैव लक्षणसमन्वयात् । न चैवं वह्निमात्र वं

त्वा मयौ द्वित्वाद्येव वह्निभिन्नत्वेन वन्ह्यभावमादायाव्याप्तिः वह्नित्वेन वन्ह्यभावस्य वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीति प्र

मातीति सिद्धाभावाभिन्नतया तत्प्रतियोगितायाः प्रमेयमात्रसाधारणतया समनियतत्वाभावेन तादृ

शाभावस्यादूषकत्वेन गतत्वादिति वाच्यम् एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वेऽवच्छेदकतानिरूपकेत्यर्थकतया [redacted]

वह्नित्वेन वन्ह्यभावस्याविवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवह्निमात्रनिष्ठ ... निष्ठवह्नित्वसमयत राम

तस्यैकाव २ नि १०७

प्रतियोगिताकत्वप्राकृ टंतर्गतत्वात् । नैवं समवायित्वघटितावच्छेदकत्वाभावो घटादावप्रसिद्ध इति स्थूलासंगतिः
समवायित्वेन प्रमेयत्वाभावाभिन्नतया तत्प्रतियोगितायाः प्रमेयत्वादिसाधारण्येनावाच्यत्वसम
व्यापकत्वाभावादिति निरस्तम् । तन्मते लक्ष्यस्य यथाश्रुतसाध्यतावच्छेदकसमव्यापकत्वस्य लक्षणप्रवे
शाभिप्रायकत्वात् समवायित्वपदस्य धर्मान्तरोपलक्षणतया प्रमावाच्यत्वभिन्नत्वेन वाच्यत्वाभावमादाय
विवक्षितसमव्यापकत्वघटितलक्षणस्यापि तत्र सत्त्वात् । ननु कथं भावत्वाभाववत्वेति इदमुपलक्षणं स्वा
प्रतियोगिभेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकैक्ये न प्रतियोगितैक्यमिति मते साध्यतावच्छेदकसमव्यापक
त्वं किंचित्प्रतियोगिताकत्वविवक्षणीयं प्रमेयप्रतियोगिताया अपि समव्यापकत्वेन तत्प्रतियोगिताकत्वेन निवेशेऽप्य
तावच्छेदकावच्छिन्नत्वविवक्षणात् प्रमेयत्वेनाविरहेऽपि भावत्वेन यादृशगगनभावत्वाभाववत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
तायास्तन्मतप्रतियोगितात्वेन प्रमेयत्वसमव्यापकत्वाभावादित्यपि बोध्यम् । यदि च प्रतियोगिभेदे न प्रतियोगि
ताभेद इत्यभेदे न प्रतियोगिताभेद इति मतेऽपि साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वं न तत्प्रतियोगिताकत्वेन व्यापकत्वं तु तद्भावीय

भवानी प्रतियोगितात्वेन विवक्षितत्वमित्यस्याभ्युपगन्तृत्वादिति तादृशकावच्छेदकावच्छिन्नत्वविवक्षणे प्रयोजनविरहान्नायम

१०८ स्वरसः इति ध्येयम् नैवमिति साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टमेयाभावमादाय लक्ष

108 णे: न याधनसमानाधिकरणात्यंतियद्यपि घटत्वेन प्रमेयसामान्याभावमादाय तत्र लक्षणसमन्वयः

संभवत्येव तथापि प्रमेयसाध्यके सर्वत्र तथाविधेकाभावमादाय लक्षणसमन्वयो न संभवतीति भावः

संभवतीत्यत आह नैतादृशाभावमादाय यावत्प्रमेयसाध्यके सर्वत्र लक्षणं न संभवति · विषयितया प्र

मेयसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतौ तादृशाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं · प्राचीनमते व्या

प्तेरधिकरणत्वगर्भतया विषयितासंबंधेन प्रमेयसाध्यके साध्याधिकरणत्वगर्भव्याप्तेरभावेन तस्या

लक्षणत्वाभावात् · वृत्तिनियामकसंबंधेन प्रमेयसाध्यके सर्वत्र गगनत्वेन प्रमेयाभावमादाय लक्षणा

गा समन्वयः संभवति · ननु वह्नित्वेन प्रमेयसामान्याभावमादाय सत्त्ववानात्मपटो गगनत्वादित्यत्र तीति च

न्यायाः इति मात्रवृत्तिनेत्येवोक्तेस्याप्य नसर्वजनसिद्धमिति तादृशप्रतीत्या गगनत्वेनाप्रमेयं नास्ति ग राम

तिविषगगनमात्रनिष्ठप्रतियोगिताया एव विषयीकरणादिति भावः नन्वेवं गगनत्वेन प्रमेयं नास्ति गगनत्वेन
गगनं नास्तीति प्रतीत्योरेकलक्षणाक्रान्तत्वापत्तिरिति वाच्यम् गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतावुक्तप्रतियोगितायां
प्रमेयत्वसामानाधिकरण्यस्याधिकस्य भानात् तथात्वेपि उक्तप्रतीत्योः प्रमेयमात्रस्य प्रतियोगित्वावगा
हनेपि वह्नित्वइदंत्वादिना नेति यद्यपि वह्नित्वेन प्रमेयाभावह्रदत्वेन प्रमेयाभावसमुदायाधिकरणस्याऽ
प्रसिद्धिः तथापि वह्निपदं रहितवह्निभिन्नत्वह्रदभिन्नत्वादिना प्रमेयाभावघटितत्वेन तत्समुदायाधिकरणा
प्रसिद्धेर्वाच्या न्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया इति न्नवह्नित्वह्रदत्वादिना
प्रमेयसामान्याभाववारणाय न्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताभिन्नप्रतियो
गिताकत्वमभावे विशेषणमस्तु किं न्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वसाध्य
तावच्छेदकसमव्यापकप्रतियोगित्वयोरेकाविवक्षणेतिवाच्यम् वह्नित्वेन प्रमेयाभावस्य वह्नित्वेन वह्न्य
भावाभिन्नतया न्यूनवृत्तिसमानाधिकरधर्मावच्छिन्नवह्निमात्रनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन तद्वारणा

भवाटी
१०९

हेतिं नचनद्धारस्तायत्तन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वमभावविश
षणमस्त्विति वाच्यं तथासति धूमवत्त्वे नष्टधूमाभावस्यापि धूमसामान्याभावाभिन्नतया स्वन्यून
वृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वरूपविशेषणानाक्रान्ततया तद्दोषात्तद्व्याधिकरण
णधर्मावच्छिन्नाभावमादाय धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति दीधितौ व्यभिचारितत्वं व्यभिच
रितत्वपदं॥ नन्वव्यभिचरितत्वपदे योगरूढ्यापि स्वत्वात्पारिभाषिकमेवेत्यसंगतमत आह॥ योगान
दृष्टेति॥ तत्र योगस्य विवक्षा... रूपस्य स्यानाहरस्त्यर्थः॥ यदीति॥ अयमात्मा ज्ञानादित्यादा
वात्मत्वेनात्मत्वाभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणाय यत्समानाधिकर
णादिति। यत्तु वह्निमान्धूमादित्यादावुक्तरीत्याव्याप्तिवारणाय तदिति। नन्वेवं वह्नित्वेन वह्न्य
भावस्य कालिकादिसंबंधेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणस्य पर्वतादेरप्रसिद्धत्वात्स्वविशिष्टत्वं विशेष्य
विशेषणभावव्यत्यासेन वाच्यम्। न च वह्नित्वेन वह्न्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावाद्व्याप्तिरेव राम
१०९

निवाच्यं ॥ वस्त्वधिकरणेकालिकसंबंधेनवृत्तित्वस्यवन्त्यभावेपिसत्वात् अभावस्यप्रतियोग्यधिकर
णावृत्तौसंबंधविशेषनिवेशप्रयोजनाभावात् नचवह्निव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याकाशाभा
वाभावस्याकाशरूपस्ययावदन्तर्गतस्यस्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्यानव्याप्तिरेवेतिवाच्यं ॥ जग
वं नादेरपिकालिकसंबंधेनकालत्ववन्निरूपितयातद्विशिष्टस्यकालस्यैवव्याप्ययोगेनुरूपाधिकरणाप्रसिद् स्य
ध्यात् ॥ एवमपिवृत्तिमत्वमात्रविशेषणेनैवगगनरूपाभाववारणासंभवेहेतुसमानाधिकरणत्व
स्यवैयर्थ्यापत्तिरिति २२ द्रव्यविशिष्टसत्वाद्यात्मकव्यतत्वनद्रव्यत्वाभावस्यकालिकादिसंबंधेनहेतुसमा
नाधिकरणत्वेपितद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणाप्रसिद्धिः स्वविशिष्टहेत्वधि
करणावच्छेदेनेत्यत्रस्वविशिष्टत्वस्यसंबंधविशेषेण विवक्षितत्वतयाकालिकसंबंधेनतद्विशिष्टत्व
स्यानन्यस्यद्रव्यमात्रएवसंभवात्ततः स्यवृत्तान्तरेनप्रयोजनमाह ॥ अयमात्मेति ॥ स्वविशिष्टहेत्वधिकरणा
स्यघटस्यैवसिद्धिसंभवादाह । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेति । निरूपकेतिविषयत्वयोः । विशेषस्येति । विशेष

भवानी लविद्यो१

२१०

110

ष्याभ्यामतिरिक्तस्येत्यर्थः अत एव विशिष्टप्रतीतिविषयभिन्नस्य संबंधत्वाभावादेव। किंतु स्फटि
काद्यवच्छेदेन तत्र तस्य स्फटिकादावपि न संबंधत्वं। लोहितः स्फटिक इति प्रतीतेः समवायसंसर्गाव
गाहित्वयाऽप्रामाण्यनियमादिति वाच्यं॥ विनिगमनाविरहेणास्य परंपरायस्येव स्वाश्रयसं
योगस्यापि तादृशप्रतीतिविषयत्वात्। तादृशप्रतीतेः प्रमात्वसंभवेः प्रमात्वस्यान्याय्यत्वाच्च। एते
न विशिष्टबुद्ध्यविषयस्य संबंधत्वनिरासेन एकनानाविषयत्वादीसाह्मिन्ना एकाधिकरणावृत्तित्वव्या
त्वयोः परिग्रहः सर्वस्य संबंधित्वादिति। न घाचान्मत्वाभावविशिष्टहेतुत्वधिकरणस्यात्मन एव प्रसि
द्धत्वपानद्रप्रसिद्धिः अप्रकाशा चाऽयमात्मा तानादित्या शवया सर्वाधिकरणायोपात्तस्याभावे हेतुसमाना
धिकरणत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यमिति भावः न चात्मनुश्रात्मत्वाभावसंबंधित्वेपि न तस्य स्वाधिकर
णत्वं। स्वविशिष्टत्वस्य स्वाधिकरणत्वरूपस्येव विवक्षितत्वादिति वाच्यं। तद्धि वस्तुसंयोगाभावां
शे हेतुसमानाधिकरणत्वस्य अवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणाद्यवच्छेदेन तत्र संबंधित्वस्येव विवक्षणा राम

२१०

नु। इति प्रत्यक्षमिति। न चात्मभिन्नमात्मन इत्यत्र नाहमात्मेत्यन हेतुतायामात्मत्वाभावस्योपाधितया आत्मा
त्मनि हेतोरात्मत्वाभावरूपोपाधिरिति प्रतीत्या आत्मन्यव्याप्यत्वसंबंधेनात्मत्वाभावस्य विषयीकर
णात् आत्मत्वाभावविशिष्टस्यात्मनः प्रसिध्या कथमव्याप्तिरिति वाच्यं। तत्रात्मत्वाभावउपाधिरित्यस्या
त्मत्वाभावरूपोपाध्यव्याप्यत्वमित्यर्थात्। एवं च तद्व्याप्यत्वव्याप्यत्वस्योपाधिरीधितिप्रथमप
क्षाभिप्रायेण। यदि वा तेन संबंधेन तत्सहचरितमिति द्वितीयपक्षे तत्रोपाधेयमेव हेतुसमानाधिकरणा
त्यन्ताभावविशेषणमिति ध्येयं। न च साध्येति। यत्समानाधिकरणेत्यत्र यत्पदेन साध्यव्यापकं तेन
परामर्श इत्यर्थः तेन शब्दगोत्वादिपक्षतया साध्यसमानाधिकरणपदघटितलक्षणस्याप्यसंभवं केवलान्व
यिनीति प्रत्यक्षं। द्वितीयलक्षणासाधारण्यमाह। मेयत्वानिति। अत्र संबंधसामान्येन मेयस्य साध्य
ताबोध्या। समवायेन मेयसाध्यतायामनुसमवायावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबं
धेन साध्यसामानाधिकरण्याभावादप्यसंगतेः दीधितौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता

कताघटकविषयतासंबंधेनहेत्वधिकरणत्वावच्छेदेनप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः॥व्याप ८

भवानी. वच्छेदकप्रतियोगिताकात्वमिति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायस्येति
१११ विग्रहः संबंधसामान्येनसाध्यनिष्ठव्याप्यत्वेनिसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनव्याप्यत्वेनेति। व्यापकत्वंतुये
/// नसंबंधेनसंभवतितेनसंबंधेनवाच्यमनुतत्रसंबंधविशेषानिवेशने। वक्ष्यतिचग्रंथकारोव्याप
कत्वस्यसंबंधविशेषानियंत्रितत्वेपीति। संबंधसामान्यस्यव्याप्यतावच्छेदकत्ववद्व्यापकतावच्छेद
कत्वोपगमेधूमवान्वह्नेरित्यादौसंबंधसामान्येनधूमस्यापिसंबंधसामान्येनव्यापकस्यधूमादेरभाव
[redacted] स्यवन्ह्यधिकरणावच्छेदेनव्यापकताघटकसंबंधसामान्येनानप्र
तियोगिसामानाधिकरण्यसंभवः संबंधसामान्येनधूमानधिकरणस्यापिसंयोगेनवन्ह्यधिक
रणस्यसंभवात्वृत्तनतथातिव्याप्तिनिरासेनसंभवतीतिरूपेण्याह। ज्ञानसाध्यकरणेति। प्रति
योगिसमानाधिकरणत्वादिहीति तादृशव्यापकताघटकसंबंधेनेतितथाविधव्यापकत्वाघ
व्यापकताघटकपावसंबंधेनेत्यर्थः। अन्यथानथाविधव्यापकताघटकविषयतासंबंधेनउक्त। राम
१११

भावस्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादित्यव्याप्तिताद्वस्थ्यात्। अवच्छेद्यविवक्षणीयत्वेनेति। सुखत्वसामाना
त्ममहाकालान्यतरत्वान्नित्यत्वानां नित्यत्वविषयकत्वादिसाहाय्येनाव्याप्तेर्वारणाय संबंधसामान्येन साध्यता
नवच्छेदकसंबंधेन वा साध्यनिष्ठव्याप्यत्वविवक्षायां तद्विवक्षणस्यावश्यकत्वादिति भावः॥ समवायेनज्ञा
नादिव्यापकस्य ज्ञानादेरिति समवायस्य तथाविधव्यापकतावच्छेदकयावत्संबंधांतर्गतत्वमुपपादयितुं॥ यदि
च संयोगेनेति॥ सांसर्गिकविषयतानिरूप्यतात्मनिष्ठविषयतात्वस्याभ्युपगमे परंपरया तद्वैशिष्ट्यसंबंधत्वमित्यस्य वक्तुं
शक्यत्वाद्यदि च स्युक्तं गौरवमिति। तन्मुपत्तत्वस्यान्यतमत्वादिना संबंधत्वमानाभावात् संबंधसामान्य
नव्याप्यत्वादिकं न भवतीत्यपि द्रष्टव्यं॥ तदा साध्यनिष्ठव्याप्यतासाध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति। यद्यपि सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधत्वमपि [illegible] नैकं सर्वसाधारणं॥ तथापि संयोगसमवायादिसंबंधेन साध्यता
यां संयोगत्वसमवायत्वादीनां संबंधानामप्रवेशात् तत्तद्यावहीदोषः॥ न च संयोगसमवायादिभेदेन व्याप्तिभेद
प्रसंग इति॥ समवत्वन्यतमत्वे न संबंधानामप्रवेशान्न तत्संसर्ग इति वाच्यं॥ व्यापकताघटकसंबंधघटकत्वे

नसाध्यतावच्छेदकसंबंधस्यत्वस्य हेतोरपि प्रवेशेन तन्मते हेतुव्याप्तिभेदस्य त्वावश्यकत्वात्॥ एवंच संबंधसा
मान्यस्य व्याप्यत्वाघटकत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यनिष्ठव्याप्यत्वाभिधाने च॥ साध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नसाध्यवदिति ॥ एवंच तेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यनर्थकं। विशिष्टसत्तावान् ज्ञातेरित्यादौ
संबंधसामान्येन सत्ताप्रति संबंधसामान्येन द्रव्यत्वतदभाववान्यतरस्य केवलान्वयिनो व्यापकतया
घटकत्वेन तदभावस्य पर्याप्तत्वेन तस्य साध्यतावच्छेदकसमवायसंबंधावच्छिन्नविशिष्टसत्तानिष्ठव्याप्यतानि
रूपितव्यापकताघटकयावदन्तर्गतसमवायेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितासामानाधिकरण्यवि
रहादेवातिव्याप्तिविरहात्। परंतु साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यनिष्ठस्य तत्र साध्यतावच्छेदकाव
च्छिन्नसाध्यनिष्ठत्वं वाच्यम्। अन्यथा विशिष्टसत्तावान् ज्ञातेरित्यादौ समवायस्य साध्यतावच्छेदकसं
बंधावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितत्वादेशान्यतराभाववृत्तियोगिनिष्ठव्यापकताघटकत्वेना
वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यात्। तदानकल्पन्तुल्यप्तु व्याप्यताघटकत्वव्यापकताघटकत्वस्यापासम्भवे त्यत

त्वेन विशिष्टसत्ताभावानुयोगितेत्यत्र तादृशान्यतराभावस्य यावत्संसर्गेण तत्प्रतियोगितासिद्धिवारकद्रव्यत्वाभावसं
ग्रहार्थं प्रतियोगितादिविशेषणतावच्छेदकत्वघटकव्यापकताशरीरेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनमाव
श्यकं एवं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वेत्यादिदीधितिग्रन्थोऽपि पथ्याम्नुजः संगच्छते। पूर्वकल्पे नु सं
संसर्गघटकतया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वपरतात्पर्यस्य स्यादिति भावः। गोत्वत्वेन किमपि प्रमेयं
नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावसमनैयत्येनेति। हीनोपलक्षणाभिप्रायेणैवेतत् एवमग्रेऽपि क्वचित्कविशेष्यं
तेन प्रथमलक्षणस्य समनियताभावभेदाप्रसिद्ध्याव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः। व्यापकतायाः संबंधविशेषानियंत्रित
त्वेऽपि। व्यापकतायाः साध्यतावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकतात्मकसंबंधविशेषावच्छिन्नत्वनिवेश
प्रयोजनाभावादिति भावः। यद्यपि प्रकृतव्यापकतायाः साध्यतावच्छेदकसंबंधनियंत्रितत्वविरहेण द्र
व्यत्वस्य व्यापकत्वापत्तिर्भवत्येवेति संबंधविशेषानियंत्रितत्वोक्तिरयुक्ता एवं च समवायेन साध्य
तायां द्रव्यत्वस्य संयोगेन व्यापकत्वमादाय तस्य मारणामसंभवविरहाज्ज्ञापकं॥ न च समवायसंबंधेन साध्य

भवा॰
११३
113

तायामपिसंयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावस्यसाध्यतावच्छेदकसमवायेनव्यापकत्वस्यसुघटमिति
समवायेनतदभावमादायतत्राप्यव्याप्तेः सत्वादसंभवः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनव्यापकत्वाभिधानेव्या
प्येवेतिवाच्यं तथापिद्रव्यत्वाद्येकैकाभावमादायासंभवापपादपरमार्थेनघाभिधानात्। विषयितास
बंधेनकस्यचित्पदार्थस्यासंबद्धित्वाभावेकेनैतेनसंबंधेनसाध्यतायामव्याप्तेरभावेनासंभवासंभवाच्चापि
नसंबंधेनेति। इदंचप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताधिकरणतायामस्त्वितिसंयोगे
न। संयोगादिनानेनविषयत्वादेरपिसंग्रहः ननुसर्वेषांवाभावस्ययत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नसमानाधिकरणत्वात्प्रयोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरतः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस
मानाधिकरणाभिन्नत्वंतदर्थोवाच्यः॥ तत्रचस्वपदंयत्तत्प्रयोगिपरं॥ नहिसंयोगेनद्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित
यासंयोगेनस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाभिन्नाभावाप्रसिद्ध्यासंयोगेनद्र
व्यत्वस्याव्यापकत्वान्नसंभवतिकिंचसंयोगेनद्रव्यत्वाभावमादायासंभवस्तत्रआहग्राहीतिआहिता राम

व संयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावस्य ग्रहणात्तथा च तस्य समवायरूपव्यधिकरणसंबंधेन साध्यव्यापकत्वा
पत्त्या समवायेन तदभावस्य यावत्त्वं तस्य प्रतियोगिनो द्रव्यत्वाभावस्य व्यापकताघटकसमवायसंबंधेना
धिकरणाप्रसिद्ध्या असंभव इति भावः यत्किंचित्त्वमिति स्वपदस्य प्रतियोगिपरतया स्वप्रतियोगिव्यधि
करणपदार्थत्वादिति भावः तस्मात्संबंधसामान्य इति॥ इदं वाच्यं येन त्वादित्यादेः प्रमेयत्वादेः स्वरूपसंबंधे
नाव्याप्त्वं निष्ठप्रतियोगितारूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगित्वघटितत्वोभयाभावस्य सत्त्वाद्व्या के
चे प्यत्वादिति निष्ठप्रतियोगिताया अवच्छिन्नत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वं न स्यादतः सामान्य इति। यत्संबंधत्वव्यापक
त्वार्थकं तेन समवायस्यैकत्वेन तत्तत्सामान्यपदार्थाभावेऽपि न तेन संबंधेन व्यापकत्वक्षतिः यत्संबंधसामा
न्ये साध्यवद्यत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावस्तु कोचान्वयः। यत्संबंधसामान्ये साध्यवद्यत्किंचिद्व्यक्त्य
नुयोगिकत्वाभावस्तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहात् यामपि समवाये वह्निमद्यत्किंचिदनु स
योगिकत्वाभावाभावेन तेन संबंधेन द्रव्यत्वादिति निष्ठप्रतियोगितायां व्यापकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरतः

प्रतियोगिकत्वान्न। द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नमलत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिकत्वं
वह्निमद्घटे किंचिदुच्यत्वानुयोगिकत्वोभयाभावस्य समवाये सत्वाद्द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताया: समवायेन
वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वं न स्यादतो यादृशप्रतियोगिताविशिष्टत्वमपहाय यादृशप्रतियोगितावच्छेदक
विशिष्टत्वमुक्तं। यादृश्या: प्रतियोगिताया यदवच्छेदकं न हि शिष्टत्वार्थ: समवायसंबंधपर्याप्तत्वनिष्ठप्रति
योगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविच्छेदकविशिष्टस्य घटत्वप्रतियोगिकत्वाभावस्याभावेन सा प्रतियोगिता
पत्त्येऽनेनोपादानुशस्या प्रतियोगित्वं तदस्य च न वच्छेदिकेति घटत्वादिनिष्ठप्रतियोगितेति न तस्या
समवायेन वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिरतो ऽनुयोगिकत्वान्न। समवायसंबंधे वह्निमदनुयोगिकत्व
घटितोभयाभावस्याप्यभावात् दोषतादवस्थ्यमतो यत्किंचिदिति। यादृशप्रतियोगितावच्छेदकवि
शिष्टानधिकरणत्वगर्भतायां द्रव्यत्वनिष्ठप्रति...योगिताया: संयोगेन वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वापत्ति
रनुभयाभावानुसरणं। अत एव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टे...त्यस्य स्थाने यद्विशि राम

न्निष्ठाभावे प्रतियोगितैव्यधिकरणानुपादानेऽयं घटएतत्घटपटान्यतरत्वादित्याहावा ५

कुं इतिनादृशप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यस्यस्थानेतन्निष्ठेतिवक्तुंशक्यंलाघवान्नव्याप्तिपर्याप्तेर्निवेशोऽत्रैवेय्यर्था
दृशेषः पूर्वोक्तोभयाभावघटितव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशेगौरवादित्यभिप्रायवानाह। येनसंबंधेनेति। प्रति
पद्व्याप्तिः पूर्ववदुन्नेया। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायव्यापकत्वाप्रसिद्धिवारणार्थंसाध्यवन्नि
ष्ठाभावप्रतियोगितैव्यधिकरणंयन्नेदृशमपि तत्त्वनवच्छेदकमित्यत्रभेदीयप्रतियोगितायांसामानाधि
करण्यावच्छिन्नत्वलाघवादित्यभिप्रेत्याह। वस्तुतस्त्विति। ननुसाध्यवत्तिव्याप्तिः घटत्वाधिकरणेतमष्टा
यत्वाभावस्यकालिकसंबंधेनवृत्तितयातत्पटास्यत्वादितिप्रतियोगितायाव्यापकतावच्छेदकत्वाभावेनके
वलान्वयिताविच्छेदकवाच्यत्वादिति प्रतियोगितायाएवतद्घालेननतन्निरूपकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव
स्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादन्तत्राह। साध्यवन्निष्ठत्वंचेति। दैशिकविशेषणतानाविशेषणेनेति। अभा
वीयविशेषणतेयत्यर्थः घटासमानकालीनस्यपटस्यव्यभिचाराधिकरणात्वनइन्यत्वाभावस्यनतत्पूर्वतनि
ष्ठरूपसाहित्स्वरूपस्यकालिकसंबंधेनापिनघटवृत्तित्वमनतानतद्घटपटेति। एतत्कालीनघटपटेत्यर्थःअ

भवाटी
११५
115

नरावप्रसिद्धव्यभिचारिपरित्यागः अथैवं प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतानिवेशप्रयुक्त
विवक्षणाप्रयुक्तगौरवस्य सत्वात्कथं गौरवेण तत्घटितव्यापकतापरित्यागः न चोक्तविवक्षणास्य प्रति
योगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतायां प्रतियोग्यधिकरणत्वांशे व्यापकताघटकताभिज्ञानसंबंधा
वच्छिन्नत्वविवक्षणेनासाम्यमिति वाच्यम् । तथापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतानि
वेशे ऽभावेहेत्वधिकरणवृत्तित्वस्याभावीयविशेषणतानविशेषणतावच्छिन्नतया गौरवस्य दुर्वारत्वात्
अन्यथा वह्निव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य पर्वतत्वाभावाभावस्य पर्वतत्वस्य हेतुसमानाधिकर
णस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिः स्यादिति चेन्न । भावाभाव
साधारणविशेषणतानभ्युपगमप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्योक्तत्वेन पर्वतत्वाभा
भावनिष्ठप्रतियोगिताया वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् पर्वतत्वाभावाभावस्य पर्वतत्वस्य तादृशवि
शेषणतया वह्निमति सत्वादिति । न क्षतिः न घटत्वनिष्ठप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्या तन्नि राम
११५

रूपकाभावस्यपावद्वंतर्गतस्य हेतुत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादसंभव इत्यर्थः।
अवच्छेदकघटाभावत्वावच्छिन्नभेदस्यावच्छेदकेपिसत्वादाह। अवच्छेदकत्वावच्छिन्नेनेति। ननु अवच्छेदकभे
दनिवेशेन। नन्वीदृशाभावस्यप्रतियोगिनाप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्ध्याकेवलान्व
यित्वापपादनायवन्हेर्वह्न्या किंयेन ननु इत्यत्वेपि मानाभावादिति सामानाधिकरण्येन नत्र नवच्छेदक
त्व इत्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायाप्रसिद्ध्येत्यत आह। इतिप्रतीतिसिद्धाभावेति। न यावद्द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वाव
गाहिनीदृशप्रतीतिस्वतस्याइव्यापिवृत्तित्वेमानमिति भावः। ननु प्रतियोगिव्यधिकरणपाघटितन यथोक्त
व्यापकत्वस्यलक्षणघटकेवस्वविशिष्टपदव्यारत्तिरीक्षितेव वक्ष्यमाणानसंगच्छते कपिसंयोगाभावनिष्ठ
प्रतियोगितायाः कपिसंयोगाभावप्रतियोगिनाहशाव्यापकतावच्छेदकत्वविरहादित्यत आह यथावैवमिति।
।तत्रैवेति। आकाशाभावनिष्ठप्रतियोगितायाः प्रतियोगिव्यधिकरणघटितकपिसंयोगाभावव्यापक
तावच्छेदकतापादिपस्यात्यतन्निरूपकाभावमादायाव्याप्तिवारणायेवन्तद्विशेषणस्यावश्यकत्वादिति

११६ 116

भावः॥ ननु व्यभिचारिणि साध्यत्वाद्यभावस्योक्तत्वेऽपि सर्वेऽत्र वा व्यत्वाद्यभावस्येति कथमुक्तमत आह याव
त्स्वरूपविनेति नाव्याप्तिसंभवो वेति निर्देशयितुमिति। यावत्पदाभावेऽव्याप्त्यसंभवयोरभावेन तद्वारणरूपप्र
दित्साहि प्रागुपात्तविशेषणानां प्रयोजनं न संभवतीति तत्प्रयोजनमप्रदर्शयं वचरमापादनस्यापि यावत्त्ववि
शेषणस्य प्रयोजनं प्रदर्शितमिति बोधनाय तत्प्रदर्शनस्यावश्यकत्वादिति भावः॥ यद्यपि नाव्याप्तिरित्य
नेनैव नासंभवस्य स्वत्वाभावसंभवोनेत्यभिधानमनुपयुक्तं तथापि यावत्त्वाद्यभावे यत्समानाधिकरणादि
पदानामव्याप्तिवारणरूपं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणस्य गोत्वाभावमादाय संभववारणा
रूपं च प्रयोजनं न संभवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमेवमुक्तमित्युक्तिरिति ध्येयम्। तथात्वादित्यत्र तथाशेषेण विशे
~~षणतया तत्त्वमित्युपस्थापितत्वमिति शेषः॥ तथात्वादित्यत्र तथाशेषेण विशे~~षणतया तत्त्वमित्युपस्थापित
स्य समानाधिकरणपदस्य परामर्शः। ननु यः अभाव इति पूर्वोपस्थितत्वात्त्वाद्यभावपरामर्शः। न्यायसंभ
वेऽपि यत्कृतानुपयोग इत्यत आह तथाशब्दपरामर्शनीयं देशपतिप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति। ननु सा राम

११६

भाव ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यं इति। न च गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकेऽव्याप्तिरिति वाच्यं॥ साध्य
तावच्छेदकादीति किं साध्यवन्निधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यान्तर्यत्वात्॥ एवं च सद्धेतौ व्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमादाय यत्र लक्षणासंगतिः प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं च साध्यतावच्छे
दकसंबंधेन बोध्यं॥ तेनात्र यमात्मा ज्ञानमहाकालान्यतरत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः एवं च वह्निमवान्यहेरि
त्यादौ गुणत्वद्रव्यसामान्याभावमादाय अतिव्याप्तिवारणाय यावत्त्वमभावविशेषणमिति ध्येयं॥ साध्यवद्
अन्यवृत्तित्वपक्षे गौरवादाह॥ साध्यतावच्छेदकव्यापकेति॥ अत्रापि यावत्त्वमभावविशेषणत्वेन बोध्यं॥
यावत्त्वविशेषणप्रयोजनस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् यावत्त्वविशेषणहानौ हेतुत्वमयुक्तमत आह निरुक्ताभावेति
॥यद्वा॥ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वस्य यथाश्रुत एवार्थः सद्धेतौ व्यधिकरणसंबंधावच्छि
न्नाभावमादायैव लक्षणासमन्वयः यावत्त्वस्याभावेनोपादेयप्रयोजनाभावात्॥ एवं हेतुसमानाधि
करणत्वस्वविशिष्टत्वादिकमपि॥ समयवह्निमान् धूमादित्यादौ नादशाभावप्रसिद्धेः पूर्वोक्तास्वरसा

म॰व्या॰टी त्वाह॥ साध्यतावच्छेदकव्यापकेति॥ बहुव्रीह्याश्रयणात्साध्यतावच्छेदकनिष्ठव्यापकताकेत्यर्थः ननु
११७ साध्यतावच्छेदकव्याप्यवृत्तियोगिताकेत्यर्थः॥ सामानाधिकरण्यांशनिवेशगौरवात्॥ अत्रापि या
117 ग वत्त्वहेतुसमानाधिकरणात्वस्वविशिष्टत्वान्यतरैद्यानिष्प्रयोजनाभावात्॥ पूर्वकल्पात्रयोद्भ्याहि प्रथमकल्प
एवहि नियकल्पे साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाभावे साध्यतावच्छेदकव्यापक
प्रतियोगिताकाभाववायावत्त्वविशेषणावश्यकत्वस्पष्टत्वतन्नयोक्ताभावयोरन्यतरस्यानिवेशेनैवोपप
त्तौ यावत्त्वं किमर्थमुपात्तमित्याशंक्याह न एवमस्मात्वाहि प्रथावतासंभवात् निरुक्ताभावस्यानेउ
क्ताभावान्यतरस्य निवेश एव कुतो न कृतं तत्संनिवेशेनापि निरुक्ताभावनिवेशवारणीयायागोत्ताभावं
तत्साध्यव्यक्त्यभावधारायच्च व्याप्तेर्नीरणादित्याकांक्षायामेत एवत्याहिप्रथावतासेनसंभवति ता
दृशाकांक्षायाः साध्यतावच्छेदकेत्यादीतिप्रथोत्तरमेवोत्थितत्वात्सर्वेनादृशाकांक्षाविरहात् धूमवान्वह्ने ना
रित्यादौ धूमत्वेन धूमाभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेनशक्तियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिः राम

नवच्छिन्नत्वेन धूमाभावस्य वह्निधूमोभयाभावाभिन्नतया वह्निरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति व्या
प्तिः इति वाच्यं तादृशातिव्याप्तेर् निरुक्तसाध्याभावे पावकत्वोपादानेऽपि संभवाच्च । किंचान्यत्वाद्यभावस्याप्यय ६
पिंडान्यत्वगगनाभावोभयाभावात्मकतया गगनाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्य भिध्ये
१ त्यत्वप्रसिद्ध्याभिचारित्वामपि तं परित्यज्य यद्धि नो भूतलमनन्तत्वाभयत्वाद्युक्तमिति ध्येयं । प्रतियोगि
वैयधिकरण्याघटितेन तिरिद्धपत्त प्रतियोगितानापा स्वरूपसंबंधरूपत्वेन तत्वाभावीयप्रतियोगि
तायाः च तद्देशघटितभावाविशुद्धानन्तरं कनत्यावालनीन्यायेन साध्यवन्निष्ठप्रतियोगिताव्यधिकर
८ णाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन नरभावरूपप्रतियोगितावैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वमपि न संभव
तीत्यपि बोध्यं शर्वीकास्वरसेन मनोन्यत्वाभावानुसरणसंभवे कैमुतिकन्यायेनन्तकथनम । नु चित
मित्याहुरित्यनेनास्वरसः सूचितः । अत्र यद्यपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियो
गिताकाभावः यद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन व्याप्यताघटकसंबंधेन प्रतियोगिसमा

गो लाघवभावस्यापि पूर्वं हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावविशिष्टस्याभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमस्त्येवेति वाच्यं । साध्यतावच्छेदक

नाधिकरणास्तत्वं लक्षणमनुचितं तथा सति यावत्वे हेतुसमानाधिकरणात्यन्तत्वस्याविशिष्टत्वविशेष

णानाम प्रवेशेन लाघवात् नैवं वह्निमत्त्वमहानसीयो भूयवान्महानसीयत्वादित्याही वति व्याप्तिसंभवति ता

दृशोभयाभावप्रतियोगिताघटकव्यासज्यवर्तित्वेन तस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यताव

ग्प च्छेदकत्वाभावात् व्यासज्यवर्तितेनुकेवलमहानसत्वस्य प्रतियोगितानाश्रयतया हेत्वधिकरणा

मनेवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् तथापि तन्मयमहानसत्वस्य शोभयादिवेशे

न तस्य प्रमाणान्तरत्वादहो षः केचित्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकत्वमित्यत्र व्या

प्तिपदं हि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वरूपा स्वन्यायकतावच्छेदकसाध्यतावच्छे

दककत्वरूपा वा निविष्यते तदा गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यका व्याप्तिः परिभाषिकावच्छेदक

त्वप्रवेशेन गौरवमतस्तथा लक्षणान्तरमित्याहुः तद्धितो गौरवाल्लाघवभावस्येति संबंधेन प्रतियोगिसामानाधि

मा करणस्याथैन्मा कालपरिमाणादिसाधारणत्वव्याप्तिवारणाय वावशंयविरहात्प्रतीयतया तदभावादिति राम

हिसंबंधेन धूमाधिकरणे धूमानयवच्छिन्नस्य वह्न्यभावस्य पर्वतादेः कालोपाधित्वसम्बन्धि पर्वताद्यपकर्षकत्वेहेतु 6

एतद्रूपवन्नित्वइसाहित्याद्दोलक्षणसत्वेनासंभवासंभवादाहिंह्व्याप्तिरित्यर्थ इति इत्युक्त्वापीत्यपि

कारेणतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिकत्वापेक्षयातद्दृत्तिप्रतियोगिकत्वस्य गुरुतयातव्याः वच्छिन्नं

नयुक्तमिति स्यचितप्रमेयत्वादिनेतिद्धित्वावच्छिन्नाभावमादाय व्यापकत्वाप्रसिद्धिवारणायानवच्छेदक

घटितव्यापकत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्त्वानधिकरणासाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपव्याक

त्वस्यतादृशाप्रसिद्धिवारकत्वेपिअहृतलक्षणेनतस्याप्रवेशान्नैवयर्थ्यमितिभावः ननुवह्निमान्धूमा

दित्यत्र समवाया [redacted]

[redacted] करणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य

सत्वेपिचरमकक्षियात्मकनिरुक्ताभावस्यनेहत्वधिकरणायवृत्तादेःप्रतियोगिसामानाधिकरण्येच

रमकक्षियायाः पर्वतासमानकालीनत्वेनकालिकतयापिपर्वतेप्यवृत्तित्वादहेतंप्रसिद्धसाध्यकानुमा

नेपक्षाकिमर्थमित्याकाङ्क्षायामाहवह्निमान्नित्यादिःपमा [redacted]धिकरण

भवानी
१२९
119

[redacted] महाकालवृत्ते
रित्यनेन संबंधात्तेरणाहेत्वधिकरणेऽवृत्तित्वप्रतियादितं निरुक्तरूपशालिनः साध्यतावच्छेदकाव
छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य ॥ ननु धूमानधिकरणपरमाणौ चरमक्रियात्मकस्यत
थाविधाभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिरेवेत्यत आह महाकालादेरिति संयोगेन
हेत्वधिकरणत्वसंभव इति इदं च वह्निनियामकसंयोगत्वेन संयोगस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधत्वाभिप्राये
णान्यथा तादात्म्येन हेतुतानुरोधेन हेत्वधिकरणावच्छेदेनैतत्त्रेहेतुसंबंधित्वमात्रस्यैव विवक्षितत्वे
न महाकालादेः संयोगेन धूमाधिकरणत्वापत्त्या इनप्रयासवैयर्थ्यात् ॥ न माद्येति साध्यतावच्छेदकाव
छिन्नसाध्याभावमादायेत्यर्थः न संभवतीति तथा च तत्राव्याप्तिप्रतियास्नार्थमुदासीनचरमक्रियाघा
त्मकाभावानुसरणात्केऽणमाद्यहि [redacted] त्यात्मत्वे साध्यत्तुक्तमिति भा
वः मात्मकपरमाणुमहाकालादेः संयोगेन धूमाधिकरणत्वमस्तु च चरमक्रियात्मकाभावमादाय राम

वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्ति तथापि गुरुधर्मसाध्याभावमादाय तत्र नाव्याप्तिः संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित
यातादृशाभावस्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभवात् शीघ्रोपस्थितिकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र
तियोगिताकसाध्याभावमादायाव्याप्तिप्रदर्शीपि तु मान्यत्वसाध्यकानुधावने साध्यव्यापकत्वचकपिसं
योगाभावसाधारणप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितमुपादेयमतो न वन्हेर्व्यापकत्वसंगतिरिति वह्नितां
मानमात्र्ये कचित्प्रतितमादायेति वरमक्रियात्मकोदासीनाभावमादायाव्याप्तिसंभवेपि तस्यापृथमो
दू०रा पस्थितस्यभावेनतत्तदनुसंधानत्वं लक्ष्यतावत्यानमादायाव्याप्तिप्रदर्शनस्यात्तु चितत्वमिति भावः साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्यप्रतियोग्यधिकरणेकालिकसंबंधेन रजतत्वरूपप्रतियो
गिसामानाधिकरण्यसत्त्वादेव वह्निमान्धूमादित्यत्र तादृशाभावमादायाव्याप्तिविरहसंभवेन तदर्थं
तादृशसाध्याभावस्याव्याप्यवृत्तियोगमोनिरर्थकः न हुपरमेपि लाघवात्प्रतियोगिवैयधिकर
ण्याघटितव्यापकत्वस्यैवस्यापि तत्तया वन्ह्यभावस्यावह्नेर्न तं गतत्वन्नत्वं नास्यप्रतियोगिसा

भवारी
१२०
120

धानाधिकरणेयापपारनैवंयंचेत्यस्वरसत्त्वाकुरित्येनत्येनसूचितः संयोगानवन्यधिकरणस्यधर्मा
नधिकरणानत्परमाता येभिरनस्पनत्यरमाशैाकेनाधिसंवधेनवृत्तित्वानगीकारेनाहृशभेदाभा
वस्ययावदनगेतस्पनत्यरमारगरूपेहत्वधिकरणप्रतियोगिसामानाधिकरणाभावाप्रसवान्व
न्वेहरित्यादिगत्यादावत्तिव्यासेरभावाहस्त्वानितिमहाकालत्वादिहेतोर्विरुद्धनयासाध्यसामा
नाधिकरणयरूपविशेषणाहानेनाधितद्वारणासंभवाहित्यतऽक्तमन्यतरत्वेति आत्मकालान्यतर
त्वरूपविहेतवधिकरणत्वयावच्छेदेनस्वरवाघमावस्पनप्रतियोगिसामानाधिकरणमृतेमहेति ननुस
हातनत्वेप्रागभावाप्रतियोगित्वसतिध्वंसाप्रतियोगित्वरूपेनकालवृत्तित्वभेगभंमतः कारणोत्ततिं
कारणात्वस्यस्वरूपसंवधरूपत्वेनदृषिनत्तेघस्मातत्राह एवमपीति आत्मादीनांकालावृत्तित्वपि
स्यर्थः तेनेतिसाध्यानिष्टव्याप्यताया साध्यानावेछेदकसंवधावच्छिन्नत्वविवक्षणेनेत्यर्थः ध्वंसमा
नकालीनः वन्हेर्हेतुत्वेनहृधिकरणा[redacted]वच्छेदेनधमाभावस्पनसंवंधसामान्येन एम
१२१

२ स्वप्रयोजनमाह नवेति । २

३ न चावाकालिकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमतउत्कंठमसमानकालीनेति । साध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नेत्यनेन तथाविधव्यापकताघटकत्वेन संबंधानामनुप्रवेशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताघटके
दकत्वमभावविशेषणांव्यर्थं स्यान्नहि तद्दत्तु यादृशे गोत्वाभावमादाय वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः
संभवति तस्यापि पूर्वक्षणावच्छिन्नत्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् न च तस्याभा
द्वि वीयविशेषणतानासंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि तथात्वव्यापकताघटकसंबंधेन न प्रतियो
गिसामानाधिकरण्यमिति वाच्यं तत्राभावीयविशेषणताया अपि साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितगगना
भावनिष्ठव्यापकताघटकत्वात् न च साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितत्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकसं
बंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमवश्यं विवक्षणीयं अन्यथा गोत्वाभावस्य यावद्दत्तगतस्य व
ह्निनिष्ठव्याप्यतानिरूपितद्रव्यत्वनिष्ठव्यापकताघटकयावद्दत्तगतसमवायेन प्रतियोगिसामाना
धिकरण्याभावादव्याप्तेरिति वाच्यं एवं सत्यावच्छिन्नत्वविशिष्टस्वाभावस्याप्यभावत्वादिना सा

गा॰ वा॰ टी॰ अव्यापकतया विशेषणतानवच्छिन्नतापास्यपितादृशत्वात् न च साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियो
१२१ 121 गित्वावच्छिन्नव्यापकताघटकसंबंधेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमेव रूपविवक्षणीयं अन्यथाव
न्हिमान्धूमादित्यादौ पर्वतेनगगनत्वाभाववह्निनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिगोत्वादिनि
ष्ठप्रमेयत्वावच्छिन्नव्यापकताघटकपर्वतेनगतसमवायेनस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्र
तियोगिसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तेरिति वाच्यं विशेषणतानापि वह्निनिष्ठव्याप्यतानि
रूपितगोत्वाद्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणत्वविशिष्टगोत्वाभावाभावनिष्ठप्रति
योगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताघटकतत्प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतापक्षे
नद्विशेषणतासामर्थ्येऽपि स्वानंतर्येणव्यापकताघटकत्वेनसंबंधानामनुप्रवेशेगौरवमनेनास्तुम
स्त्विति व्यापकताघटकत्वेनसंबंधानामननुप्रवेश इति व्यापकताघटकसंबंधानामप्रवेशेपि
स्वानंतर्येणसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकत्वेनसंबंधानामननुप्रवेश इत्यर्थः॥ वि राम
१२१

षयितयोरैशिकविशेषयातयाचेति ननुरीश्वरेच्छात्मतादेविषयितयाकथमीश्वरज्ञानत्वव्यापकत्वं
ईश्वरज्ञाननिष्ठस्य विषयितयाप्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्याप्रसिद्ध्या तद्घटितव्यापकत्वस्या
प्रसिद्धेः एवं विषयितयाप्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वस्याप्यप्रसिद्धिः ईश्वरज्ञाननि
ष्ठस्य विषयितयाऽभावस्याप्रसिद्धेः तादृशाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वेऽपि नही
यप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकस्याप्रसिद्धत्वात् नचेश्वरज्ञानान्यत्वविशिष्टघटा
द्यभावएव तथाविधः प्रसिद्ध इति वाच्यं ईश्वरज्ञानान्यत्वविशिष्टघटस्यापीश्वरज्ञानवत्तेः
महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वमपि माहाकालवर्त्तित्वं निव्यवस्थापयितुमितरत्यनुपदं वक्ष्यमा
णत्वात् अयं चाकारस्य तत्र तदुक्तेरनुमतत्वादिति चेन्न प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताप
क्षे विषयितयेश्वरज्ञानत्वव्यापकत्वस्याप्रसिद्ध्यापि व्याप्तेरभावेन परसंबंधेतिनी ज्ञानकार्याघ
घसंबंधेति करणाद्धि निविषयितयाव्यापकत्व[illegible]मिति प्रकृतग्रंथस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याघ

मवारी·

नवि नाम—

टितव्यापकतायत्त्वाभिप्रायकः न च तत्पक्षेपीश्वरज्ञानत्वसमानाधिकरण्याभाव प्रतियोगि
तायाः विषयितासंबंधावच्छिन्नायास्सामानाधिकरण्येनावच्छेदकाप्रसिद्धिर्निर्वाहे [illegible]मेव ज्ञा
नवच्छेदकत्वंचावच्छेदकत्वावच्छिन्नावच्छेदकभेद इति ग्रंथविरोधेन सामानाधिकरण्यावच्छेदभे
दत्यर्थौ यिन संभवतीति वाच्यम् साध्यसमानाधिकरण्याभावप्रतियोगितायां यत्संबंधाव
च्छिन्नत्वसामानाधिकरण्येन यादृशप्रतियोगितावच्छिन्नत्वोभयाभावः स्तेन संबंधेन साध्यप्र
तियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षिततयाईश्वरज्ञानत्वसमानाधिकरण्याभावप्रतियो
गितायां विषयितासंबंधावच्छिन्नत्वसामानाधिकरण्येनेश्वरेच्छान्यत्वाभावप्रतियोगिता [illegible]:
विषयितासंबंधावच्छिन्नायास्सामानाधिकरण्येनावच्छेदकाप्रसिद्धिर्निर्वाहि
[illegible] वच्छिन्नत्वोभयाभावसत्वेन न तादृशप्रतियोगितायां विषयितयेश्वरज्ञानत्वव्यापकतासत्वेऽ
पि न चैतादृशोभयाभावघटितव्यापकतायाल्लक्षणाप्रवेशे यद्यत्संबंधेनेत्यस्यावैयर्थ्यविचमरी एम्

तानंपक्षतामच्छिन्नेत्वस्य रूपसंबंधेन साध्यवत्ताद्दृशजन्यतानित्य तानित्य

यत्प्रयोगेस्वेरणापद्यसंबंधेनस्यायिमिविशिष्यसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायासामानाधिकर

णेनानवछेदकत्वरूपव्यापकत्वाघटितमेवलघुलक्षणमुचितमितिवाच्यं नस्यलक्षणांतरत्वानन्यद्य

सामानाधिकरणेनानवछेदकमित्यस्यसामानाधिकरणावछिन्नावछेदकभेदवदित्यर्थः अनवछे

दकत्वावछेदकत्वावछिन्नवछेदकमिभेदरतिप्रकृतग्रंथ[illegible]स्तुधिकरणघटितव्याप प्रतियोगिवैयर्थ्य

कत्वाभिप्रायकमितिवाच्यंतन्नयत्रनित्यत्वानामत्वविषयकत्वनिष्ठतद्व्यक्तित्वविषयकंच त्

नप्रतीतानांतरत्वहेतुस्तत्रतादृशजन्यत्वानविषयितयाघटाभाववद्व्यक्तित्वनित्यत्वानान्यत्वनिष्ठप्रतियो

गितयोःसाध्यव्यापकतावछेदकत्वस्यासत्वेनतयाक्रमेणाव्याप्तिवारणायघटितसंबंधइति श्रीप्रा

वरूपकारणां रहस्यीव्यवस्त्वानपिनिमुक्तनग्रंथव्यापकलक्षणपरइतिसंक्षेपः साध्यतावछेदकसंबंधेनव्या

पकतातेनेवप्रतियोगिसामानाधिकरणमित्युक्तौचेनिसाध्यतावछेदकसंबंधेनप्रतियोगि

८५ सामानाधिकरण्यविवक्षामात्रेणोगायमात्माज्ञान्यमहाकालान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिवार

स्यप्रक्रि द्वत्वान्नादृशान्तत्५

१२३
123

रणे वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायेन वह्निव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य संयोगेन घटत्वा
दिनाऽव्यत्वाद्यभावस्य संयोगेन प्रतियोगि सामानाधिकरण्याभावाद् व्याप्तिवारणाय साध्यताव
च्छेदक[redacted] संबंधेन व्यापकत्वस्यावश्यं विवक्षणीयत्वादिति भावः ग्रन्थविरोधस्य यथाश्रुताभिप्रा
८ यकत्वे नापि परिहर्तुं शक्यत्वादाह यत्रेति केवलघटत्वस्य महाकालान्यत्वस्य वा कालिकेन साध्यताया
४ मद्धेतुत्वमनेनाविशिष्टस्य साध्यत्वमुक्तं महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वं तु कालिकसंबंधेन महाकालेऽनु
वर्त्तते सामानाधिकरण्यघटकविशेषणविशेष्यसंबंधाभ्यां विशेषणविशिष्टाभावघटत्वं यत्नेनैव
विशिष्टाधिकरणत्वापगमादित्याशयः नाहशाभावानामिति साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्य
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकानां महाकान्यत्वाभाववद्घटत्वाभाव महाकान्यत्वविशिष्ट
घटत्वाभावानामित्यर्थः प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति विशिष्टस्यानेति दिक्तया विशिष्ट
घटत्वाभावस्यापि घटत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति भावः तथाचैतस्यानंतरं नस्यस राम

१२३

छन्नेत्यपीति प्ररणीयं रूपान्यत्वविशिष्टसत्तासाध्यकेरूपावत्तित्वावछिन्नाभावस्य साध्यतावछेद
कसंबंधेन साध्यव्यापकतावछेदकप्रतियोगिकस्य यावदंतर्गतस्य साध्यतावछेदकसमवायसंबंधेन स्व
विशिष्टहेत्वधिकरणरूपावछेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरनएतदिति उक्त
क्रमेणेति विशिष्टसत्तानतिरिक्ततया सत्तारूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यैव रूपावछेदेन स
त्वादित्यर्थः प्रतियोगितावछेदकसंबंधेनेति स्वप्रतियोगितावछेदकसंबंधेनेत्यर्थः अव्याप्तिरनरति
एवं क्रमेण सत्ताभवेनात्यर्थे परन्तु संयोगेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यात्वाहित्यंपनस्य हेतुत्वे नाव्याप्यसंभ
वादसंभवदतिनोक्तं यद्वाऽव्याप्तिव्याप्तेरभावस्यैत्यर्थः मानाभावेनेति समानाधिकरणधर्मावछि
न्नाभावस्य संबंधावछिन्नत्वे प्रमानसंबंधाविशेषानियंत्रितत्वाद्यस्तु हि प्रतिवध्यप्रतिबंधकभावाप्र
घातनुपपत्तिरूपप्रकृत नेनस्याभावादित्यर्थः उभयाभावप्रतियोगितायां व्याप्त्यसंभवनिता स्वीका
रेनस्याः नत्वाध्यव्यापकतावछेदकत्वमतमाह घटास्त्वविनित्वतिशिष्टेति एवं उभयाद्यभाव

भवा टी. मात्राय सविकल्पस्वरूपस मन्वपोवेद्य मारणा स्वरसादाह वस्तु नास्तीति अनुभवबलादिति घटत्वेन संयोग
१२४ न पटो नास्तीति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे प्रागभावादिभावः कथमन्यथेति प्रमात्मकबाधबुद्धेः सं
ग्रं बंधविशेषनियंत्रिति नियंत्रितप्रतिबंधकत्वानुरोधेन समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव प्रमात्मकबाधबु
द्धेः संबंधविशेषनियंत्रितप्रतिबंधकत्वानुरोधेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि संबंधावच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वमावश्यकमिति भावः। ननु घटत्वेन पटाभावबुद्धौ घटत्वेन पटवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधक
त्वाद्देवात्कथमदृशाया घटत्वेन संयोगेन पटो नास्तीति बुद्धेरनुत्पत्तिः ननु तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकसंबंधविशे
षावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रवेशः प्रयोजनाभावादित आह भवति तु समवायेनेति। न था सति घ
टत्वेन समवायेन पटो नास्तीति बुद्धेरप्यनुत्पत्ति सायत्या संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रतिबध्यता
वच्छेदके निवेशनस्यावश्यकत्वादिति भावः। अत एव: व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य संबंधावच्छिन्न व
त्वस्वीकारादेव वाच्यत्वीयस्य रूपसंबंधावच्छिन्नताद्दशाभावस्य न प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्य राम

1204

व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमत एवाह प्रमाविषयतीयेति अत्र व्यधिकरणधर्मावच्छि
९ न्नाभावप्रत्यक्षे व्यधिकरणत्वग्रहस्य हेतुत्वमते तद्ग्रहे परस्तत्वग्रहदशायां तत्प्रमासंभवस्तादृशाभावे संबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वानुभवो विवादग्रस्त एव किंच यत्र प्रमावान्वह्नेरित्यादौ यः पि अन्यत्वस्वलाघभावस्यापि पूर्वस्मरणा
द्वर्जित्वविशिष्टस्याभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशेषणतासंबंधेनेत्पत्तित्वा वि
सियांनत्स्यप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्षणे नुव्याधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावानामेकत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादौ संयोगेन घटत्वेन वह्न्यभावस्यापि विषयितासंबंधेन प्रतियोगिसा
मानाधिकरण्यस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनाभावादव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन व्यापक
तावच्छेदिकायां यां प्रतियोगितामपेक्ष्य केन तद्वाच्य यसामानाधिकरण्यस्याविवक्षणे च गौरवं जलादि
त्यादिप्रघटितविरोधस्वत्वस्य स्वरसत्वाद्धरितेनेन्नवस्थितः ननु यत्र स्वाभाववान्मेयत्वादित्यादौ घटत्वरूपाभा
वस्य पूर्वस्मरणाद्वर्जित्वविशिष्टस्याभावरूपप्रतियोगिना अभावीयविशेषणतासंबंधेन सामानाधिक

भवारी रणापादव्याप्तिरभावीयविशेषणतासंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदिकायायास्वप्रतियोगितानवच्छेदक
१ २५ यसामानाधिकरण्यविवक्षणे गोरकंबलादिवृत्तित्वविशिष्टसादिग्रस्य विरोधस्फुरणान्नाहप्रमाविषयत्वे
२ योवत्ति वाच्यत्वाद्यभावस्यात्मत्वाद्यभावस्य गवादेर्भावस्य त्वादिग्रन्थविरोधोऽस्वरसबीजं। प्राचाम
तेऽभिव्यक्तरति नयाचाल्लस्यत यास्वमतेनत्वातिव्याप्तिरित्यर्थः ननु प्राचां मते व्याप्तिरिति योजना ने
स्वमतस्याहितग्रन्थविरोधात् घटत्वेन रूपसामान्याभावाभावस्य यावद्घटान्तर्गतस्य स्वविशिष्टत्वधिकर
णावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेन तन्मतेऽतिव्याप्तिरभावाच्च नचतस्यापि पूर्वक्षणाव
च्छिन्नत्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्याद् इति व्याप्तिरेवेति वाच्यं केवलान्वयिनो व्याधिक
रणधर्मावच्छिन्नाभावस्य यावति शिष्टाभावत्वस्य विशेषणाभावमात्ररूपत्वादिति। रूपसामान्याभावा
व्यापकत्वादिति। नचवस्तुगत्या पृथिव्यन्यत्वादेः रूपसामान्याभावव्यापकत्वेऽपि। पृथिव्यां रूपसा
मान्याभावस्यानिश्चये तद्व्यापकत्वानिश्चयः पृथिव्यान्यत्वादेर्न संभवत्येव। पृथिव्यादेः प्रथममे राम
१२५

नातिव्याप्त्युद्भावकस्य रूपसामान्याभावनिष्कृष्ये तत्र कथनाविरहेणाग्रे पाकजपरमाणावतिव्याप्तिदा
नत्साधनानुपपत्तिरिति वाच्यम् अतिव्याप्त्युद्भावकस्य कथनाविरहेऽपि सद्धेतुरेवेति भ्रुनवनस्तस्य
स्य तत्र कथंतायामधिकविचारार्थं वा तत्र तद्व्यवस्थापनात्। यावद्भूदित्यस्वरससत्वबीजं तु मू
र्तत्वमूर्त्तत्वोभयसाध्यकोक्तोदाहरणाये ऽसया रूपसामान्याभावसाध्यकोदाहरणस्य प्रसिद्धि
विशेषविषयत्वाभावेनोक्तशंकाया एवानुत्थानमिति प्रतिवधकतायामह इति अविनश्य
द्वस्थत्वस्य प्रतिवंधकतावच्छेदकतावच्छेदककोटौ प्रवेशो न संभवति गौरवादिति सर्वत्रेत्य
गम इति एवं च तत्पये परमाणौ रूपसामान्याभावो न संभवति न चासति तदुत्तरमंगी पद्यणुके रू
पोत्पत्तिर्न स्यात् न च तत्र परमाणौ पाकेन रूपान्तरोत्पत्त्या द्व्यणुकेपि तदुत्पत्तिरिति वाच्यम् अ
नन्तरूपध्वंसनहेतुत्वाद्यभ्युपगमे गौरवादित्यभिप्रायेणाह महाप्रलय इत्यर्थ इति जलादिपरमाणुद्व
याणोनित्यत्वादाह पार्थिवेति द्रव्यत्वव्याभावप्रत्यक्ष इति न च शब्दाभावप्रत्यक्षे व्यभिचारः

भवा· कारणाव्यवहितोत्तरत्वस्यैवेनात्परस्य वा कार्यतावच्छेदकत्वो हेतुत्वेनेति तथा चैतेनैव घटत्वस्य भावप्र ह
१२६ त्यक्षनिर्वाहे तत्साधारणेनेंद्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणताया हेतुत्वेन कल्प्यत इति भावः ननु ए
126 वेंद्रियसंयुक्तसमवेतत्वस्य भावप्रत्यक्षेंद्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणताया हेतुत्वात् तत एव
घटत्वत्वस्य भावप्रत्यक्षनिर्वाहे तत्साधारणेनेंद्रियसंयुक्तविशेषणताया न हेतुत्वं कल्प्यते यदि च घ
टादित्वस्य भावप्रत्यक्षस्याव्यावर्त्तकस्यात्मत्वस्य भावप्रत्यक्षत्वस्यात्र समरेण्वादित्वस्य भावप्रत्यक्षत्वादेश्चा
वच्छेदकत्वे गौरवाल्लाघवेन द्रव्यत्वस्य भावप्रत्यक्षत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वं कल्प्यत इति भाव्यं तेनेत्तें वि
द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणताया अपि घटादित्वस्य भावप्रत्यक्षस्याव्यावर्त्तकस्य गुणत्वस्य भावप्रत्यक्षत्वस्य
कमेवत्यभावप्रत्यक्षत्वादेश्चावच्छेदकत्वे गौरवाल्लाघवेन द्रव्यसमवेतत्वस्य भावप्रत्यक्षत्वस्यैव जन्यता
वच्छेदकत्वं युक्तमित्यत आह निगमनाविरहेणाभयहेतुतायामपीति इंद्रियसंयुक्तविशेषणतेंद्रि
यसंयुक्तसमवेतविशेषणतयोरेकस्य प्रकृतप्रत्यक्षसाधारणमपरस्य तद्व्यावर्त्तजन्यतावच्छेद

कमित्यत्र विगमनाविरहेणात्यर्थः प्रकृतासिद्धेरिति प्रकृतस्योत्पत्तिकालीनघटादौ रूपाभावप्रत्यक्षस्याभिर्वा
हादित्यर्थः प्रमात्वापातादिति रक्तत्वावच्छिन्नप्रकृतियोगिताकध्वंसादेस्तद्विषयत्वस्य तत्राबाधादिति भावः
अव्याप्यवृत्तीति। अंतराश्यामादिकालावच्छेदेनैव तत्र तत्स्वीकारात् तदभावादेव रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वाभावादेव इत्येतत्सुवचनायायीति अपि नाशात्किंचिद्विशेषध्वंसवत्त्वादिना पूर्वोक्तस्यैव
नस्यपरिग्रहः नन्वेतावता प्रागभावध्वंसात्यन्ताभावयोरविरोधाय यादृशेनोत्पत्तिकालावच्छेदेन घ
टे रूपसामान्याभावसत्त्वे मानाभावः प्रत्यक्षस्य सामग्रीविरहेणानुत्पत्तेरनुमानस्य चाप्रयोजकत्वा
दिति चेन्न रूपवति रूपान्तरोत्पत्तिवारणाय जन्यरूपत्वावच्छिन्नं प्रति रूपाभावस्य हेतुतया घटोत्पत्ति
क्षणीयघटे रागद्वयोत्पत्त्यर्थं तत्क्षणे रूपसामान्याभावस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वेनानुमानस्याप्रयोजक
त्वात् अत्र स्पर्शवति वायौ स्पर्शान्तरोत्पत्तिवारणाय स्पर्शं प्रति स्पर्शाभावहेतुत्वस्यावश्यकतया त
स्यैव रूपं प्रत्यपि हेतुत्वमस्तु एवं च रूपं प्रति रूपाभावहेतुत्वे मानाभावः ननु रूपवति घटादौ पाकात्स्पर्शा

नाशोत्तरं स्पर्शोत्तरोत्पत्तिकाले रूपोत्पत्तिवारणाय च ध्वंसप्रतिरूपाभावस्य हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं
१२० एकजातीयपाकस्यैव रूपरसगंधस्पर्शनाशकतया रूपवति पाकेन पर्शनाशासंभवात् तत्प्रलयपरमा
णौ रूपसामान्याभावेपि मानाभावश्चेति वदंति दीधितौ स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेति अत्र
घटत्वेन वाच्यत्वाभावादेः प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितया तत्र हेत्वधिकरणपर्वता
द्यवच्छिन्नत्वे मानाभावादसंभवापत्त्या हेत्वधिकरणताव्यापकत्वरूपे हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वे
व्यापकत्वं च स्वनिरूपकपावकाश्रयत्वसंबंधेन विवाध्यवद्ध्यधिकरणोत्पत्तिसंभवनायामि
ति एवं च वस्य माराणाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वाद्यमुक्ते महाकालेनादृशध्वंसरूपाभा
वाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यासंभवादुक्तकालिकसंबंधेन यद्यधिकरणमिति दिशि
नादृशध्वंसरूपाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभवादुक्तदैशिकसंबंधेन यद्यधि ॥ १९
करणमिति संबंधत्वस्यैकस्याभावादन्यतमत्वनिवेशगौरवात्संबंधसामान्येन तादृशध्वंसस्य यद्यधिक

करणंतत्वावच्छिन्नमेवेत्यनेनोक्तः चरमधूमाधिकरणध्वंसात्मकरति अनतिप्रसंगाद्व्याप्यवीत्येति
भावः महाकालस्यधूमाधिकरणत्वे उक्ताभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितकत्वाभावेन धूमा
धिकरणयावद्ध्वंसानन्तरंवस्त्वधिकरणेतादृशाभावे तु समानाधिकरणत्वाभावाच्च यावदन्तर्गतत्वाभा
वेन धूमाधिकरणयावद्ध्वंसानन्तरवन्त्याधिकरणेतादृशाभावे तु समानाधिकरणत्वाभावाच्च यावदन्तर्गत
त्वाभावेनाभावीनत्वस्य च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति व्याप्तिसंभवःक्रियेवेत्यत उक्तं निर्णय इति महाकालादिशे
षे धूमाधिकरणत्वसंदेहेन तादृशवन्त्याधिकरणे तत्संदेहेन चातिव्याप्तेःसंदेहादिति भावः पर्वतादेः कालोपाधि
त्वाभावव्यापकत्वाभावस्य महाकालप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादेरह आदीति आदिना धूमवद्व
प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वपरिग्रहः न ह्यभावस्य महाकालसंयोगेन धूमाधिकरणत्वाभावेन धूमवत्वप्रकारक
प्रमाविशेष्यत्वरूपप्रतियोगिनोऽभावेन पर्वतादेः कालोपाधित्वान्नपुंसकात्मा तादृशाभावाभावेन चकुत्र
पि प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावादिति भावः अत्र पर्वतादेः कालोपाधित्वांगीकारे धूमप्रकारेणास्

भवारी
१२८
128

न्।छिन्नत्वे त्वावच्छिन्नव्याप्यता। ने...पित दैशिकसंबंधावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वाभावेन च ५

सिद्धव्याभिचारितुपेक्षणासंभवात् सर्वतादृक्कालोपाधित्वानभ्युपगमे पक्षसाध्यपरांनिरर्थकमित्यस्वरसः केचि
त्तु येनेन सूचितः यद्यमोदाहरणं परित्यज्योदाहरणांतरं तु सरोजबीजमलभमानैः प्रकारांतरेणानत्यार्थक
यत्नेन गोः साध्यतायामित्याद्विनानेन सर्वत्र कालिकविशेषणतया साध्यत्वेन गोः कालिकेन जन्यद्रव्यस्य
दैशिकजपासाध्यतायां तु दैशिकसंबंधावच्छिन्नजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपकदैशिकसंबंधा
वच्छिन्नव्याप[illegible]कतावच्छेदकस्य जन्यद्रव्यत्वस्य साध्यतावच्छेदककालिकसंबंधावस्यमाणास्य
प्रदर्शनस्यासंभवादिति भावः दैशिकजयावृत्ताविति स्वप्रभावीयविशेषणतयावृत्तावित्यर्थः एवमेप्य
पि अवच्छेदकं स्यादिति अवच्छेदकापेक्षास्यादित्यर्थः सृष्टिकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्या
भावादिति एतच्च सृष्टिकालीनध्वंसस्य सर्वकालत्वं नास्तीति मतमाश्रित्योक्तं अन्यथा ध्वंसे प्रतियोगि
सामानाधिकरण्यादसंगत्यापत्तेरिति ध्येयं स्वप्रतियोग्यधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नप्रलयपर्यन्तचरमदुःखध्वंसस्य
स्य प्रतियोगिनश्चरमदुःखस्याधिकरणेऽस्मात्मनि स्वप्रभावीयविशेषणतया विशेषणं चरमदुःखध राम

ध्वंसरूपस्य तादृशाभावस्य वृत्तेरित्यर्थः कथमिति अभावमात्राधिकरणकाभावस्यैवाधिकरणस्वरूप
त्वादिति भावः विशेषणतया तदभावस्य प्रलयमात्रवृत्तित्वादिति कालिकतया तदभावस्य यावद्वृत्तिगगनस्य प्र
ध लयानात्मकत्वपि गगनस्यैव तस्याभावीयविशेषणतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभवादिति भावः अ
तएवेति अभाववृत्तेर्दैशिकविशेषणतया विवक्षितत्वादेवेत्यर्थः न च विवक्षणे तद्भिन्नायतनाद्देशप्र
तियोगिनिच्छयानयासाध्यमिति शेषप्रयोजनाभावादिति भावः ननु प्रलयावृत्तित्वेन साध्यतायामपि साध्य
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य प्रलयान्यकालत्वाभावस्य यावद्वृत्तिगतस्याकाशवृत्तितया प्रलया
नात्मकस्याभावीयविशेषणताविशेषेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्न निव्याप्तिरत आह। २त
चरमं त्विति अशविशेषणताविशेषेणेति अभावीयविशेषणतयेत्यर्थः एवं च प्रलयान्यकाल
त्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावान्नात्माद्या
यातिव्याप्तिवारणमिति भावः साध्यतावच्छेदकं चाभावीयविशेषणताविशेषेण प्रलयवृत्तिभिन्नत्वं

भवारी·
१२९
129

कालिकसंबंधेनप्रतियत्वत्तिभिन्नत्वस्यतत्त्वेतत्भावीयविशेषणतानयात्तद्वच्छिन्नाभावस्याघटत्वादि
साधारणास्वमत्वयानात्मकतयातिव्याप्त्यसंगतेः अनवस्थावक्रकेतिघटाभाववायाघटाभाव
वत्स्याभावस्वस्यातिरिक्तत्वेतत्रापिघटाभावातिरिक्तस्यैवंक्रमेणानवस्थाचतुर्थस्यप्रथमा
भावस्वरूपत्वेचक्रकंतृतीयस्यतत्स्वरूपत्वेअन्योन्याश्रयइत्यर्थः आत्माश्रयस्यैवअभा
भावमात्राधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वस्यैवलघुत्वात् अतिरिक्ताभावकल्प
नेनलघुत्वात्तत्वात् भाकुरिति प्रशेषेनगवाघनधिकरणधर्मावच्छेदेनेति दीधितिस्वरसहृदयः कथं
आकुरित्यनेनेनतन्मतेहेत्वधिकरणवृत्तित्वस्याभावीयविशेषणतयाआवश्यकत्वेनसंयो
गात्मनइति दीधितिग्रंथं विशेषएवमभावमात्रस्यैवभेदविलोपापत्तिः घटवतिघटोनास्तीति
बुद्धेर्घटाभावत्वेनतत्रघटाभावस्यवृत्तितानुपगमेवैवयापरपासंभवाद्दिसनेववारणासंभावा
दित्यस्वरसस्वरसूचितः अस्वीकारादिति तत्भाथायसद्धनुत्वंभेपत्वस्यानत्स्यादिनिभाव ःगग राम

नस्वरूपाभावस्य कालिकसंबंधेन गगनादेरेव जन्यत्वपक्षे न हेतुसामानाधिकरण्यमतस्त्वाह एवं
येयसामान्यस्येति स्वरूपसंबंधेन मेयसामान्यस्य कपिसंयोगाभावव्यापकतया तदभावस्य यावदन्तर्ग
तत्वादिति भावः प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटित व्यापकत्वपक्षे स्वविशिष्टेत्यनुपादाने साध्याभावमा
दायाव्याप्तिमाह एवंसत्येति अभावीयविशेषणतयाहेत्वनुसामानाधिकरण्यविशेषणापक्षे यथा
ह नित्यत्वविशिष्टस्येति संयोगाभावस्य संयोगाभावव्यापकत्वोपपादनायाह सावेति ननु घट
त्वाभावप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावो नातिरिक्तः किन्तु घटत्वमेवेत्यत आह अभावप्रतियोगि
ति कातिरिक्तस्येति अभावप्रतियोगिकस्यैवभावरूपतया तस्य घटत्वान्यात्मकत्वादिति भावः आहुरित्य
स्वरसः स्वादीनत्व अभावप्रतियोगिकाभावस्याभावरूपत्वेन तदभावप्रतियोगिकाभावस्यात्यन्ताभावाभावत्वाद्
त्वादिदोषात्वाभावसंयोग्यन्यतराभावस्य न धूमाभावाधिकरणत्वं धूमाभावे गोत्वाभावरूपस्य न तत्प्रतियोगि
नः सत्वात्स्त्वाह जलादिवृत्तित्वविशिष्टेति न च जलादिवृत्तित्वविशिष्टत्वस्य मनस्त्व घटकत्वाभिन्नतियो
पू

भ.वा.टी
१३०
130

गिगोत्वाभावविशेषणत्वेपि शिष्टस्यानतिरिक्ततया मा इदंशान्यतरत्वविशिष्टस्य गोत्वाभावस्य प्रतियोगि
नो धूमाभावे सत्वात् कथं ना इदंशान्यतराभावस्यापि धूमाभावाभावाधिकरणाकत्वमिति वाच्यं जलादि
हृन्नीत्वविशिष्टत्वस्य नाह शान्यतरत्वावच्छिन्नविशेषणत्वात् न चैवं संयोगिसामान्यस्यैव कालमिति योगि
तयेत्यग्रिमग्रंथासंगतिः संयोगं यत्तस्य जलादिवन्नित्वविशिष्टत्वहृदयप्रतियोगितावच्छेदकताक्रां
न्तत्वान्नाह शांन्यतराभावाप्रतियोगित्वादिति वाच्यं तत्र संयोगिपदस्योपस्थितजलादिवन्नित्ववि
शिष्टसंयोगिपरत्वात् न चैवं तद्देशसंयोगिनो यः पिंडः भावात् कथं धूमाभावस्य हेत्वधिकरणावच्छे
देनप्रतियोगितियोगिसामानाधिकरण्याभावात् कथं पतिव्याप्तिरिति वाच्यं यत्र एकस्यैव हृदयस्य वन्ह्यधिक
रणजलोभायस्मिन् संयोगेन तिलेनाह शवन्हेर्हेतुनास्थल एवातिव्याप्तेः किन नत्वात् उक्तक्रमेण योगि
जलादिवन्नित्वविशिष्टगोत्वाभावस्याप्रतिवान्यत्वाभावनिष्टस्य तत्स्वरूपत्वादिति भावः अयायः पिंड
न्यत्वाभावस्यानातिरिक्तत्वे किं तुलाघवादयः पिंडत्वस्वरूपत्वमेवेति कथमुक्तमो भावस्याभावाधिक राम

नजघटत्वेनाप: पिं ३ न्यत्वाभावस्याप: पिं ३ न्य ० २

रगात्वमितितु चिंत्यं तस्यापि एवं स्वरागवत्त्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्ति
रितितु युक्तं [redacted] रूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् इतिव्याप्तिरिति भावान्ना
तिव्याप्तिः नाहृशाभावस्य केवलान्वयित्वयापूर्वं स्वरागवत्त्वविशिष्टतदभावस्य विशेषणाभावात्मकतयावि
शिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यापि तत्राभावादिति वाच्यं। नाहृशाभावस्य भावभिन्नतया
तदधिकरणाकजलादिरजितविशिष्टगोत्वाभावस्य नदात्मकतया गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्य
स्य तत्र सत्त्वात् अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामेकत्वे नघटभेदस्यापि तत्प्रतियोगितया तत्सामानाधिक
रण्यसंभवाच्च अन्यत्र लक्षणस्येति जलभिन्नाभावरजितत्वे न लक्षणस्य स्पष्टार्थः तथापि समनियताभावानामैक्य
मंगीकृत्य जलरजितत्वविशिष्टगोत्वाभावधर्माभावयोरैक्यनिरासेपि एवमवहृत्तित्वविशिष्टत्वादि। इदमुपल
क्षणं तत्तादिरजितत्वविशिष्टगोत्वाभावस्य योग्यन्यतराभावस्य जलत्वाभावाभिन्नतया जलं निर्वह्नित्या
दावप्युक्तरीत्यातिव्याप्तिर्बोध्या ननु जलत्ववत्त्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्याभावयोरैक्यनिरासेनापि तया

भवा टी.
१३१
131

रभेदस्य मप्रयुक्तानि व्याप्तिशंकानिरासः संभवत्येव परं तु प्रकृतविवक्षया यन्निरासः संभवति नैतावता
जलत्वजातित्वविशिष्टेत्यादिग्रंथविरोधः समाधानांतरस्य समाधानांतरादूषकत्वादन्यत्राह साध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नेत्यादीति तद्विविधलक्षणे तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावीयप्रत्यसंबंधावच्छिन्नप्र
तियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावेन तेन तु संबंधेनेत्यादेन तत्तद्घटकपरिचायकतया तात्पर्यविशे
षणस्याचरितार्थकत्वमिति भावः न च साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावाप्रत्येकं तत्तद्घटकप्रये
त्वत्तत्पदार्थपरिचायकतया तादृशविशेषणस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं तथापि साध्यव्यापकतावच्छेदका
भावाभावप्रतियोगित्वेन तत्तत्पदार्थपरिचयसंभवे भावेन तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वांशस्य वैयर्थ्या
गु त् वस्तुतस्तु प्रतिवक्ष्यमाणरीत्या भावाभावानामैक्यपक्ष एव कृतत्वात् गोत्ववति न गोत्वाभावगोत्वव
त्प्रमेयाभावयोरैक्यमाराध्यप्रमेयत्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्याभावे संभवेन लक्षणसमन्वय
संभवात् हि विशेषणस्यावैयर्थ्यमुपपादितं सिद्धांते तु समनियताभावानामैक्याभिप्रायेणैवेति तत्त्वं लम

स्यव्यवस्थाय नियतपागोत्वाभावस्य प्रमेयत्वेनप्रतियोगीतितमारायल सत्तासमन्वायासंभवाच्च हिशेषमा
वश्यकमित्यभिप्रायः इदमुपलक्षणं घटत्वेनवाच्यत्वाभावस्यघटत्वेन धूमाभावाभिन्नतयाव्यापकतावच्छे
दरूपघटत्वप्रतियोगितानगेतद्धमनिष्ठप्रतियोगितासम्मयसामानाधिकरण्याभावादतिव्याप्तिविरहेण
यावत्वविशेषणस्यतदधीनप्रयोजनमपोहेतुसमानाधिकरणात्वस्वविशिष्टत्वशिशेषणायोग्यत्वेप्य
प्याहित्यपिबोध्यं नचसाध्यतावच्छेदकावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताघटिकायायाप्रतियोगिताप्रत्ये
कंतत्तदाप्रयसामानाधिकरण्यपदेत्वधिकरणावच्छेदेनयत्रकुत्रचित्त्वमितिवल सत्तामस्त्विति
वाच्यं नत्स्यल सत्तानन्तरलात् पक्षमनुपसर्गोत्पत्तिव्याप्तेइदंवारत्वादित्यभिप्रायात् तत्कपालेतद्घट
ध्वंससत्वदशायांत्वेनपमेयसामान्याभावस्यतद्घटकालेपिसत्वात्तदानींचतद्घटध्वंसस्याभावेनतर्पि:
१३
कालिकसमनेयत्वंनस्योहेतस्तत्रपयादपितुतद्घटध्वंसकालावच्छेदेनैतिसमनियताभावा[illegible]
२८
[illegible]कसमनेयत्वेनस्यात्तस्यपुपयाप्यपितुतदघ्वंसकालावच्छेदेनैतिसमनेयभावानां
४६१

भवटी मनैक्याभिप्रायेणेति समनियताभावानामैक्ये संयोगेन घटाभावस्य प्रति[illegible]वायेन घ
१३२ टसंयोगाभाववत्यैक्यात्कपाले समवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः कपालनिष्ठसंयोगेन घटाभाव स्य
स्य समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादित्यत्तः समनियताभावानामैक्यमित्यभिप्रायः ऐक्याभि
132 प्रायेणेति नवकपाले समवायेन घटो नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः विशिष्टवैशिष्ट्यमिति री
त्या बोध्यप्रमात् कपालनिष्ठघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वाभावेन तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वादिति यत्तु प्रकृतलक्षणस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं वि
नापि विशिष्टाभावघटितत्वावच्छिन्नाभावमादाय संगतेः प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य स्याव्यवतारकत्वासंगतेर्दु
र्नीयलक्षणमिति तन्न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनाव्यापकतायाः सामानाधिकरण्यस्य
वैयर्थ्यापत्त्यावतारकत्वसंगतेः शिति शिरोमणिग्रन्थे लक्षणसमासे यत्समानाधिकरणानामिति हे
त्वधिकरणावच्छेदेन स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यपदार्थैकदेशसामानाधिकरण्येऽन्वयमसहमानः राम

सामानाधिकरण्यस्य स्वात्यंताभावप्रतियोगितयेत्तेसामानाधिकरण्यमिति प्रथमान्तोपस्थितेश्च सामानाधि
करणस्य प्रयोजकतामसंगत्यर्थं प्रसमानाधिकरणानामिति षष्ठ्यन्तेन निर्दिष्टवान् दीधितिकारः। ननु धू
मवान्वह्नेरित्यादौ अतिव्याप्तिवारणायेति। गोत्वाभावादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादा
यातिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति धूमवद्भिन्नत्वविशिष्टगोत्वाभावस्यैव
सम्बन्धमत्त्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतायाः हेत्वधिकरणायः पिण्डघवच्छेद
नासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः अव्याप्तिरतः इति अव्याप्तिव्याप्तेरभावः संबंधान्तरप्रवेशेन लाघवम
भिप्रेत्याह साध्यतावच्छेदकसंबंधेनवेति एतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्त्वावत्त्वादित्याद्वेतद्रूपान्यत्ववि
शिष्टसत्त्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यदेतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावत्त्वं तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणता
या एतद्रूपाभावान्नात्र तत्प्रसिद्धो नातिव्याप्तिरिति भावः अत्र केचित् वह्नित्वेन धूमकालावच्छेदेन निधूमस्यन्य
कालधूमाभाववति वह्नित्वेन धूमवद्भिन्नत्वविशिष्टस्य वह्नेः सत्त्वेन तद्भेदाभावस्याभावयोः समन्येयसमतदे

भ.वा.टी.

१३३

133

कोऽधूमकालावच्छेदेनेतिन्वनस्यैव वह्नेर्धूमकालावच्छेदेन धूमवद्वृत्तित्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं ॥ तथा ले
तो धूमशून्यकाले तादृशवह्नेर्धूमकालरूपविशेषणाभावेन तद्घटितधूमकालावच्छिन्नधूमवद्वृत्तित्ववि
शिष्टवह्नेरभावसत्वात् धूमवद्वृत्तित्वेनेत्यादि अधिकवृत्तिधर्मेऽपि न्यूनवृत्तिप्रतियोगिताकाभावानधिका
रणगुणत्वेति धूमभेदपदेति तस्यापि साध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधेन धूमव्यापकतावच्छेदकं यद्धू
मवत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदन्तर्गतत्वाद्व्यापकताघटकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्या
भावे प्रयोजनविरहेणानिवेशात् अयःपिंडभिन्नत्वेनेति अयःपिंडभिन्नवृत्तित्वोपलक्षितत्वेनेत्यर्थः अन्य
थायःपिंडभिन्नवृत्तित्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतायाहेत्वधिकरणावच्छेदेन सत्वादतिव्याप्त्यसंगतेः
न चायःपिंडभिन्नवृत्तित्वपदार्थविशेषणतया प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टतादृशतथाविधान्यत
राभावस्यापि यावदन्तर्गततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकायःपिंडभिन्नवृत्तित्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकर
णतायाहेत्वधिकरणावच्छेदेन सत्वा [illegible] नातिव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशान्यतराभावस्यतादृशा राम

न्यतराभावाभिन्नत्वपात्प्रतियोगितावच्छेदकायः पिंडभिन्नवृत्तित्वोपलक्षितत्वावच्छिन्नाधिकरणता
२ सत्वा यावत्यधिकरणावच्छेदेनान्यायः पिंडभिन्नवृत्तित्वावच्छिन्नाभावाधिकरणेऽयः पिंडे यः पिंडभिन्न
वृत्तित्वोपलक्षितेनत्वेनायः पिंडभेदायः पिंडान्यभेदान्यतराभावस्यासत्वात्समनेपत्याभावेन कथनयो
रैक्यमिति वाच्यं। अयः पिंडभिन्नवृत्तित्वोपलक्षितत्वेनत्वाहशान्यतराभावस्याऽयः पिंडेपिसत्वात्
।।प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यधिकरणतापापत्वाभावविरोधित्वात्।।नचलाघवात्प्रतियो
गितावच्छेदकविशिष्टाधिकरणतायास्त्वाभावविरोधित्वमिति वाच्यं। व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभाव स्थले व्यभिचारात् तदन्यत्वमिवेशेनगौरवादिति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
७ धिकरणत्वेनाभावविरोधि।नीनतुत्वप्रतियोगिनोपि निवेशोगौरवाहित्यभिप्रायवतागुरुणा सम्मा
धानमाह सत्वगुरवइति। हइनपुरुषोनास्तीत्यत्रेवेति नचात्र नापिवावैशिष्ट्यमप्युपहानुपास्थितत्याक
थंनहार्वातदतिनतात्पर्यविशिष्टधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिः कथंगावन्हित्वादिपदोक्तरत्ननीयायाय

भवानी

१३४

134

स्थापितावच्छिन्नत्वस्याप्रसक्तेः पर्यवसितं वाच्यं वैशिष्ट्यस्य तत्तदीयार्थत्वेनोपपादयितुं [illegible] पर्याप्त्यवच्छिन्नता[illegible]स्य प्रति

योगितावच्छेदकत्वे वह्नेरपि प्रतियोगित्वेनेति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वेन स्वार्थः [illegible]न्यतेः भाववि

रोधितानप्रतियोगित्वस्यातन्त्रत्वात् यद्वा स्वपदसिमतेः भावविरोधिता याप्रतियोगित्वस्यानन्त्रत्वेन यान्के

न थाच वन्हेरपि धूमव्यापकत्वलापत्ति[illegible]स्तित्ववह्निमात्रस्यतादृशस्य कराविरहपः पि[illegible]सत्तादितिभावः सर्वस्यापि

वह्नित्वविरहेणेति तथाच वह्नि[illegible] वपदितन्वविशिष्टधर्मस्यापि

प्रतियोगितानाधिकरणाप्रभावात् स्वनवृत्तितयानन्तस्यावच्छेदकत्वं संभवतिस्वनवृत्तेरप्यवच्छेदकत्वे किम

पराद्धं शुद्धवह्नित्वेनेति भाव नचान्याद्यं त्यादिनोक्तप्रतिस्यनुपपत्तिरेववाधिकेतिवाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकवि

शिष्टप्रतियोग्यधिकरणतायाएवाभाववृत्तिरोधितयाथ्यमवदृत्तित्वविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिनो विवक्ष :पं३

भावादित्याशंप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतेवाभावविरोधिनीतुनत्रप्रतियोगितापि निवेशः गौरवा

त् धूमवद्वृत्तित्वादेरधिकस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे तिप्रवेशादेवान्ययसाधुक्तावतीसनुपपत्तेः वारणीय राम

भा.ह. ने

१३४

त्वादित्याशयेनाह। धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टवह्नित्वस्यैवेति चान्यांशे व्यधिकरणतयेति तादृशावच्छेदकतायां स्वन्यूनवृ
त्तित्वं न बाधकमिति भावः एतन्मते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतया अभावेन सह विरोधो न संभवति
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य स्वीकारे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव
भिन्नत्वविशेषे गौरवमतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वमभावस्येत्येव निवेशनीयमेवास्तु:
एवञ्च वह्नित्वेन धूमवद्वृत्त्यभावाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य शुद्धवह्नित्वस्वीकार एव इति तत्रस्वरसं सम्भावयन्नुम
तान्तरमाह परे त्विति। न्यूनवृत्तिसमानाधिकरणत्वैर्यवह्नित्वमवच्छेदकमिति यद्यपि स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकर नि
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः एववह्नित्वमवच्छेदकमित्येव वक्तुमुचितं तथापि स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिक
रणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकेऽप्यनेन महानसाभावप्रतियोगितायाः न्यूनवृत्तिसमानाधिकरणभिन्नत्वं यद
वच्छेदकमित्येव विवक्षितं लाघवादित्यभिप्रायेणैवमभिहितं धूमवत्त्वमपि तादृशावच्छेदकमिति नैवं तादृशावच्छेदका
प्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् इदमत्वादिना पृथ्व्यादभावप्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वस्य तादृशस्य प्रसिद्धतया

मथुरी·

१३५ नरस्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यप्रस्यतादृशाभावेहेत्वधिकरणावच्छेदेनसत्त्वादतिव्याप्तिः नचतस्यप्रतियोगिसामा
नाधिकरणेऽपि यावदन्तर्गतस्यधूमत्वेनधूमाभावस्यप्रतियोगितायाः न्यूनवृत्तिसमानाधिकरणभिन्नावच्छेदका
प्रसिध्यानातिव्याप्तिरितिवाच्यम् द्रव्यत्वेनवह्निघटान्यतराभावस्ययावदन्तर्गतस्यप्रतियोगितायाः न्यूनवृत्ति
समानाधिकरणभिन्नावच्छेदकाप्रसिध्यावह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्त्यापत्त्यासाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपा
वच्छिन्नप्रतियोगितायानपिन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणाद्यावश्यकत्वापाद्धूमवा
न्वह्नेरित्यादौधूमत्वेनधूमा भावस्ययावदन्तर्गतत्वात् धर्मत्वस्यप्रमेयमात्रसाधारणतयान्यूनप्रतियोगिता
पान्यूनत्वात् ननुप्रतियोगिताभेदनियामकस्याभावभेदस्यप्रतियोगितावच्छेदकभेदस्यवाऽभावात् नन
प्रतियोगिताभेदोयुक्तइत्यतआह दिगितिदिगर्थस्तुप्रतियोगितान्यूनवृत्तिसमानाधिकरणभिन्नेत्यस्य
प्रतियोगितान्यूनवृत्तियत्तत्सुप्रसाध्यन्यूनवृत्तिप्रकृताभावप्रतियोगितासमानाधिकरणभिन्नेत्यर्थः क
नयाधूमवान्वह्नेरित्यादौवह्नित्वेनधूमवद्भेदस्याभावमादायनातिव्याप्तिः वह्नित्वस्यन्यूनवृत्तितादृशप्रतियो राम

ई पंचलक्षणात्ताति कृत्स्न प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यस्य घटत्वाद्यनात्माव्यत्नाधाभावस्याधारणस्य ६

गितासमानाधिकरणाभिन्नत्वाभावात् धूमत्वस्य नाशे हेतुप्रतियोगितासमानाधिकरणाभिन्नत्वाद्वेति वस्तुतो
याववेता अभावास्तस्य याववस्यभावत्वानीत्यर्थः अभावत्वं चानुयोगिता विशेषः तथाच साध्यतावच्छेदकावछि
न्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितासु यावतीस्वनुयोगितस्तु हेत्वधिकरणावच्छेदेन त्व
निरूपकप्रतियोगितावच्छेदकावछिन्नसमानाधिकरणावृत्तित्वं तत्त्वमित्यर्थाद्वा मवान्वेद्दरित्याहो [redacted]
वच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावो वैकामभावानामभेदेपिना निव्याप्तिरेनिरुक्तं पञ्चविते न शिरोमणिनाहि
तीयलक्षणासमासमन धीमाये तीतिः साध्याभावष्ठा त्र साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताको यस्तदेते
गिकारे नवह्निवेन महानसवृत्तेरभावा वह्निमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः यत्तु साध्यान्यप्रतियोगिकाभावः
साध्याभावशब्दार्थ इति तन्न प्रमेयसाध्यकेऽप्रसिद्धेः अत्र प्रतियोगिव्यधिकरणपदस्यानर्थक्येनसंगतं व्याप्य
हन्ति परस्थानरेति शिरोमणीयं असंप्रसिद्धिरितिरान्त्वयप्यान्क्तप्रतियोगिवैय्यधिकरण्यमपि मेत्य स्वेसाध्याभाव
घटितत्वस्य रोगवैशेन्त्र्प्रसिद्ध्यभावाद्धि तितत्र हेत्वधिकरणाभावेति नच हेतुसमानाधिकरणपदवैयर्थ्यं तत स
हसमभिव्याहारेणेवतादृशार्थलाभात् नचाविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताया भावस्याव्याप्य

साध्याभावपदस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावपरत्वेन स्वव्याप्यवृत्तित्वघटकसामानाधिकरण्ये नेत्यस्य पर्याप्तता ॥८ वाच्यत्वेन महानसवृत्तेर
भावस्यानङ्गीकारपक्षे प्रवेशितव्याप्यवृत्तित्वनिवेशप्रयोजनविरह इत्याभ्रेत्याह ॥ इदमुपलक्षणमिति ॥ ८

भवानी· वृत्तित्वानुपपत्तिः तद्विशिष्टतद्व्यक्तित्वस्य हेत्वधिकरणगुणानिष्ठसत्तारूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादि
१३६ ति वाच्यम् यदभावाभावत्वेन हेत्वधिकरणावृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् गुणान्तरभावस्य सत्तात्वेन वृत्तित्वेऽपि वि
शिष्टसत्ताभावाभावत्वेन वृत्तित्वाभावात् न स्पष्टा साध्याभावव्याप्यवृत्तित्वविशेषणे कपिसंयोगाभिन्नत्वे प्र
136 मत्वादित्याह अवृत्तिव्याप्तिः कपिसंयोगाभेदाभावस्य कपिसंयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वाभावादभावाङ्गप्रतियोगि २
तावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकेनानवच्छेदादिति चेन्न कपिसंयोगाभेदस्याव्याप्यवृत्तित्व· [illegible] मतेऽनयस्य तद्धेतुत्वा
त् व्याप्यवृत्तित्वमते तु कपिसंयोगाभेदाभावस्य न कपिसंयोगरूपत्वं द्वयोर्न स्यादवच्छेदकभेदं मतानन्तरेण वृत्ति
त्वानुपपत्तेः किन्तु स्वसमनियतद्रव्यत्वाभावाभावात्मकद्रव्यत्वरूपत्वमेव· न स्पष्टव्याप्यवृत्तित्वादिति एत
च्च सर्वोऽप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानङ्गीकारे साध्यपदं वैयर्थ्याय तस्यावतारकत्वसङ्गतिरिति ध्येया आहेति ध्ये
भेदा यं इदमुपलक्षणं हेत्वधिकरणनिरवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपं व्याप्यवृत्तित्वं बोध्यमित्यपि इदं च्यवं न तु इदं विशिष्टसत्तादित्वा
दावव्याप्तिः विशिष्टस्यानतिरिक्ततया सत्तात्मकहेत्वधिकरणे गुणादौ इत्यत्राभाववत्त्वात् अत आह शेषमिति साध्य
नतावच्छेदकस्य साधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिविवक्षणे तु नाव्याप्तिरिति ध्येयं नन्वयमपि वि राम
१२ त्वमित्यादि एवं च तद्बोध्यमित्यर्थः ॥ इत्यस्यार्थमाहेतिरिति· हेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यनिष्ठ

भावमाधार एव विशेषणता पद्धोक्तिं चेत्कादिना दोष उक्तः। मिकां नवगाणी सो क्ताद नेप्सकादे पि स्वप दोषमाह यदि चेति ॥२

त्वस्यैव शब्दप्रयुक्तंगौरवं नहेत्वधिकरणोनिरवछिन्नवत्निकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वपर्यवसानेछिविषय्याप्यवृत्तित्व
पर्यवसानेऽपि दोषमाह किं चेति यदिचेहत्वधिकरणावृत्तित्वमभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिमत्ता
ग्रहविरोधिज्ञाननियामिकसंबंधेनवक्तव्यं अभावीयविशेषणतासंबंधेनवह्निमान्कोघटत्वाभाववान्घट
त्वादित्यादावव्याप्तेः एवंचप्रकृतेविशेषणतायाविशेषानतथा। नहिकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताककाका
शाभावाभावस्याभावीयविशेषणतयाग्रहेप्यभावीयविशेषणतासंबंधेनाकाशाभाववत्तानप्रतिबंधकं। किंतु
कालिकसंबंधेनाकाशाभाववत्तानमेवेति नचकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावस्याकाश
स्याकाशत्वेनग्रहेविशेषणतासंबंधेनाप्याकाशाभावग्रहःप्रतिबंधकइतिविशेषणताविशेषोपिप्रतियो
गिमत्ताग्रहविरोधिज्ञाननियामकएवेतिवाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारककप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाव
कारकप्रतियोगिमत्ताग्रहस्यैवप्रतिबंधकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् नचकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताककाका
शाभावाभावत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदककाकाशत्वोभयरूपेणाकाशवत्ताग्रहस्यतिविशेषणताविशेषेण

भवारी·
१३०
157

आकाशाभावग्रहस्य प्रतिबंधकतया विशेष्यगताविशेषस्यापि प्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियाम
कतया व्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रकारताकप्रतियोगिमत्ताग्रहं प्रति वि
रोधित्वस्य विवक्षितत्वात् तत्त्वं च प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताकत्वं न चैवं व्यधिकरणधर्माव
च्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानिमित्तकसंबंधाप्रसिद्धिः घटत्वेन वह्निर्नास्तीति प्रत्ययस्य प्र
तियोगितावच्छेदकातिरिक्तवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकत्ताकं यत् घटत्वविशिष्टवह्निमदित्याकारकं ज्ञानं तत्
प्रत्येव विरोधित्वादिति वाच्यं स्वप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तं सद्यत्प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रका
रतावच्छेदकातिरिक्तं तदनवच्छिन्नप्रकारताकत्वस्य विवक्षितत्वात् वह्नित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकाति
रिक्तत्वेपि प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकातिरिक्तत्वाभावात् विशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यत्वा
भावादित्यत्र हेतुसमानाधिकरणस्य सत्तात्मकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव विशिष्टसत्ताभावत्वं साध्याभा
वच्छेदकमित्यव्याप्त्यापत्त्या हेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकाभावः नुयोगितानात्मिरूपकप्रतियोगितानव

छेदकत्वं लक्षणे रोचिव सगोत्रं तथाचाकाशाभावस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे साध्ये
नीव्याप्तिः तत्र कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशाभावाभावत्वस्य साध्यतावच्छेदकस्य हेतुत्वधिकरणा
भा त्मवृत्तिनावच्छेदिकायाआकाशत्वनिष्ठप्रतियोगितानतिरूपकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् अन्यथा आ
त्मनि कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावो नास्तीतिप्रतीत्यापत्तेरितिविभाव्यते तदा तद्व्या
प्तिविरहेपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशाये सपादि विधव्याप्यवृत्तित्वनिवेशः प्रत्येपि गौरवमेव दोष इति
ध्येयं ऐतेनकाल [illegible] एवकालि
कसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावस्याभावो नाकाशाभवरूपः आत्माहावृत्तिमात्रत्वयापाद्यते : कि
किंतु महाकालान्यत्वविशिष्टनित्यत्वाभावस्वरूप एवेति नोक्तव्याप्तिरित्यपास्तं तावताप्यपूर्वोक्तद्विविधव्या
प्यवृत्तित्वपक्षोपि प्रतियोगिमत्त्वग्रहविरोधितत्त्वादिविवक्षणस्य हेत्वधिकरणारवृत्तितावच्छेदिकायानु
योगितेत्यादिविवक्षणस्य चावश्यकतया गौरवस्य दुर्वारत्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशायस्से

भावाटी
१३८
138

तद्विषयरोधप्रयोजनाभावात् संयोगविशेषणतादिसंबंधानां न संयोगत्वविशिष्टगतत्वादिनाप्युप
त्तिलशरीरप्रवेशः किंतु प्रतियोगिमतान्ग्रहविरोधित्वा नियामकसंबंधत्वेन तेनानुगमस्त्यरूपविभा
भावयति व्याचष्ट इति यत्किंचित्संबंधेन प्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वस्यैव विवक्षणे वह्निमान् धू
मादित्यादौ वह्नित्वावच्छिन्नसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वह्नेः समवायसंबंधेनानधिकरण
त्वस्यापि हेत्वधिकरणपर्वतादौ सत्त्वादव्याप्तिः संबंधसामान्येन प्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वस्य विवक्ष
णे ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयज्ञानानधिकरणत्वस्य विषय
तया हेत्वधिकरणघटादौ सत्त्वात् प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वस्य
विवक्षणे समवायेन वह्न्यभाववानाहायवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेद
कसंबंधावच्छिन्नत्वमधिकं निवेश्य तद्वारणे गौरवमित्यभिप्रायवानाह साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति तत्सा
ध्यादेः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेति यो हेतुः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकेन विशिष्टस्यार्थः स्वतत्त्वयेति

राम
१३८

यतोऽपरभावप्रतियोगितात्वेन न निवेशः किंतु यादृशप्रतियोगितात्वेन ज्ञानरीत्यर्थः नित्यत्वविशिष्टस्य त्वा
भावरूपेति न च तादृशप्रतियोग्यनधिकरणत्वस्य नित्यद्रव्यत्वरूपहेत्वधिकरणे सत्त्वात्प्रतियोगिवैयधिक
रण्यं घटद्रव्यत्वरूपाभावस्यासत्त्वमिति वाच्यं न त्राप्यनित्यत्वविशिष्टघटद्रव्यत्वेन तदभावरूपप्रतियोगिनः सत्त्वेन
यदभावप्रतियोगिताश्रयाधिकरणसामान्यभेदस्य कुत्रापि हेत्वधिकरणेऽभावात् न च प्रतियोगि
व्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् वक्ष्यमाणरीत्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव
स्यैव तादृशस्य प्रसिद्धेर्वतस्यापि नित्यत्वाद्धि विशिष्टस्याभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमस्त्येवे
ति वाच्यम् केवलान्वयिनो विशिष्टस्य योऽभावस्तस्य विशेषणाभावरूपत्वादिति ध्रुवमवान्वेदृरित्या
दैयत्किंचिदधिकरणावृत्तित्वविशिष्टस्य धर्माभावस्याभावत्वरूपप्रतियोगिनः हेत्वधिकरणे सत्त्वेपि सा
ध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वस्य तत्रासत्त्वेन तयानातिव्याप्तिरित्यभावसाध्यकप
र्वतानुधावनेन तु प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या नेदं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसा
न

मवादी
१३९
139

धारणात्तथाच तन्मते व्याप्तिवारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्यैव वैयर्थ्यमत आह यद्देशेति प्रतियो
ग्यशेषप्रकारतापन्नेति इदं च न प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रविष्टं प्रयोजनाभावात् किंतु सिद्धान्ते प्रति
योगिवृत्तिधर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव व्यधिकरणधर्मग्र
हणानस्यातः प्रतियोगिवृत्तेरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति नियमः किंतु प्रतियोग्यंशे प्रकारताप
न्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति बोधनाय तदुत्कीर्तनं नच व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोग्यंशे प्रकार
कारत्वाभावेन कथं तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् प्रतियोग्यंशे पटत्वेन तत्प्रतियोगिताशेषप्रकार
तस्याविवक्षितत्वात् तस्य व्यधिकरणधर्मसाधारणत्वात् घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिबुद्धौ प्रतियोगिताधर्मि
न कावच्छिन्नत्वसंबन्धेन घटत्वाभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वानुरोधेन मांसर्गिकविषयतायां विशेष्यतात्वस्वीका
रात् अत्र च प्रतियोगिमति न्यूनत्वमात्रेणैव घटत्वेन वह्निमत्त्वे हृदपर्वते सत्त्वात् वह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रति
योगिताया अप्रसिद्धत्वात् प्रतियोगितापदार्थानां शक्यतया ऽव्याप्तिः स्यादत आह तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि राम

न्न प्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं भेदविशेषणं वह्नित्वेन घटाभावस्य यत्प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं तदव
च्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणपर्वतादावभावान्न तादृशाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि
तेयधिकरणास्यात्तथा च तादृशाभावमादाय वह्निमान्धूमादित्यादौ व्याप्तिवारकस्य सामानाधिकरण्येन
सम्यवैयर्थ्यं स्यादतः प्रतियोगीति नत्र योगिकाम्प्रपार्थकमखण्डाभावसंपादकं चातः सामानाधिकरण्येनी
ति अनयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्पीकारे सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽवतारकत्व
संगतिरिति ध्येयं न चैवं व्याप्तेर्विशिष्टैकार्थरूपत्वासंभव इति वाच्यम् स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्व स्वसा
मानाधिकरण्योभयसंबंधेनैव तु समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकताविशिष्टायाः प्रतियोगितायाः
दनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यैतन्निर्विशिष्टैकार्थरूपत्वादिति न च वह्नित्वइति २
ः अन्यथा पर्वते ना वह्नित्वेन वह्निधर्मोभयवान्नेति प्रतीतिं बभेदस्य पर्वते सत्वाद्वह्निधर्मोभयनिष्ठवह्नित्वाव सि
च्छिन्नप्रतियोगिताया अपि यादृशप्रतियोगितापदेनोपादातुं शक्यत्वेन पाः व्याप्तिः स्यादिति भावः वह्नि

भवाटी·
२४०
140

धूमोभयत्वमयीत्युक्तमिति [illegible] यद्यपि वह्नित्वेन वह्निधूमोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्निधूमोभयत्वम
यीति पूर्वं नोक्तं तथाप्येवंविधाभावांतरप्रतियोगितावच्छेदककोटावुभयत्वमेव शक्यं पूर्वमुक्तत्वात् तद्बीजस्य
प्रतियोग्यभावयोर्विरोधानुपपत्तिरूपस्य प्रकृते समानतयाउक्तप्रायमित्यर्थः वि[illegible]त्वेन वह्निधूमोभयं ना
स्तीति प्रतीतिसिद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकं केवलवह्नित्व[illegible]मेव परंतु सामानाधिकरण्येनेत्यत्र प्रति
योगितासामानाधिकरण्यं प्रतियोगितानाधिकरणतावच्छिन्नत्वं तच्चात्र न वह्नेर्यर्थवसितमित्यभिप्रायवतो मतमाह वस्तुतस्तु
न वह्नित्वेनास्तीति तत्र वह्नित्वमात्रस्यतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे वह्निमति वह्नित्वेन वह्निधूमोभयं ना
स्तीति प्रत्ययानुपपत्तिः वह्नित्वावच्छिन्नवह्निधूमोभयनिष्ठप्रतियोगिताया अपि महाकालत्ववद्व्याप्यत्वे इत्यत आह सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्यरति इत्यादि यद्यपाजनं रुदेवत् धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय हेत्वधिक
रणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वेति वह्निभिन्नस्य यस्य कस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नस्य धूमवदधिकरणमेव सर्वं धूमाधि
करणमिति इदमुपलक्षणं संयोगसंबंधसामान्यतादृशप्रतियोगितानिरूपकवह्निभिन्नप्रतियोगिकत्ववह्नित्वावच्छिन्न साम
सा

प्रतियोगिकत्वे हेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वेन तत्त्वे पर्वतत्वमित्यपि वाच्यं न च वह्निप्रतियोगिकपर्वतानु
योगिकसंयोगेन वह्निभिन्नप्रतियोगिकत्वं वह्निभिन्नप्रतियोगिकपर्वतानुयोगिकसंयोगे च न वह्निप्रतियोगि
कत्वमित्येकत्र संयोगे न तत्त्विनपर्वतत्वं संयोगद्वयेन तत्त्वे पर्वतत्वेपि संयोगद्वयस्य न संबंधत्वं संयोगस्य प्रत्येकस्यैव संबं
धत्वादिति वाच्यं वह्निघटोभयवान् पर्वत इत्येकप्रतीतिविषयस्य संयोगद्वयस्यापि संबंधत्वादिति एकस्मिन्नेव वह्नि
पर्वतसंयोगे वह्निभिन्नपर्वतप्रतियोगिकत्वं वह्निप्रतियोगिकत्वं हेत्वधिकरणीभूतपर्वतानुयोगिकत्वेन तत्त्वे पर्वत
त्वमित्यपि केचित् सामानाधिकरण्येन त्यस्यैव पर्याप्त्यमेव स्यादिति । वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्येनेति विशेषणा
प्रयोजकत्वेनस्यासंगतिः स्यादित्यर्थः एतन्न वह्निभिन्नवान् घटादिः स्यादेव वह्निभिन्नत्वेन वह्न्यभावमादायाव्याप्तिवा
रणाय सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थकत्वसंभवेन तद्व्यर्थमेव स्यादित्यसंगतं न च वह्निभिन्नत्वेन वह्न्यभाव
व वाहृत भिन्नोभयाभावयोरैक्यं तत्प्रतियोगितावच्छेदकैक्यं चेत् केवलप्रतियोगितानान्नत्वे स्वीक्रियते तथा च प्रतियोगि
ताम्रयस्यैव वह्निभिन्नस्य पर्वतान्तेत्वविशिष्टस्याधिकरणमेव हेत्वधिकरणं पर्वतादिरिति कथं [illegible]

व्यभिचारि तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । वह्निभिन्नत्वेन वह्निघटभिन्नोभयं नास्तीति प्रतीतिविषयाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
१५८ न केवलं वह्निभिन्नत्वं किंतु वह्नित्वं तदभिन्नोभयत्वमपीत्यस्य ग्रंथकारैरेवोक्तप्रायत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकयोर्भे
१५८ देन प्रतियोगितयोरैक्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् तस्य वा तत्सार्थक्यं विना ग्रंथासंगतेर्वज्रलेपत्वात् । न च वस्तु
तत्र ग्रंथासंगतिः तत्सत्त्वे का हानिरिति वाच्यं घटत्वान्वितपर्याप्तत्वे त्याशैलाद्दृश प्रतियोगिताप्रसिद्ध्या व्याप्तिरि
ति प्रसारात् । नहि नित्यत्वानात्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाद्दशीप्रसिद्धा नत्ववच्छेदकविशिष्टतराभावप्र
मपप्रसिद्धिरित्यत्वानात्यत्वविशिष्टघटस्य नित्यत्वाने सत्वात् । प्रत्यतावच्छेदकविषयता सर्वधर्मसामान्येनाद्दश
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रत्यासन्नव्यतियाप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगितायां स्वाधिकरणस्थ
वा भाववैशिष्ट्यं नयाच्च तदुपपादनमभिहितं यन्मयं । प्रतियोगिनाधारव्याप्यवृत्तित्वे मानाभावादित्यपरस्वरसः केचि
त्तु सत्वेन सद्भिन्नत्वं । तत्तु प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यपशरीरे । स्वसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधि
करणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहेण सामानाधिकरण्यमेवेत्यस्य सार्थक्यं प्रक्षालनाधीतिन्यायमनुसरन्ती । १५८

तिशंकापरिजिहीर्षुर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहं विनास्यलविशेषः गतिरेवनिस्तत्वपितुमाह महाका
लेति। घटत्वेन पटाभाव एवत्येवकारेणासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावव्यवच्छेदः नव्यसाध्यतावच्छेदककालिकसंबं व
न्धेन सर्वस्यैव कालवृत्तितया तेन संबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसि
द्धेः ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवात्र लक्षणघटकत्वे तत्प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदका
प्रसिद्धिः न च सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वस्य सामानाधिकरण्यावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकभेदघटि
तास्कन्दतया तस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावरूपस्य सामानाधिकरण्येनावच्छेदकप्रसिद्धिं विनापि सुग्रहत्वा
दितिचिन्त्यं तत्र समीति ननु वह्नित्वहृदत्वाभ्यां वह्निर्नास्तीतिवस्तुमाराप्रकृतग्रंथासंगतेः सामानाधिकरण्ये
नेतिन्तरीयस्यावच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकत्वाभिप्रायेणैवतद्ग्रंथावतारादितिचेन्न तु समानाधिकरण
ताहृशाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येन पक्षधर्मावच्छिन्नत्वाभावस्तद्धर्मावच्छिन्नत्वाद्दिरीत्या न
क्षणस्य परिष्करणीयत्वादिति केचिदित्यादि यत्र वह्नित्वादिना घटाद्यभावस्य संग्रहार्थं यादृशप्रति

योगितानाश्रयेति तेन सामानाधिकरण्येन तस्य सार्थक्यं वा ध्येयम् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जाते
नित्यावृत्तिर्यो ऽभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेति । ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादाव
व्याप्तिः तत्र कालिकसंबन्धेन वृत्तिमतः सर्वस्यैव कालवृत्तित्वात् नयत्राह तादृशाभावानधिकरणत्वस्य कालत्वे
ऽभावात् तेन संबन्धेनावृत्तिगगनाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य गगनादेरधिकरणाप्रसिद्धेः न च महाकाला
न्यत्वविशिष्टघटाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटस्याधिकरणत्वं महाकाले वर्तत एवेति तादृशप्रतियोगितानाश्रया
दायैव तत्र लक्षणसंगतिरिति वाच्यम् महाकालान्यत्वविशिष्टघटस्याप्रतियोगिकत्वात् तादृशप्रतियो
गिताश्रयप्रतियोगिकत्वस्य हेत्वधिकरणीभूतनित्यसामान्यानुयोगिकत्वे तद्विनयसत्वेन तदभावासत्वाच्च । नहि नि पो
त्यत्वानान्यत्वविशिष्टघटादिकं नित्यत्वानवच्छिन्नेति वक्तुं शक्यं तथा सति तन्नान्यत्वविशिष्टघटादेरप्रसि
द्धयानेनतु सामानाधिकरण्येन तस्य यथायथातेनेपि हेतुसामानाधिकरण्यस्य घटत्वेन वन्ह्यभावस्य प्रतियो
गितायाः सामानाधिकरण्यनावच्छेदकमेव वन्हित्वमित्यव्याप्तिः न च वन्हित्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेद ताम

कत्वेन स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य विरोधितया वन्ह्यधिकरणे घटत्वेन वन्ह्यभावस्याव्याप्तिरपि स्यात् तस्य केवला-
न्वयित्वानुपपत्तिरिति वाच्यं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतायाः वह्नित्वघटत्वोभयत्रैव पर्याप्तिस्वीकारे-
ण प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणविशिष्टस्याप्रसिध्यान्तरधिकरणत्वस्याप्यप्रसिद्धत्वात्तादृशा-
भावस्य केवलान्वयित्वोपपत्तेः नैवं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वस्य वह्नित्वेस-
त्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् अव्याप्तिविरहेपि सामानाधिकरण्ये विशेषणस्यैव वैयर्थ्यात् । वह्नित्वेन ह्रदा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्ते वह्नित्वह्रदत्वोभयत्रैव सत्त्वेन केवलवह्नित्वस्य तत्पर्याप्त्यनधिक-
रणत्वेनाव्याप्तिविरहादित्यभिप्रायेण शंकते न चेति मानाभावादिति · तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताया
वह्नित्वघटत्वयोः स्वीकारे केवलान्वयित्वापत्तिरूपस्य बाधकस्य विरहेपि तस्या वह्नित्वमात्रे स्वीकारे साधकप्रमा-
णाभावादित्यर्थः घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादौ घटत्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेनैवानुभवान्न तु घटत्वव-
ह्नित्वोभयावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेनेति भावः नच वह्निर्नास्तीत्यादावपि वह्निनिष्ठप्रतियोगि-

मवटी॰ नाकत्वेनैवाभावस्यानुभवेनानुतत्र प्रतियोगितायां वह्नित्वावच्छिन्नत्वमपि भासत इत्यस्यापि विषयत्कुं शकानया
२४३ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतावन्हित्वेन स्यादिति वाच्यम् तथा सति वह्निम
त्सत्यपि वह्निर्नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः न च वन्हिर्नास्तीति वाक्यस्य वह्नित्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वा
143 वगाह्यभाववुद्धिं प्रति हेतुत्वेन तद्बुद्धिः तत्सामग्र्या अधिकं तिति न्यायेन घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्याद्यपि सत्वात्त
तज्ज्ञानाद्दशबुद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् घटत्वेनेत्यादितत्तोयांतपदास्यमभिव्याहृतनञ्पदघटितताद्दशवाक्य
स्यैव ताद्दशबुद्धिं प्रति हेतुत्वादिति छेदकस्यैवाभावान्वयितावच्छेदकत्वमिति नियमस्य समानाधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभावस्थले त्वत्कमनयाघटत्वेनवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यैव वन्हित्वादेः कथं ताद्दशाभावान्वयिता
वच्छेदकत्वं ताद्दशनियमस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले स्वीकारेणानद्दयघाद्दनेतु अभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकस्यापि प्रमेयत्वादेरुपलक्षणतया अभावान्वयितावच्छेदकत्वसंभवात् घटत्वेनवन्ह्यभावस्य घटत्वे
न प्रमेयनास्तीत्याकारेणाभावेनापत्तिरतआह प्रयोगितावच्छेदकस्येति यद्धर्मविशिष्टावन्नित्वमितितया राम

वाभावप्रतियोगितावच्छेदके व्यभावात्वयितावच्छेदकव्यधिकरणत्वग्रहस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा
वप्रत्यक्षप्रतिहेतुतयानुधरतेनप्रमेयंनास्तीत्याकारेणानुमानमितिभावः हिनावव्यभिचारिसंवधरूपतेति
अव्यभिचारिहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यरूपतेत्यर्थः एतद्वेयपयाद्यतिदिधितौ हेतावित्यादिना
नवहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यासाध्यताभाववद्वृत्तित्वापेक्षयागुरुत्वेन कथं व्य
भिचारपदार्थत्वमितिवाच्यम् तस्यगुरुत्वेपिव्यभिचारपदार्थत्वस्यावश्यकत्वात् अन्यथातेयत्ववाच्यत्वाद्य
भिचारीति प्रयोगानुपपत्तेः वाच्यत्वाभावाप्रसिध्यातद्भाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारस्यतत्राघटक
त्वात् नचैव वह्नित्वं धूमाव्यभिचारीतिप्रयोगापत्तिः वह्नित्वधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वरूपस्यव्यभिचारस्याभावसत्वादितिवाच्यम् एतादृशव्यभिचारतात्पर्यकव्यभिचारपदो
त्तरेन्मत्वप्रत्ययस्यनिरूपकत्वार्थकतयातादृशप्रयोगाभावात् अत एव व्यभिचाराप्रयोजकव्यभिचारिपदयोर्हेतौ
वेवप्रयोग इति एवं चेयत्ववाच्यत्वाद्य व्यभिचारीयत्र वाच्यत्वपदस्यवाच्यत्वेत्वलक्षणाअव्यभिचारपदस्य

भवा टी·
१५४
144

स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमर्थः इतर्थस्य निरूपकत्वं चाव्यभिचार पदार्थैकदेशस्य तत्

पधे स्याधेयतासंबंधेनान्वयः इतर्थस्य निरूपकत्वस्य प्रथमान्तार्थे तत्पदे चान्वयः एवं च हेतुत्वं चाव्यत्वत्वनिष्ठस्वस

मानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावनिरूपकमित्यन्वयबोधः ननु प्रकृतव्याप्तेः कथमव्यभि

चारिसंबंधपदप्रतिपाद्यत्वमिति वाच्यम् स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिरूपक

हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्याव्यभिचारपदयोगेनाव्यभिचारिसंबंधपदप्रतिपाद्यत्वात्प्रकृत

लक्षणतात्पर्यविषयत्वाद्वेति न च योगोऽत्र अपरे त्वव्यभिचारसंबंधरूपेण प्रतिपादमत्वा हेतुसमानाधि

करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्यभिचारस्य योऽभावस्तस्य सर्वत्र यावच्छिन्नसामानाधिकरण्य

रूपः परंपरासंबंधस्तत्तादात्मकत्वेत्यर्थ इत्याहुः ननु शिरोमण्युक्तव्याप्तेः। प्रतियोगिसमानाधिकरण

स्वसमानाधिकरणानिरुक्तयावदभावत्वरूपाया अभावस्य व्यभिचारपदार्थत्वं परिकल्पनस्याभावरू

पाया व्याप्तेर्योगेनाव्यभिचारपदप्रतिपाद्यताकथं नाह शव्याप्तिर्बोधनेः व्यभिचारपदस्य प्र

रिभाषिकत्वेनेति चेन्न तस्य कर्पंचिद्व्यभिचारशब्देनानुगम पदार्थत्वकत्वेन विनाहृशव्याप्तिशरीरे व्यभिचार
स्याप्रवेशेनाव्यभिचारपदेन व्यभिचाराभावत्वेन ताद्दृशव्याप्तेरप्रतिपादनात् यद्वा साध्याभाववद्वृत्तित्वापेक्षया
तस्य गुरुत्वेन न व्यभिचारपदार्थत्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य गुरुत्वेपि तेयत्त्ववा
च्यत्वाव्यभिचारीति प्रामाणिकप्रयोगानुरोधेन तस्य व्यभिचारपदार्थत्वात् वस्तुतस्तु हेतौ साध्याभाववद्वृत्ति
त्वसाध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः समानसंवित्संवेद्यतया यत्नावच्छे
प्रतिबंधकतानिरूपकत्वस्योभयत्र सत्त्वादुभयोर्व्यभिचारपदार्थत्वं नहि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृ
त्तित्वं व्यभिचार इति मूलस्वरससिद्धं न च वृत्तिनियमप्रतियोगितात्वादेः रधिकस्य घटकत्वात्कथं तयोः
समानसंवित्संवेद्यत्वमिति वाच्यं द्वितीयप्रतियोगितायाः संसर्गतयाप्रवेशस्य वक्तुं शक्यतया प्रति
योगितात्वस्याघटकत्वात् शिरोमणिप्रयुक्तव्याप्त्यभावस्यानुक्ते मूलस्वरससिद्धव्यभिचारत्वमिति उक्तव्या
प्तिबोधकस्याव्यभिचरितत्वपदस्य पारिभाषिकत्वमिति तत्पदं तु शिरोमणिप्रयुक्तव्याप्तिबोधकस्याव्यभिचार

ढं१

भवानी. १४५ 145

परस्यैव प्रकृतव्याप्तिबोधकस्यापि तस्य पारिभाषिकत्वेपि न क्षतिः एवं चेत्याहिस्ग्रंथस्तु प्रकृतव्याप्तेः सा
मानाधिकरण्यरूपतया संबंधरूपता संगच्छते ननु स्वोक्तव्याप्तिशरीरे न तत्तद्रूपतयोपादानादिति न हेलावित्या
द्युक्तग्रंथेव पर्याप्त्यपर्याप्तिसंबंधेन संरोपनरीधिकृत्य मुराहरणाद्युपप्रदर्शनमिति सविधिं तु पर्याप्तिसंबंधेन सरोप
प्रदर्शयति पर्याप्तिसंबंधेनेति तन्ना विशिष्टवह्न्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदककोटौ वह्नित्वनिवेशप्रयोजन
भावादाह महानसीयत्वविशिष्टवह्न्यभावस्येति सामानाधिकरण्येपि स्यन्नावच्छिन्नत्वं तत्तीयार्थः तच्चा
वच्छेदकतान्वयिन त्वनवच्छेदकत्वप्रतियोगितान्वयी स्यादिप्रायेणाशंकते नन्विति शुद्धवह्नित्वस्येति व
ह्नित्वरूपत्वेन भयत्वान्नावच्छिन्नवह्नित्वस्येत्यर्थः नाहशोभयत्वमनवच्छेदकीकृत्य वह्नित्वस्य प्रतियोगिता
सामानाधिकरण्येपीति यावत्तत्स्य शुद्धवह्नित्वस्य अनवच्छेदकत्वात् अवच्छेदकत्वाभावात् तथा च प्र
कृतावच्छिन्नस्यावच्छेदकत्वं तद्रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोगितासामानाधिकरण्यमेव प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकं
प्रकृते तु न तथेति भावः अवच्छेदकताघटकत्वादिति पाठे तस्य सामानाधिकरण्यस्य अवच्छेदकताघ राम

दकतया पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेरतो द्वितीयं सामानाधिकरण्येनेति । प्रतियोगितावच्छे १

दकत्वात् । अवच्छेदकत्वं नातिनियतताविषयताकत्वाभावात् तन्नातीतिनियतविषयताकस्यैव तदवच्छेदक
त्वेन शङ्कवाद्धित्वानिष्टप्रतियोगितासामानाधिकरण्यस्यातथात्वेनानवच्छेदकत्वानवच्छेदकत्वादिति भावः ।
त अवच्छेदकत्वात् घटत्वादावच्छेदकतानवच्छेदकत्वादिति वार्थः संयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तितया तत्र अवच्छि
न्नवृत्तिकत्वाभावादित्यत आह व्याप्यवृत्तित्वाभावेनेत्यर्थः प्रतियोगिव्यधिकरणोऽपि बोध्य इति प्रतियोगिसा
मानाधिकरणाभिन्नत्वरूपप्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य निवेशेऽतिव्याप्त्यापत्त्या पूर्वोक्तनिष्ठ
प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टो बोध्य इत्यर्थः नचेति अत्र धूमसामानाधिकरण्यस्यावच्छिन्नेन घटाभा
वस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यद्वह्नित्वं तत्स्वावच्छिन्नविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामा
नाधिकरण्येन अनवच्छेदकतया वह्नित्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वात् ततः प्रथमं सामानाधिकरण्येन
ति । प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव स्वविशिष्टसंबन्धिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छे नि ४
दकमात्रस्यैव स्वसंबन्धानतिरेकात् स्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया पारिभाषिकावच्छे

भवदी·
१५६
146

द्काप्रसिद्धिरतः स्वविशिष्टसंबंधघत्वं साध्यतावछेदकसंबंधेन विवक्षणीयमिति नन्वत्र केवलव्याप्यवृत्तित्वं
स्वाभावविशेषणत्वार्थमित्युक्तमयुक्तं तदनुपादानेपि संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसंयोगसंबंधा
वान्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितावछेदकं हि [illegible] समानाधिकरण [illegible] भिन्नत्वा [illegible] नेतु
हसमानाधिकरणस्येति नहेतुतावछेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणस्यार्थः योस्वसंयोगस्य समवेतत्वापत्तेः
सादिः तथात्वेपि गुणप्रतियोगिताव [illegible] वि।शिष्टत्वेप [illegible] व्याप्यति नन्वाभवतिवस्या
वावाविशेषणतावहीधितौ व्याप्यवृत्तिसमानाधिकरणेति [illegible] वृत्तित्वोक्तीतेनागमसामानमत्ताहतेपावेसादि एवंच
पुरातवादीनानाहेत्वानवछेदकत्वप्रतिपादनार्थमेवतदुक्तीतेनमित्याशयः संबंधेनेहनिबंधनहेतुसवाररग्यप
तियोगितयेः साध्यतावछेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणस्यावश्यकत्वाद्भावेव्याप्यवृत्तित्वविशेषणाभावे
[illegible]तिवदतामतमुपन्यस्यति।यत्विति साधारण्यनुगवेति नन्वस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता
पास्यामाधिकरणेनानवच्छे [illegible] दकयद्भावव्यक्तित्वकलितकलिकदेशिकविशेषणतासि [illegible] वच्छि राम

न्नवृत्तिकं पक्षद्वयमन्यत्वेवानव पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रवेशे सामान्येनापि व्याप्यवृत्तित्वप्रवेशनमफलमिति व
च्यमस्थलेवानवपारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रवेशे सामान्येनापि व्याप्यवृत्तित्वप्रवेशनमफलमिति तथा सति
संयोगेन साध्यतायां पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्यापत्तेः हेतुसामानाधिकरण्याभावीयसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्र
तियोगितायां पारिभाषिकस्य सामानाधिकरण्येनावच्छेदकस्य घटत्वादेर्घटत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयसं
योगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वाभावेन घटत्वादेः पारिभाषिकावच्छेदक
भावात् सामान्येनाव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे च संयोगाभावस्य तेन वारणे संयोगीसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणा
य पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रवेश इति बोध्यं तदवच्छिन्नाभाववद्वृत्तीत्यादिरूपस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य
प्रवेशे पूर्वोक्तदोषाद्याहाह शेषं पूर्ववदिति यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठेत्यादिरूपं तदाद्यमिति भावः साध्यतावच्छेदक
संबंधेनाभावविवक्षारादिति यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठेत्यादिरूपं तदाद्यमिति भावः साध्यताघटकाभावप्रतिविवक्षाराद
स्वर्थः एकसंबंधावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितयोर्विशेषणतानुसंयोगेन साध्यतायां घटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्य

मवारी
१४७
147

त्वाद्दे: पारिभाषिकावच्छेदकस्य प्रसिद्ध्याः व्याप्यभावेन व्याप्यवृत्तित्वविशेषणावैयर्थ्यमिति भावः नाहेश
व्याप्यवत्त्वभावेति संयोगसंबधावछिन्नप्रतियोगिताकोव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टभावेत्यर्थः नाहृश्याभावस्य
द्विविधो व्यधिकरणसंबंधावछिन्नप्रतियोगिताको व्याधिकरणधर्मावछिन्नप्रतियोगिताकश्च घटत्वेन संयो
गेन गगनाभावप्रावमासद्यान पारिभाषिकावछेदकप्रसिद्धिरित्युक्तमेवा द्वितीयस्य संयोगेन घटत्वेन पटत्वेन पटाभा
वस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावछेदकाप्रसिद्ध्या समवायस्य विशिष्टसंबंधित्वविशेषसंयोगसं
बंधावछिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानवछेदकत्वस्य पारिभाषिकावछेदकस्याप्रसिद्ध्याः
५४ मा व्याख्यापञ्चेवं द्विमौद्दिष्टा हेतुसामानाधिकरण्य समवायेनवन्ह्यभावमादायवह्नित्वस्य पारिभाषिकाव
छेदकत्वापत्त्या प्रतियोगितयोः साध्यतावछेदकसंबधावछिन्नत्वविवक्षणस्यावश्यकतया संयोगेन सा
ध्यता पारसंबधान्तरावछिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्त्यभावमादायापि पारिभाषिकावछेदकप्रसिद्धेर्वक्तु
मशक्यत्वादित्यत आह स्ववन्वप्रतियोगितयोरिति यत्तत्त्वयोननुगमेनाविशिष्टसंबंधानां प्रवेशस्या राम

४ एवंतत्प्रतियोगितावच्छेदकं रूपत्वादियद्विशिष्टसंबंधिनि यत्संयोगसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव ४

वच्छेदकत्वे लाघवाद्विशेषणतैव प्रवेशनीयेत्यभिप्रायेणाह विशेषणतेनेति प्रतियोगियोः साध्यावच्छेदकसं
बंधावच्छिन्नत्वविवक्षणे संयोगाद्यभावव्यावर्तकस्य व्याप्यवृत्तित्वस्याभावेन विशेषसंयोगेन साध्यताया
साध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुसमानाधिकरणाव्याप्यवृत्त्यभावः संयोगेन वृ
त्त्यभावश्च प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकस्याप्रसिद्धिनाह एवं स्यात्प्रतियोगितयोरेकसं
बंधावच्छिन्नत्वादिविवक्षणस्यावश्यकत्वे व्यर्थव्याप्यवृत्तित्वमभावविशेषणमित्याशयः ॥ ननु कालि
घटवान्कालपरिमाणादित्याद्यव्याप्तिः तत्र हेतुसमानाधिकरणाभावीयविशेषणतानाविशेषसंबंधावच्छिन्नप्र गगनाद
तियोगिताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकमहाकालान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वत्वादेः साध्यतावच्छेद
ककालिकसंबंधेन यद्विशिष्टसंबंधिनि घटाभावविशेषणतानाविशेषादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितान
वच्छेदकत्वं तत्स्वपारिभाषिकावच्छेदकस्याप्रसिद्धेः साध्यतावच्छेदककालिकसंबंधेन गगनत्वविशिष्टसंबंध
सिध्या गगनत्वस्यापि पारिभाषिकावच्छेदकत्वासंभवात् ननु महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वप्रकारकप्रमावि

वच्छे

१

भवाटी

१४८

148

शेषत्वहमेव तत्र पारिभाषिकावच्छेदकमिति वाच्यम् महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वादेर्महाकालेऽव्याप्यवृत्तित्वात् विष
यितया घटादेस्साध्यतायां नित्यज्ञानत्वे हेतुके व्याप्तिश्च एवं समवायेन साध्यतायां गगनवान् [illegible] स्याद्यवृत्तिव्याप्तिः
तत्र साध्यतावच्छेदकसमवायेन गगनत्वविशिष्टसंबंधप्रसिद्धात्तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वासंभवादित्यत आह प्र
धि कमयस्ति हेतुसमानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये यद्विशिष्टसंबं
धितिशभावो यविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितायाः समानाधिकरणेनावच्छेदकं यत्सामानाधि
करण्याभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिता [illegible]
करणेन नरयतत्वाभाववत्त्वधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति सिद्धान्तलक्षणवस्य मा रा [illegible]
विषयवच्छेदक [illegible] तुल्यसंयोगेन साध्यतायां [illegible] पर्यालतु समानाधि [illegible]
भावे [illegible] वनितं विवादे [illegible] मितिनभ्रमः परंतु पाठः शब्दसंभवधृतिनिशाभावएवातव्याप्यवृत्तित्वविशेषणेपिता
इत्यादिविवरणात् एवं वकोपिसंयोगीत्यनरसत्तादिसंयोगत्वादेः पारिभाषिकावच्छेदक [illegible]

राम

चरमोक्तसौत्पात्तलक्षणमिदं परिष्कुर्वतीयमित्याशयः ॥ नेहेतुसमानाधिकरणमिति । नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमा
नाधिकरणमित्यर्थः ॥ गोत्वे लक्षणे सास्नासमवेतत्वापेक्षयेत्यादिः । तथात्वेपि । गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि । वि
विशेष्यवैय्यर्थ्याहाह द्रव्यान्येति ॥ ननु व्याप्यवृत्तित्वस्याभावांविशेषणत्वे दीधितौ व्याप्यवृत्तित्वभावेति व्याप्य
वृत्तित्वोक्तीर्तेन मसंगत मतआह तथाचेत्यादिः । एवं च गुणत्वादीनां लक्षणानवच्छेदकत्वप्रतिपादना
र्थमेव तदुक्तीर्तनमित्याशयः ॥ संबंधभेदनिबंधन दोषवारणाय प्रतियोगितयोः साध्यताव
च्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणस्यावश्यकत्वादभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणमावश्यकमि
ति वदतां मतमुपन्यस्यति । यत्त्विति । सामान्यत एवेति । तद्धसवसमानाधिकरणाभावप्रतियो
गितायास्समानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यद्भावव्यक्तित्वं [illegible]ति
कदेशिक विशेषणतातिरिक्तसंबंधेनावच्छिन्नवृत्तिकं यत्तद्ध्यान्यत्वं वा न च पारिभाषिकावच्छे
दकत्वप्रवेशे सामान्यतापि व्याप्यवृत्तित्वप्रवेशनमफलमिति वाच्यम् ॥ तस्यास्मति संयोगेन साध्यता
यां पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्यापत्तेः ॥ हेतुसमानाधिकरणाभावीयसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियो
गितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकस्य घटत्वादेर्घटत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयसंयोगसंबं
धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वाभावेन घटत्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात् ।

२

आ.दी.दि.

१४८

140/2

सामान्यतो व्याप्यवृत्तित्वविशेषे च संयोगाभावस्य तेन वारणे संयोगी स्वत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय पारिभाषि-
कावच्छेदकत्वप्रवेश इति वाच्यं ॥ तद्वदवृत्तीत्यादिरूपस्य पारिभाषिकत्वस्य प्रवेशे एवैतद्दो-
षानवकाशे एवं वदति ॥ यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठेत्यादिरूपेतदुच्यमिति भावः ॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधेनाभाव
विवक्षणे इति ॥ अभावप्रविविक्षारणे इत्यर्थः ॥ एकसंबंधावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितया विशेषणे तु संयोगेन साध्य
तायां घटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतत्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकस्य प्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यभावेऽपि न व्याप्य
वृत्तित्वविशेषणवैयर्थ्यमिति भावः ॥ तादृशव्याप्यवृत्त्यभावेति ॥ संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्या
प्यवृत्त्यभावेत्यर्थः ॥ तादृशाभावस्याप्रसिद्धेः व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताके व्यधिकरणध
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य ॥ तत्रापि संयोगेन गगनाभावमादाय न पारिभाषिकावच्छेदकप्र
सिद्धिरत्युक्तमेव ॥ वृत्तौ घटस्य संयोगेन घटत्वेन पटाभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येना
वच्छेदकाप्रसिद्ध्या तन्माहात्यापि न पारिभाषिकप्रसिद्धिरिति ॥ ननु संयोगेन साध्यतायां पारिभाषिकाव
च्छेदकाप्रसिद्ध्याऽपसाधहेतुसमानाधिकरणाभावे व्याप्यवृत्तित्वविवक्षितमिति न ब्रूमः ॥ परं तु यद्विशिष्टसंबंधिनि
ष्ठाभावएव ॥ तत्र व्याप्यवृत्तित्वविशेषणेऽपि तादृशप्रसिद्धिवारणात् ॥ एवं च तत्रापि संयोगी एतद्वृत्त्वादित्या
दौ तत्रापि संयोगत्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकतापत्त्या हेतु [redacted]

समानाधिकरणाभावे [red stain]व्याप्यवृत्तित्वमावश्यकमतस्त्वाहहरि[red stain]गीति दिगर्थस्तु प्रतियोगितयोर्विशेषणतावि
शेषावच्छिन्नत्वविवक्षणामात्रेणैव सामंजस्ये तयोस्साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणमप्यहेवेपे
व्याप्यवृत्तित्वविवक्षणां वगौरवग्रस्तमिति केचित्तु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायासामाकरणेपन्ना
समानाधिकर णेनावच्छेदकपर वच्छेदकं स्वावच्छिन्नासंबंधिप्रविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतितानवच्छेदकत्वे सति स्वावच्छिन्नभिन्नाव्याप्तितदु पदस्समानाधिक॰
भेकत्वं पारिभाषिकावच्छेदकत्वं [red stain] प्रतियोगितयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वं वा व्यमतो न संबंधभेदमादाय
ग्रे दोषः [red stain]धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायकपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ संयोगत्वस्य पारिभाषिका
वच्छेदकत्वा[stain]... स्वावच्छिन्नासंबंधिनि स्वपदमनवच्छेदकघटकभेदप्रति[stain]नापत्तिरितितदयसिद्धे गि
वातिव्याप्तिवारणाय कपिसंयोगस्यानवच्छेदकत्वा[stain] पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमसमानाधिकर
णाभावीयविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्य वह्निहाभयत्वारे: स्वावच्छिन्ना
संबंधिवह्नित्वावच्छिन्न[stain]वृत्तिस्वाभावप्रतियोगितानवच्छेदकपत्र नमिन्नत्वेन वह्नित्वस्य पारिभाषिका
परीरत: स्वावच्छिन्नासंबंधीति · स्वपदमनवच्छेदकघटकभेदप्रतिको गि ·

भवारी वच्छेदकत्वापत्तिरतः स्वावछिन्नभिन्नावृत्तितद्धर्मकमिति यच्चकपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयो
१४८ गत्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्तिरतो हेतुसमानाधिकरणाभाववत्व्याप्यवृत्तित्वविशेषणमित्याहुः
149 तद्सत् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायाप्रसिद्धिवारणस्य सामानाधिकरणेपनेत्यनैवसंभवे
तद्वारणमात्रप्रयोजनकस्य स्वावछिन्नसंबंधीत्यस्य तदधीनप्रयोजनकयोर्व्याप्यवृत्तित्वस्वावछिन्न
भिन्नावृत्तितद्धर्मकमित्यनयोश्चविवक्षणस्यागौरवग्रस्तत्वात् दीधितौ व्याप्यवृत्तित्वोत्कीर्तनस्यापर्व
र्गितार्थकत्वेन तदनुरोधमात्रेणानादृशगौरवादरस्याहेयत्वादिति दिक् वक्ष्यमाणस्त्रमान्तम
मू छ छ समाधानमव्याजेनत्र्यवच्छेदकत्व विवक्षणस्य प्रयोजनं प्रतियादयितुं शक्तेनैवमिति ए
वं दैशिकविशेषणतयाभावे साध्याधिकरणवृत्तित्वविवक्षणा। दैशिकविशेषणतयाप्युक्तदैशि
कविशेषणतये त्रिकालभिन्नवृत्तित्वोपलक्षिताभावाः प्रसिद्धः नादृशस्याप्यगभावादेस्सर्वत्रसत्वान्नादृश
स्यव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्तु साध्यसमाधिकरणोपीत्यतो विशिष्टेति साध्याभाववत्तया। हेतुसमाना तस्म
कालभिन्नवृत्तित्वविशिष्टस्येति । कालाभिन्नवृत्तित्वविशिष्टस्य सर्वकालिकाभावस्यघटत्वादेः साध्यसामानाधिकर

तथा सति धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः तत्र वह्निसमानाधिकरणधूमत्वावच्छिन्नाभावत्वस्यापेक्षया [illegible] तस्य वह्निसमानाधिकरणधूमव्यापक
रूपावच्छेदक [illegible] रूपावच्छिन्नाभावत्वस्य समानाधिकरणाभावप्रवृत्तिता न वच्छेदकत्वात् [illegible] तदभाववद्वृत्त्यधिकरणतानात्मकत्वस्येति. ५

५ धिकरणसाध्याभावकत्वात्. तथा च हेतुसमानाधिक[redacted]रणसाध्याभावत्वस्यातिरिक्तत्व
नितयान साध्यसामानाधिकरण्याव[illegible]च्छेदकत्वमिति भावः च्छेदकत्वेनेति रिक्तत्वनित्वमि
ति. न च समद्वेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभाववति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावे हेतुस
मानाधिकरणसाध्याभावत्वस्याविशिष्टान तिरिक्तेरणाभावत्वरूपस्य वक्तेरव्याप्तिरिति वाच्यम् तदभाव
वद्वृत्तिमानवच्छेदकहेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वस्याप्रवृत्त्या तदभाववद्वृत्त्यधिकरणतानात्मकत्वस्य वा
विवक्षितत्वा[illegible]नैसाध्याभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाद्याः
तेन व[illegible] वह्निमान् धूमात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न तत्साध्याभावे विशिष्टाभावमुभयाभावं चादाय लक्षणा
समन्वयेनाव्यापकत्वासंभवानिरिति परास्तं तेषामुक्तरूपाक्रान्तत्वाभावे[illegible] न व्याधिकरणधर्माव
च्छिन्नाभावमादायैव लक्षणसमन्वयेनाव्यापकत्वसंगतेः स्वव्यापकतत्कल्पने फलस्य निरिक्तत्वनित्वेन
रवच्छेदकत्वमिह विवक्षितं तेन नोक्तदोषः इति एवं च साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुस
५ न चाव्यापकत्वसंगतिः प्रमेयत्वस्य रूपावच्छिन्नस्य स्याति व्याप्त्या [illegible] इति वाच्यं [illegible] पर्याप्तेः एतेन. ५

भवारी

माधिकरणाभावत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्याखंडतयाननुतेनैवपर्य्याप्तमितिपंचान

१५० ननमवलंबनयः अव्याप्यवृत्तिसाध्याभावस्येति तादृशस्यसंयोगाद्यभावस्येत्यर्थः व्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशाया

150 मिति निरवच्छिन्नविशेषणतासंबंधेनस्वाधिकरणभ्रमदशायामित्यर्थः व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेप्या

हव्याधिकरणेति प्रतिबंधकत्वादिति समुच्चयोजरसमुच्चयव्यभिचारवारणायव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्ते

जकत्वेनवाग्रहीतव्याप्यवृत्तिताकतदभाववत्ताज्ञानत्वेनप्रतिबंधकत्वंकल्पनेगौरवात्किंतुनिरवच्छिन्न

व विशेषणतासंबंधेनतदभाववत्ताज्ञानत्वेनैवतद्विशिष्टज्ञानेप्रतिबंधकत्वंकल्प्यतइत्यभिप्रायेणाह एतेनबाध

बुद्धेः प्रतिबंधकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकत्वपक्षेव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायामित्युक्तेरसंग

तिः गृहीतव्याप्यवृत्तिताकतदभाववत्ताज्ञानत्वेनप्रतिबंधकत्वपक्षेतत्संगतावपिव्याप्यवृत्तित्वभ्रमस्य

ज्ञानांतरतयातदन्यत्वस्यसंयोगाभाववत्ताबुद्धौसत्त्वाद्यावद्रूपभिन्नत्वप्रमात्वमित्युक्तावपिनानैकान्त्या

रस्यादिकमयास्तंहेत्वधिकरणमेववर्त्तीत्यादि नचैवंहेतुसमानाधिकरणपदवैयर्थ्यमितिवाच्यम् णाम

ह्रदशाप्रतिबंधकत्वात्तदभावे तदुपादानात् यद्यपि पक्षतत्वेन वन्ह्यभावप्रमायां ह्रदत्वादिना वह्निमत्ताज्ञानप्रति
बंधकत्वादसंभववारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वमित्यत्र ज्ञाने परस्परसमापरत्वावश्यकतया ह्रदो
वन्ह्यभाववानिति प्रमायां वह्निमत्वप्रमाप्रतिबंधकत्वाभावाद्व्यधिकरणमात्रवृत्तीत्याद्युक्तविवरणमनर्थकं
तथापि साध्यावज्ज्ञाने प्रमात्वस्य यावन्तु मभिन्नत्वस्य निवेशो धूमवान्वन्हेरित्यादौ अयःपिंडादिविशेष्य
कभिन्नविशेष्यकत्वेन पर्वतादिविशेष्यकधूमाभावप्रमासामान्यस्य मप्रमास्य प्रतिबंधकत्वाभावादतिव्या
प्तेर्वारणाय साध्यविशेष्यकत्वसामान्यत्वरूपेण ग्राह्यं नच ह्रदो वह्निमानिति ज्ञानं साध्याहरणमनस्तद्धि वस्त
णामावश्यकमिति ध्येयं इदंवन्ह्यभाववद्धदितिप्रमायाः द्रव्यत्वेन द्रव्यविशेष्यकायाः इदंवह्निमदिति
ज्ञानप्रतिबंधकत्वादुक्तं मात्रेति अत्र साध्याभाववद्धदे घटाभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्यानिरुक्त हा
साध्याभावरूपस्य साध्यताध्यवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिनामप्रसिद्ध्याऽसंभवस्तदवस्थ्यैवेय ए
हिवद्वह्नित्वेन घटाभावस्य घटत्वेन वन्ह्यभावाभिन्नतया वह्नित्वावच्छिन्नवह्नेरेव ताहशाभावप्रतियोगीत्व
वे

भवारी. १५१ 151

सिद्धइतिनासंभवइतिविभाव्यतेतत्राघटत्वेन घटाभावस्यापिघटत्वेनप्रमेयाभावाभिन्नतयावह्नित्वा
वच्छिन्नस्यतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रसिद्ध्याऽसंभवासंभवेनसाध्याभावपदवैयर्थ्यं दुरुद्धरमित्यस्वरसः के
केचित्स्वियेनननस्तु चिन्त ः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैवप्रतियोगितायाप्रतियोगिपदस्यानारव्याभावसंपा
दकत्वमितितुयं वानना ः अत्रकेचित् साध्याभावपदवैयर्थ्यादितिशीघ्रितुक्तमयुक्तं प्रथमलक्षणेऽ
वच्छेदकत्वस्यस्वव्यापकतत्कत्वरूपस्यैवप्रवेशेनहेतुसमानाधिकरणत्वसमानाधिकरणाऽभावप्र
तियोगितावच्छेदकत्वाभावानिर्व्वेरिक्तस्यहेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वाभावस्यघटरूपतयासाध्याभावत्वरूपविशेषणस्यवैयर्थ्याभावात् ःएवंद्वितीयलक्षणेपियत्स
मानाधिकरणसाध्याभावसमानत्वस्यसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबंधकत्वाभावावच्छेदकत्वस्वव्यापकतत्कत्वरूपमेव
मुक्तरीत्यासाध्याभावस्यारव्याभावघटकतयावैयर्थ्याभावादित्याहुः।परेतुयत्समानाधिकरणसाध्यप्र
पितद्व्याप्यमायासिद्धिइत्यामनुमित्यात्मकसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वसत्वादसंभावापत्तिरतः साध्या राम १५१

५ ज्ञाने व्यभावबाधान्यैतयत्वादि साहचर्यभावप्रतियोगिकाभाववत्ताज्ञानस्य सिद्धिविषयकानुमितिप्रतिबंधकत्वाद् व्याप्यत्वासिद्धिव्यावृत्तये प्रति
५ बंधकतानिवेशस्यावश्यकत्वात् इति मात्रप्रमोज्ञानकस्य साध्याभावपदे ५

भावेतिविशेषणमावश्यकं। न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वं साध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता
निरूपितप्रतिबंधकत्वं तच्च न सिद्धौ ज्ञानस्य चानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबंधकत्वादिति वाच्यम् साध्यवत्ता
ज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकत्वनिवेशमात्रेणोपसामञ्जस्येतद्दोषात् ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिब
ध्यतायामनिवेशात् सिद्धेः साध्याभावपदेनैव वारणमित्याहुः ...नार्थसार । साध्याभावप्रद
४ र्थ्यघटितं नि[redacted] वस्तुतस्तु हेतुसामानाधिकरण्यस्य महानसीयवह्न्यभावस्याप्रसिद्धौ महानसीय पं
वह्निमत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वाद् व्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्र
तियोगिताकाभावपरतया साध्याभावपदमावश्यकं न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वं साध्यतावच्छेदकरूपे
णसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वं तच्च साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताप्रकारकसाध्यतावच्छेदकप्रकारकसाध्यवत्ताज्ञा
नप्रतिबंधकत्वं तच्च न महानसीयवह्न्यभाववत्ताज्ञानेन तत्प्रतिबध्यवत्ताज्ञानस्य वह्नौ महानसीयत्वप्रकारकत्वादि
व तिवाच्यम् साध्यतावच्छेदकप्रकारेण साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वमात्रनिवेशेनैवोपपत्तौ साध्यांशे साध्या

वह्नित्वेन महानसस्य भावस्य महानसीयवह्निमत्ताज्ञानविरोधित्वान्निरुक्तसाध्याभावोभावप्रसि साध्यतावच्छेदकाति रिक्तेत्याद्यावश्यकमतमाहत्त्वमिति·२

मवादी· न्ते तावच्छेदकाँरिक्ताप्रकारक साध्यत्वनिवेशप्रयोजनाभावात् एतेन व्याप्तिवारणस्य लक्षणास्य साध्यतां

१५२ वच्छेदकस्य निरुक्तसाध्याभावपरत्वेनैवोचितत्वात् एवंच समानाधिकरणस्यसमवायेन वह्न्यभावस्य प्रमाया

152 समवायेन वह्निमत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वाद्व्याप्तिवारणाय साध्याभावपदस्य तादृशरूपावच्छिन्नसाध्यता

वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावपरतयासार्थक्यं वाच्यं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवत्ता

ज्ञानप्रतिबंधकत्वनिवेशप्रयोजनाभावाद्धिति हि कृत्वा साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वनिवे

शात्त्वेधत्वादित्याद्यवभावप्रतियोगिताकाभावत्वात्तस्यासिद्धिरिति यानुमितिप्रतिबंधकत्वाद्व्याप्ते

र्व्याप्तिसिद्धिर्व्याप्रत्यप्रतिबंधकत्वानिवेशस्यावश्यकत्वेन कृतं तन्मत्रप्रयोजनकस्य साध्याभावपदस्य वैयर्थ्य

त्वादिति यत्तिष्ठनाह शवच्चित्वसामान्यप्रतिधर्माद्यभाववद्वृत्तित्वसामान्येनानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदक

तापर्याप्त्यधिकरणत्वं वन्ध्यादिरूपत्तित्वान्तर्भावेन वन्तत्वपर्याप्तेरित्यतिव्याप्तिरेतापन्निरिति तेन साधारण

पदोपादानेन अवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमिति व्यवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसंयोगसंबंधावच्छिन्नवह्निनिष्ठ

प्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वेन धूमनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नवन्ह्यभाववद्वृत्तित्वस्य धूमनिष्ठस्य ग्रहेऽपि वन्ह्यनुमि
तिप्रतिबंधकविषयिताया धूमनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नवन्ह्यभाववद्वृत्तित्व~~स्य धूमनिष्ठस्य ग्रहेऽपि वन्ह्यनुमितिप्रति~~
~~बंधकविषयिताया धूमनिष्ठघटत्वाघटत्वाद्यवच्छिन्नवन्ह्यभाववद्वृत्तित्व~~स्यावच्छेदकत्वाद्व्याप्तिरनः पर्या
प्तिरिति अतएवोक्तमादाविति अनुमितिप्रतिबंधकतायां विषयितयावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वादित्यर्थः
असाधकत्वानुमितेर्जननादिति यद्यपि प्रमाणाभावादेव न तस्यानुमितिसामान्यप्रतिबंधकत्वसंभवः तथापि
तस्यानुमितिसामान्यप्रतिबंधकत्वोपगमे बाधकमपि स्वत्वापि तु जननादित्युक्तं न संभवतीति तथा च व्याप्ति
व्याप्तिमिति~~सामान्यप्रतिबंधकत्वेनाने~~भावः यद्यप्यनुमितिविरोधित्वसामान्याभावे अनुमितिविरोधिता
नां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटे वा विवक्षितेन नातिव्याप्तिस्तथापि तथा विवक्षणे वह्नि
मान् धूमादित्यादौ धूमनिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वस्य सम
वायसंसर्गकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिविरोधित्वसत्वादसंभवापत्त्या तथा विवक्षणाकरणे मशकवंध

गागाधरी किंतु यावंति विरोधित्वानि तेषां यावत्त्वरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वलक्षणे निवेश
१५३ नीयः तथा च व्यभिचारिहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपसाधकत्वानुमितिविरोधित्वस्य सत्त्वात्तत्साधा
रणयावत्त्वावच्छिन्नविरोधित्वाभावस्य तत्र सत्त्वादिति व्याप्तिरिति ध्येयम् प्रकृतेनेति प्रकृतपदोपादाने
153 च अनुमितिविरोधित्वसामान्याभावस्यैव लक्षणे निवेशनीयतया इति भावः तद्विरोधित्वसामान्याभाववनि
वेशवह्निमान्धूमादित्यादौ धूमादिनिष्ठसमवायादिसंबंधावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वसमवायादिसंसर्ग
कवन्ह्याद्यनुमितिविरोधित्वसत्त्वादसंभवात् न व्याप्तिसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति तत्साधकेति साध्यताव
च्छेदकविशिष्टसाध्यकेत्यर्थः तत्साधनकेति साधनतावच्छेदकसंबंधेन साधनतावच्छेदकविशिष्टसाधनकेत्यर्थः
साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेत्यस्य प्रयोजनमाह तेनेत्यादिना विशिष्टसत्त्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य ज्ञात्या
दिनिष्ठस्य विशिष्टसत्त्वावान् अनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात् सत्त्वावान् जातेरित्यादावव्याप्तिः साध्य
तावच्छेदकविशिष्टेति धूमनिष्ठस्य संयोगसंबंधावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नवन्ह्यभाववत्तिसमवायसंबंधेन वह्नि राम

त्वस्य संयोगेन वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकसमवायेन धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात् व
ह्निमान्धूमादित्यादावसंभववारणाय साधनतावच्छेदकसंबंधेति द्रव्यविशिष्टसत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभाव
वृत्तित्वस्य सत्तानिष्ठस्य द्रव्यत्वसाध्यकसमवायसंबंधेन सत्ताहेतुकानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात्
अव्याप्तिरतः साधनतावच्छेदकविशेषणमिति न च प्रकृते तत्साध्यकमात्रार्थकमेवास्तु तावतैव चोक्ता
तिव्याप्तिवारणात् प्रकृतानुमितिविरोधित्वाभावस्य विरोधित्वनिष्ठयावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
वविवक्ष्यताम् तावतैव उक्तासंभवाव्याप्त्योर्वारणात् किं प्रकृतपदार्थे साध्यतावच्छेदकतत्संबंधानां निवे
शनेनेति वाच्यम् तथा सति धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निनिष्ठसंयोगसंबंधावच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नाभाववृत्तित्वे
समवायसंबंधेन धूमसाध्यकानुमितिविरोधित्वाभावेन तत्साधारणयावत्त्वावच्छिन्नप्रकृतसाध्यकानुमि
तिविरोधित्वाभावसत्त्वेनातिव्याप्तेरित्येषां दिक् तु अनुमितिविरोधित्वसामान्याभाव एव लक्षणघटकः स च न
व्यभिचारेऽतीत्यतिव्याप्ति विरहात् प्रकृतत्वं नानुमितिविशेषणाय परं तु विरोधित्वविशेषणमित्यभिप्रा

वद्वृत्तिहेतुत्वंसाध्याभा ५

भवानी येनसाध्याभाववतीत्यस्यप्रयोजनान्तरंवक्तोमतमुपन्यस्यतियद्विजितेनव्यभिचारेणसाक्षाद्व्यभिचारेणतथाच

१५४ भ्रमभिन्नेति वह्निमान्धूमादित्यादौधूमविषयकस्यवह्नित्वावच्छिन्नवन्यभाववद्वृत्तित्वभ्रमस्यअनुमि

154 तिप्रतिबंधकत्वाद्व्यभिचारज्ञानायभ्रमभिन्नेति तादृशभ्रमस्यापिकिंचिद्देशेप्रमात्वान्मूमेतिनोक्तेन

प्रकृतत्वस्यानुमित्यविशेषज्ञानयाऽनुमितिविरोधित्वसामान्याभावघटितस्यफलितार्थत्वेनसाध्याभा

ववद्वृत्तिहेतोर्भावः हेतुनिष्ठंसाध्याभाववद्वृत्तित्वमितियावत्एवमग्रेपिविशेषणानांरितिसामान्यरूपवि त

शेषणप्रयोजनंद्रष्टव्यमितिव्यभिचारज्ञानमित्यर्थः एवमपिसाध्याभाववतीत्यस्योपादानेपि साध्याभाव

तिव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्यर्थः सद्धेतौहेतुविषयकस्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसा

ध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यभ्रमत्वनियमेनभ्रमभिन्नत्वेनैवतद्वारणात् असंभवादितिनयावतासंभ

वद्व्यभिचारज्ञानस्यअनुमितिविरोधित्वात्प्रकृतत्वस्यावश्यकत्वात्साध्याभाववतीत्यस्यतदुक्तप्रयोजनमसंगत

गतमितिभावः सोमाधवद्वृत्तित्तुत्वंव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तिहेतुत्वे तथात्वस्यापिपर्याप्त ताम

ध्या१ हे१ विवक्षितप्रकारावच्छेदक

८ घट स्पर्शवत्त्वरत्तित्वसत्त्वर्थः। घटस्पृक्त्वाभोगोलकवृत्तित्वस्यैकमस्पृक्त्वाभोगोलकवृत्तित्वाभेदेन कथमस्पृक्तसंगतेः।। ८

धिकरणत्वस्यापि चानुमितिविरोधित्वसामान्याभावनिवेशवह्निमान्धूमादित्यादौ धूमादिनिष्ठसमवा
यसमधावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभावव[illegible]वृत्तित्वादौ चसमवायस
मधावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व सर्गकवद्यनुमितिविरोधित्वान्महानसीयवह्न्यनुमितिविरोधि
त्वाच्च अनुमितिविरोधित्वसामान्याभावसंभावादिहसंभववारणाय अनुमितिविशेषणस्यसाध्यतावच्छेद
कसम्बर्गकविशिष्टसाध्यकत्वरूपप्रकृतस्य आवश्यकत्वं एवंपर्याप्तिनिवेशनमभिन्नत्वस्यैवेव्य
वृ० धूमादिनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वे वह्न्याद्यनुमितिबधकतावच्छेदकतापर्याप्त्यभावात् समवाधिकर
णाधर्मावच्छिन्नवन्यभाववद्वृत्तित्वत्वां तन्भावेनैवतत्रपर्याप्तेस्तसयोक्तनासंभवादिहतिवाध्यनिदिशति
व अन्नचधूमाभाववद्वृत्तित्वत्वेनहि निषयघटाभाववद्वृत्तित्वज्ञान[illegible]स्याप्यनुमितिविरोधितयाध
माभाववद्वृत्तित्वरूपविषयस्यप्रतिबधकतावच्छेदककोटौप्रवेशासंभवादतिव्याप्तिरितियदि विभाव्यतेन
दायन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितत्वाननिष्ठविषयिताया अनुमितिविरोधितावच्छेदकताप

१० दरं परपर्याप्तापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावद्वृत्तौ वैशिष्ट्यं वैज्ञानिकेनपर्याप्ताः शब्दोक्तित्वावच्छिन्नंपर्याप्तिं चिन्निष्ठविषयतानिरूपितेतत्पर्यः फलितः।। १

साध्याभावरंपरयाहेतुसंबंधितानवछेदकानवछिन्नप्रतियोगिकत्वाभावो व्याप्तिरितिरीत्यालक्षणं परिष्करणीयमिति नसाध्यतानवछेदकावछिन्नादिनिवे
शाप्तिदोषप्रसक्त इत्याशयेनाहेत्यन्यत्र विस्तरः ॥१

गवारी. यांस्यधिकरणत्वाभावरूपमेवलक्षणावोध्यमित्यन्यत्रविस्तरः दिधितौ साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानु
१५५ मित्यविरोधित्वेति नस्वग्राह्याभावानवगाहित्वादिति भावः ननु ग्राह्याभावानवगाहित्वेपि मणिमंत्रादि
155 न्यायेनैवप्रतिबंधकत्वंभविष्यति अन्यथास्वोक्तव्याप्तिज्ञाने साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञा
नस्यग्राह्याभावानवगाहितयाप्रतिबंधकत्वापत्यानस्यहेत्वाभासत्वंनस्यादतोमणिमंत्रादिन्यायेन
प्रतिबंधकत्वपक्षेपिदीधितिप्रयुक्तामिति व्याप्तिंघटयति अनुमितिविरोधमित्यादिना प्रकृतव्याप्तिज्ञा
प नेऽव्यभिचारविरोधित्वरूपं व्याप्तिज्ञानं वह्नित्वावछिन्नप्रतियोगिताघटितव्यभिचारग्रहानन्तरमुक्तव्या
प्तिग्रहानुत्पत्तेस्तथावर्णनायाह वह्निप्रतियोगिकेति उक्तव्याप्तिग्रहादिति स्वाव्यवहितोत्तरक्षणो
त्पत्तिकसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहकेऽनुमितिविरोधित्वज्ञानेहेतोः सत्वादनुमितिविरोधित्वाभा
वासत्वाच्चव्याभिचारः स्यादतउक्तमनुक्तेति किन्त्वनुमितिविरोधीति यद्यपिसाध्यतावछेदकावछिन्नप्रतियो
क गितासाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानमित्येववक्तुमुचिततथापिसमवायसंबंधावछिन्नवन्ह्यभाववद्वृत्तित्वादे राम

तथाचयत्रोक्तव्याप्तिग्रहपूर्वंतत्रोक्तव्याप्तिग्रहात्मकानुमितिकारणज्ञानविरोधित्वाभावोयथान्यथापिसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानइतिव्याप्ति
विलीनेतिभावः ॥२

[redacted]। व्याकर्णेनापसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न
त्वादिरूपानेकविशेषणाघटितत्वविशिष्टव्यभिचारस्योक्तौ गौरवं स्यादत एवमभिहितं तथा च तादृशविरो
धित्वघटितेनेति यदि विरोधिघटितेत्येवं वक्तुमुचितं तथापि विशेषणस्य विरोधित्वस्य लक्षणाघटकत्वे
न तद्विशिष्टस्य विरोधिनो ऽप्यघटकत्वात्तद्याभिधाने ऽसंगतिः स्यादित्येवमभिहितं अत्र च तादृशवि
रोधित्वं यस्येत्यनेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तादृशविरोधित्वपरेन तद्घात्रपस्य साध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपविशिष्टव्यभिचारस्य परामर्शे अतद्गुणसंविज्ञान ३
बहुव्रीहौ घटकीभूतपदार्थस्योपलक्षणतायां एवं हेत्वसागरमानयेत्यादौ हेत्वादानं च ततो
विरोधित्वस्य विशेष्याभूतविशिष्टव्यभिचारान्वयिघटितत्वानन्वयिनस्तु अनुमितिविरोधिता ति =
ध्याभाववद्वृत्तित्वस्येति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्येत्यर्थः तस्यैवानुमितिवि
रोधित्वादिति भावः अन्यथा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितसाध्याभाववद्वृत्तित्वमात्रस्य

नवी

१५६

1.56

लक्षणघटकत्वं स्फुटमिति व्याप्तेरिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितं स्यात् तन्मात्रस्यानुमितिविरोधित्वाभावादि
तिभावः अनुमितिपदमिति प्रकृतायाश्चानुमितिव्युत्पत्त्या प्रकृतपदसमभिव्याहृतानुमितिपरमित्यर्थः अनु
मितित्वमपि न विवक्षितमित्याह नवेति तन्मतिपाद्यं वेत्यर्थः इत्याकारकमिति इत्याकारकत्वं नमित्यर्थः य
द्यपि मतिग्रंथादिस्था येन प्रतिबंधकत्वप्रसंगः नुमितित्वं हेत्वेतादृशज्ञाने परलेवपोऽजन्यभावः ननु स्यादिति पीतिनाव
च्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्ये प्रकृतायानुमितिविरोधित्वाभा
वएतावन्मात्रोक्तावपि ऽकातिव्याप्तेरभावात् यापि मतिग्रंथादिस्थायेन प्रतिबंधकत्वाभावप्रसक्त्यातिव्याप्तिसहृ
णार्थमिदमुक्तं कथिदकृतव्याप्यानुमितिपरमितिपाठः सचलक्षणघटकपदवैयर्थ्यापत्तेस्तदोपक्षणीयः साध्या
भाववद्वृत्तित्वहेतुविषयकानुमितिरपि केवलान्वयिनि सत्त्वात्तज्जातेरित्यादेः संभावितदोषस्यमारकस्य विवक्षितविचा
रशून्यमसंभवगतमाहात्म्यपरलक्षणासंगतिरितिभावः व्यधिकरणावच्छिन्नाभाववित्वेवनन्तत्साध्याभावविशिष्टाभा धर्मी
वादिकं वाशय स्वरूपसलत्सरणसंगतेः प्रतियोग्यवृत्तित्वस्याभावविनाशकत्वासंगतिदोषस्य सत्वादुक्तमयमिति

साध्याभावप्रकारार्थस्याभावो ऽदिगर्थः॥१

पंचाननास्तुमणिपंत्र्यादिन्यायेन प्रतिबंधकत्वेमानाभावे व्यभिचारिणि हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्ये
प्रकृतानुमितिविरोधित्वाभावसत्वादिति व्याप्तिः नव विरोधित्वविशिष्टहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामा
न्यप्रकृतानुमितिविरोधित्वा [illegible] ति
त्वसामान्यप्रकृतानुमितिविरोधित्व [illegible] भावसत्वं लक्षणार्थ इति वाच्यम् तथासति सद्धेतुनिष्ठव्यधि
करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमनुमितिविरोधीति तान्यप्रकृतानुमितिविरोधिन सत्वासंभवा
पत्तेरिति वदंति न द्वनुसारेण च प्रकृतग्रंथव्याख्याने वैतद्दोषस्य स्वयमेवोद्भावनीयत्वादिति यथविरोधास
द्वैतोप्रकृतानुमितिविरोधिसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावादितियथाविरोधाद्वोपासिन मस्याभिरितिदिक् प्रग
ल्भलक्षणसमाप्तं॥ मिश्रलक्षणमेव स्वसमानजातीयसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति
मिश्रलक्षणमेव मुख्यार्थकरणत्वस्यबाधादाह । मेरस्तीति केवलान्वयि साध्यके व्याधिकरणधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वरूपस्य तादृशसाजात्यस्याभावात्साध्याभाववद्वृत्तित्वसंभवादाह व्यतिरेकि साध्य

१ न च व्यभिचारेत्रिकाद्यवच्छेदेपि पावकसाध्याभावे प्रसज्यतां तरत्वावच्छिन्नत्वविकल्पानुमिति वाच्यं पृथिवीवृत्ति गंध [illegible] प्रति
१ पौर्वापर्यान्यतरपदस्योपलक्षणत्वेन तपोवनावतावच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकप्रातिस्विकरूपेणैवेतरपदार्थान्वितत्वसामर्थ्यबोधकत्वस्य युक्तत्वात्॥१

करति प्रातिस्विकरूपेण। न च तत्र द्युक्तित्वेन। निरूपकतासम्बन्धेन इतितद्युक्तित्वेनोपस्थापकस्य प्रसेक
भिप्रायप्रस्य प्रवृत्तेन निरूपकत्वार्थकसम्बन्धत्वादिति भावः नञ्जादितिति चुत्रवीसिनतत्पदसजातीयपदयोः
कर्मधारयस्तत्र नञ्चद्युक्तित्वादिना साजात्यानुयोगिताला भाववर्त्तः रोषात्काण। समानपदा समा
नाधिकरणाकरणपदयोर्द्वंद्वे समानधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैवलाभे ननु समानाधिकरणध
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याविवक्षितार्थस्यात्तादृशार्थप्रापकविग्रहं प्रदर्शयति समानेत्यान्तर
तेन। ताहविग्रहे ण यत्किंचित्प्रतियोगिता समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नभावे यत्किंचित्प्रतियोगित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं च समानाधि
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे ऽतिप्रसक्तमतः स्वत्वान्तर्भावः ननु साध्याभावमात्र...
तियोगितासमानाधिकरणावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपसाजात्यवान्नकोपिवन्हित्वाभा
वस्यव्याप्तिः नवस्वप्रतियोगितासमानाधिकरणत्ववह्निवादेः पर्वतीयकननु साजात्य शरीरस्य विष्ट

न याववह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं परंपरासंबंधेन वह्नित्वादिकमेव सामानाधिकरण्यं तन्न वह्नित्वाभावेपि व
ह्नित्वादिनानादृशवत्त्वाभावमादायैव लक्षणासमन्वयादिति वाच्यं तथा सत्युक्तरीत्या धूमाद्यभावसजा
तीयसत्त्वमत्वादिनानादृशवत्त्वाभावस्यैव व्याप्तेर्महत्वादेनिर्व्याप्यापत्तेरित्यत आह स्वप्रतियोगितासमानाधि ह
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं चेति स्वमित्यादि स्वत्वावच्छिन्नं तत्पदद्वयं कर्मधारयो विवक्षितस्त
न व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य संयोगेन रूपाद्यभावात्मकस्य स्वीयसमानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नघ छि
टादिनिष्ठप्रतियोगिताकस्य रूपादिनिष्ठसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य चाभेदः स्व
भिन्नसत्त्वेपि न क्षतिः नन्वप्रतियोगितयोः कर्मधारयस्य अभेदाभानं न स्वत्वाननुगमदोषवशात् न स्वत्वा
ननुगमप्रयुक्तो दोषद्वयः तन्मते दृष्टान्तवदभावस्याप्रसिद्धेरिति इदं च समनियताभावैक्यानेकत्वमतद्व
यसाधारणमेकमेव साजात्यलक्षणे प्रविष्टमित्यभिप्रायेण तेन समनियताभावानामैक्यमते स
५ मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपसाजात्यस्योक्तभेदकूटगर्भत्वावश्यकत्वेप्यसमा

भवा॰टी॰ नाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपसाजात्यस्य स्वस्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति
१५८ योगिताकत्वरूपस्य यथाश्रुतदीधितिग्रन्थलभ्यस्यैव निर्दुष्टतया समनियताभावैक्यपरत्वे भेदकूटघटि
158 तसाजात्याप्रसिद्धिशंकायां वारणाय च समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नेति विशेषणदानस्यैव न
संगतिः अत्र समनियताभावैक्यमेव वह्नित्वादिना घटाभावस्य स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्व
समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासमवायित्वावच्छिन्नप्रमेयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता
कभेदाभिन्नस्याभावस्य मुक्तभेदकूटत्वेन च समवायित्वावच्छिन्नप्रमेयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभे
दाभिन्नस्याभावस्य मुक्तानभ्युपगमेनैवैतद्ग्रन्थसरणमिति नायं दोष इति वाच्यम् एवं समवायित्वावा
त्ववच्छेदेऽपि स्थितत्वादित्यभिप्रेत्य तादृशाभेदस्य दर्शनेन तद्ग्रन्थसरणे तादृशाभेदानभ्युपगमस्यैव कुमशकत्वा
त् एतद्ग्रन्थसरणसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वस्य तेनैव संबंधेनाभावस्य च ग्रंथोक्तानुपद
व्यवस्थापनीयतया तादृशाभेदेन प्रमेयसाध्यके तादृशाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेश्च न हि वाच्यत्वे राम

नञर्थमेयत्वाभावमादाय नञ्लक्षणासंगतिः वाच्यत्वत्वस्य तादात्म्येन साध्यव्यापकतायामवच्छेदकत्वा
भावात् किं तु समवायित्वावच्छिन्नप्रमेयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदमादायैव तत्तदभ्युपगमस्या
वश्यकत्वादिति चेन्न स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वसमानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
याः स्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वेन विशेषणीयत्वात् तच्च व्यतिरेकी यस्य प
दमवच्छेदकत्वपरं नचैवं घटादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य घटत्वादिविशिष्टस्वाभावाभावेन
स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वसमानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नतादृशप्रतियोगितानिरूपकेन स्व
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नघटत्वादिविशिष्टघटस्वरूपेणाभिन्नत्वात्तादृशभेदकूटवत्त्वसामानाधिकरण्यं न सं
भवतीति वाच्यम् केवलान्वयिनो यो विशिष्टाभावस्तस्याविशेषणाभावात्मकतया तादृशाभावस्य विशेष्य
णाभावत्वेन घटत्वादिभेदस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे सत्त्वादिति समनियताभावैक्यमतं हि
समनियताभावैक्यमतमात्रमित्यर्थः ननु महानसीयवह्न्यभावस्य पर्वतादिवृत्तित्वाभावस्य धर्मः स्व

भवानी·
१५९
159

त्वाद्व्याप्तिरतच्चाह दीधितौ साध्याभाववद्वृत्तीति जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्येति इदं च व्यापकता
भावप्रतियोगितेपारेकसंबंधावच्छिन्नत्वं लक्षणघटकविशेषणमिति मताभिप्रायेण तयोः साध्यतावच्छेदकसंबंधा
वच्छिन्नत्वमिति स्वमते तु जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वसंसंयोगेन वह्निव्यापकत्वाभावादसंगत्यापत्तेः स्वम
ते स्वत्वावान्तरजातेरित्याहुः विशिष्टसत्ताभावमादायाव्याप्तिर्बोध्या। इदमत्र बोध्यं महानसीयवह्न्यभावमा
दायाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभाव निवेशे वह्निघटोभयाभावमा
दायाव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसमव्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशेपि घटघटितमहानसीयवह्न्यभा
वमादायानवा वह्निघटोभयाभावमादायाव्याप्तिः तथापि तार्णातार्णवह्न्यभावमादाय वह्निमान्
धूमादित्यहेतौ सत्त्वाद्वाज्जाने रित्याहुः साध्यतावच्छेदकसमव्यापकप्रतियोगिताकस्य विशिष्टसत्ताभाव
स्याधिकरणे हेतोर्वृत्तित्वादव्याप्तिवारणाय साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
विवक्षणे न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न[illegible] प्रतियोगिताकाभावप्रविवक्ष्यतां महानसीयवह्न्यभा तम्

वद्वह्निघटोभया(भाव)नारणातनारणावत्तुभयाभाववत्वाद्विशिष्टसत्ताभावानां तेनैव वारणादिति वाच्यम् स्व
रूपसंबंधेन प्रमेयसाध्यके तादृशाभावाप्रसिद्ध्यात्त्वव्याप्त्यापत्तेः गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेद
कतया प्रमेयवह्निमान्धूमादित्यादौ तादृशाभावाप्रसिद्ध्याच्च मायापत्तेनच पूर्वोक्तहेतौ परास्तास्मा
ध्याभ्नरोक्तावपि वह्नित्वेन तद्वह्निहृदोभयाभावमादाय वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यं सा
ध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वस्वनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्ववि
शेषणात् यदि चैवं विवक्षणीयं प्रमेयत्वेन धूमाभावादिप्रतियोगितायाः धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभाव
प्रतियोगित्वाद्भिन्नतया तस्याः स्वस्वनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वाभावेन तन्निरूप
कधूमाभावादेर्यावदन्तर्गततयापत्त्या धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति विभाव्यते न हि स्वस्वन्यूनवृत्ति
त्वस्यानस्वातिरिक्तवृत्तित्वप्रवेश्यमिति स्वाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तीति द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्य
त्वाभावस्य स्वाधिकरणे सामान्यादौ वर्तमानेयः कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकेद्रव्यत्वा

मवा-टी
१६०
160

भावाभाववत्त्वप्रतियोगितयाव्याप्यवृत्तित्वाभावाज्ञानाद्देशाद्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय तिव्या
प्तिरतो देशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नाया इति केचित्तु स्वत्वलक्षणे व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नवृत्तिक
त्वं लघवादित्याहुः तद्वृत्तित्वाभावापत्ति नैव वृत्तिविवक्षितो पि संयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगा
द्यभावस्याव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणगुणादेः तद्वृत्तित्वाभावस्यैतद्वृक्षत्वादौ सत्वाद्व्याप्तिविरहेण
साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणमनर्थकमिति वाच्यं संयोगाभावसाध्यकद्रव्यत्वहेतौ निरुक्तसाध्याभावस्य
संयोगस्य यावद्धेतुगतस्याव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिवारणायैव तदुपा
दानात् यथा चैवमव्याप्यवृत्तेः साध्यस्याभाववति हेतोरवृत्तावपि सिद्धांतिसंमतस्य तादृशसंगतिः तथा च
प्रपंचविषयामयं यत्किंचिद्व्यक्तित्वनिर्वचनभावेन वाच्यमिति तेषां समानाधिकरणसत्ताभावप्रति
नियोगितायाः सामानाधिकरण्यपर्यवसन्नत्वे यद्भावव्यक्तित्वमेव व्याप्यवृत्तित्वं वाच्यं न तु तत्र स्वा
धिकरणे यत्किंचित्स्वरूपविशेषणतैरपि इति भावः ज्ञानमत्स्यवर्त्मेरिति नन्वाकाशाभावाधिकरणतायां

राम
१६०

न्तित्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेनाकाशाभावात्मकसाध्याभा[illegible]वस्य सजातीयः तद्देशसाध्या
भावगतस्यैवस्तु तस्तु इत्याशिनोक्तसाजात्यस्याकाशाभावत्वरूपस्य तादृशवृत्तित्वाभावेऽसत्त्वात् व्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्योक्तसाजात्यघटनेऽहेतावपि सत्त्वेन लक्षणासमन्वयादिति चेन्न गगन
त्वव्याप्ते सर्वोक्तकूटघटितसाजात्याभिप्रायेणोक्तत्वात् न चाकाशाभावस्य व्यधिकरणधर्माव
च्छिन्नाभावाभिन्नतया तद्भेदकूटवत्त्वरूपपूर्वोक्तसाजात्यमपि न तत्रेति वाच्यम् तयोर्भेदस्य स्वरूपेण तद्व्या
प्यत्वोक्तत्वात् तयोर्भेदस्य स्वत्वाकाशपदस्याभावपरतया कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाश
त्वाभावाभावसाध्यकाव्याप्तत्वादिहेतावव्याप्तेरित्याशयः व्याप्तिर्बोध्या यद्यपि प्रतियोगिमज्जातीय विरोधितानि
यामककसंबंधेनाभाववत्त्वविशेषणेनाक्रमव्याप्तिसाहृदेश्यात् कालिकसंबंधेनाकाशाभावाधिकरणोक
स्वाहावात्मत्वस्यावगन्तव्यतथाप्येतद्विवरणे गौरवमेव दोष इति बोध्यं विषयितासंबंधेन ज्ञानस्यैकेवलान्वयि
तया संबंधसामान्येन ज्ञानरूपप्रतियोग्यनधिकरणाप्रसिद्ध्या ज्ञानाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वा

भवा॰टी॰ भावान्नलसराघटकमनस्तादृशाभावान्तरमादायाति व्याप्तिं हृदीयति। आत्मत्वधभावरूपस्येति नद्धूम
१६१ संयोगस्येति यद्यपिधूमसंयोगस्यधूमसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियो
161 गिताकाभावस्याधिकरणे हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्भवत्येव तथापि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति
योगिताकाभावत्वावच्छेदेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविवक्षणाद्धूमसंयोगाभावकाभावत्वावच्छे
देन गुणसामान्याभावरूपप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्य नवनीमते घटीयधूमसंयोगे व्यभिचारेण
भावान्नधूमसंयोगस्य लक्षणाघटकत्वसंभव तीति तत्धूमसंयोगस्येत्युक्तं तस्य च गगनीयधूमसंयो
गरूपस्य तादृशसंयोगत्वरूपतादृशाभावत्वावच्छेदेन गुणसामान्याभावरूपप्रतियोग्यनधिकरण
वृत्तित्वस्य नवीनमतेपि संभवादिति भावः साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतेनेतीति पद्यावैयर्थ्यं पूर्वोक्तद्वितीयरी
त्याप्रत्येतव्यमिति दीधितिग्रंथस्यनासंगतिस्यात सा ख्यानवसरे प्रपंचयिष्यामः वह्निव्यापकताव
च्छेदकत्वाभावादिति वन्ह्यधिकरणाजन्यत्वसमानिकत्वावच्छेदेन गुणसामान्याभावस्य नवीनमतेस राम

त्वेपि नित्ये नाहद्धातद्भावासत्वादिति भावः यद्दिवानि त्यस्यापरमाणापरेः संयोगेन वन्ह्यधिकरणत्वे मानाभा
वइत्ति विभाव्यते ॥ नहा गुणाय द्वंसमेवत पदमिति निधेयं वह्निव्यापकतावच्छेदकतद्धूमसंयोगाभावत्वसत्वादिति भा
वत्वेति प्रतियोगिवैयधिकरण्यपगर्भे वह्निव्यापकतावच्छेदकतद्धूमसंयोगाभावत्वसत्वादिति [illegible]
योगिवैयधिकरण्यपगर्भे वह्निव्यापकतावच्छेदक[illegible]धूमसंयोगाभावत्वसत्वादिति भावः इदं च व्याप
कतावच्छेदकसंबंधेनाभावस्य लक्षणे प्रवेश इति मतेनोक्तं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वस्य तेनाभावस्य
विवक्षणे तु तद्धूमसंयोगाभावस्य संयोगेन वह्निव्यापकत्वाभावादसंगत्यापत्तेः परंतु साध्यतावच्छेदकसंबं
व धेन तदुभयविवक्षणे कंचुकीवादिमत्वाभावान् घटत्वाभावादि त्याद्दौ तद्धूमसंयोगाभावस्य साध्यतावच्छेदक
विशेषणताविशेषसंबंधेन साध्यव्यापकत्वात्[illegible] व्याप्तिर्बोध्या एतत्स्वनायेव वह्निमान् धूमादि
त्यादावित्यादिपदं वस्तुतः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तदु[illegible]भयविवक्षणे
वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः संयोगेन वह्निव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य यत्किंचिदभावच्छे

भवारी.
१६२
16

हेतुपर्वतादिवृत्तेर्यद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकं वन्ह्यभावाघटत्वाभावान्यतराभावत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणत्व
नित्वविशिष्टस्य वन्ह्यभावस्याधिकरणे पर्वतादेरभ्रमस्य वर्त्तेरिति ध्येयं न चेदं तु नावच्छेदकसंबंधेन कस्य
चिदधिकरणेऽवर्त्तमानत्वं निरुक्तिस्थवर्त्तमानत्वस्याव्याप्यवृत्तितयावर्त्तमानत्वमित्यर्थस्याग्रे धूमकात्तुः कर्त्त
व्यत्ययात्तत्र म संयोगस्याव्याप्यवृत्तितयावर्त्तमानत्वाभावेन कथं तन्माशयाव्यारिरिति वाच्यम् नाहशा
र्थस्याभावविशेषणायामव्याप्यवृत्तित्वपक्षे एव कर्त्तव्यत्वापत्तिप्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्याभावविशेषणत्वप
क्षेवर्त्तमानपदस्य स्वप्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन वर्त्तमानत्वस्य इत्यर्थकताया अग्रे धलत्संमतत्वात् अग्नेव्याप
कतावच्छेदकेतीति अवयं चानन्वयवं सति साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्या
भावविशेषणस्यैव पर्याप्त्या तद्वारणे यस्य महानसीयवन्ह्याद्यभावयोरदशप्रतियोगिवैयधिकर
ण्याभावादेवारणात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य महानसीयवह्नित्वावह्निव्यापकतावच्छेदकत्वाभावा दे
दित्याहुः तन्न प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावविशेषणत्वपक्षे तद्विशेषणस्यानुपादेयत्वात् न च राम

१६२

पूर्वोक्तहेतौ यत्रीत्याभत्यत्र व्याप्तिरिति दीधितिग्रन्थविरोधः तन्मते पक्ष्याभावविशेषणताव्याप्यवृत्तित्वपक्ष एवो
क्तस्यात् नचैतदाशयप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावविशेषणत्वे भावेस प्रतियोगिकत्वस्यैव वैयर्थ्या
दीधितौ साध्याभावव्याप्यत्र साध्यमनर्थकमिति वाच्यम् प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरप्रविष्टघटत्वं किं वि
ह्यप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यव्यापकतावच्छेदकस्वरूपविशेषणतापर्यन्तमपि तस्य सार्थकत्वादिति वह्निव्या
पकतावच्छेदकत्वाभावादिति प्राचीनमतेनव्याधिकरणाजन्यद्रव्यत्वसंज्ञिकानावच्छेदेनघाभावस्याविरोधि
त्वाद्गुणसामान्याभावस्य कापि व्यधिकरणाभावात् नवीनमतेजन्यद्रव्यत्वसंज्ञिकानावच्छेदेनतस
त्वेपि व्यधिकरणानित्यद्रव्ये व्यभिचारेगुणसामान्याभावतस्य वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वाभावादिति भावः
प्रमेयत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वादिस्वनन्तरे प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरत इति इष्टरणीयं
प्रतियोगितावच्छेदकेनेति ननु साध्यव्यापकतावच्छेदकस्वप्रतियोगितावि शिष्टानधिकरणाभाव
नित्वमेवाच्यतां किमवच्छेदकपर्यन्तानुधावनेनेति वाच्यम् तथा सति केवलान्वयिनिष्ठादृशाभावाप्रसिद्ध्या

मथुरी. १६३ 163

योगितानेकद्याप्यायामेः तेयत्वत्वादिनाघटाद्यभावस्य प्रतियोगितायाघटादिनिष्ठायाः साध्यव्याप
कतानवच्छेदकत्वाभावात् तेयत्वत्वादिना तेयत्वाद्यभावीयतेयत्वादिनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यव्या
पकतावच्छेदकत्वेपि तद्विशिष्टप्रतियोग्यनधिकरणाप्रसिद्धेः केवलान्वयिनि तादृशाभावाप्रसि
द्धिवारणार्थमेवेत्यर्थः ननु साध्यव्यापकतावच्छेदकयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणत्वनि
त्वमेव प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्तु किंच प्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन केवलान्वयिनि तेयत्वत्वादिनाघ
टाद्यभाव एव तादृशः अप्रसिद्धस्तत्र प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणताप्रसिद्धावपि ज्ञेयत्वादिरूपयत्किंचि
द्धर्मावच्छिन्नघटादिरूपप्रतियोग्यनधिकरणत्वस्य चक्रवर्तित्वसंयोग्यरीत्याप्रसिद्धिसंभवात् न
च तेयत्वत्वादिनाघटाद्यभावस्य घटत्वादिनावाच्यत्वाद्यभावाभिन्नतया तादृशवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्न
वाच्यत्वरूपप्रतियोग्यधिकरणत्वस्य केवलान्वयितया कथं तादृशाधिकरणाभिन्नत्वप्रसिद्धिरिति
वाच्यं समनियताभावानां नानात्वमतेनैतस्य पक्षस्यैवांगीकारात् अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकप्रवेशोपादाने ति

गा

१

वाच्यत्वत्वस्य घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयाऽप्रसिद्धत्वादव्याप्तिरित्याशंक्य प्रतियोगितावच्छेदकेदपदे

नेसमनियताभावानामैक्येऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटकप्रतियोगितयोरैक्याविवक्षया केवलान्वयिनि

दर्शितामप्रसिद्धिं वारयति अथवेति प्रतियोगितावच्छेदकपरघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्यार्थः नन्वे

वं विवक्षणेऽपि केवलान्वयिन्यप्रसिद्धिर्दुर्वारैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयघटादेः प्रतियोगितावच्छे

दकतेयत्वत्वविशिष्टताद्दशप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वस्याप्यप्रसिद्धेरत आह तथैव

ति यद्धर्मेयदवच्छेदकमित्यादिविवक्षणे चेत्यर्थः वक्ष्यमाणरीत्येति नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि

न्नप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताश्रयपृथक्त्वनिष्ठत्वरूपं प्रतियोग्यनधिकरणत्वं वाच्यमित्य

र्थः विशिष्टत्वघटितेऽनधिकरणेऽसत्त्वप्रतियोग्यनधिकरणत्वविशिष्टसाध्याभाववन्निरूपितानधिकरण

ति तालीभावयतेन वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगेन द्रव्यत्वसामान्याभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्ते

रधिकरणेऽयं वाहीद्रव्यमस्य वर्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः केवलान्वयिनि तत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतत्स्म

भवानी ॰ तियोगिताश्रयप्रसिद्धिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसमानाधिकरणाये येन त्वमे
१६४ दकूटवत्त्वं प्रतियोगिवैयधिकरण्यं वा व्याप्यम् अनवस्थपदार्थः प्रतियोगीति नकेवलान्वयिनि नाद्दशाभावप्र
164 तिद्धिस्तत्र प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धाः स्वपदेन वाच्यत्वत्वाद्य वच्छिन्नधराभावेष्यापा
दानुम[illegible]शकात्वतास्य पदार्थस्य संयोगाद्यभावभेदकूटस्य वा च्यत्वाद्यवच्छिन्नघटाभावेसत्वात् अव्याप्ति
दातत्प्रतियोगितावृत्तेर्यद्वच्छेदकं तदवच्छिन्नतत्प्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वं वाच्यं अन्यथा वाच्यत्वत्व
त्वेन घटाद्यभावस्य घटत्वादिना वाच्यत्वाभावाभिन्नत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकवाच्यत्वत्वविशिष्टवाच्यत्वरूप
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन तत्भेदकूटविशिष्टाभावाप्रसिद्ध्यापत्तेरिति वदन्तां मतं दूषयितुं शङ्कते नन्
वेति तद्वोत्ति रसाध्यव्यापकपकतावच्छेदकेत्यर्थः तेन तद्धूमसंयोगात्मकस्य प्रतियोगितावच्छेदकगु
णसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वेपि नाव्याप्तिः नचसंयोगेपि वाभावस्य पूर्वसं
णत्वविशिष्टस्याभावात्मक प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन तद्भिन्नाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं स्वावच्छेदक राम

वच्छिन्नस्वाश्रयसमानाधिकरणाभावनिरूपितप्रतियोगिताभिन्नायासाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वनिरूपकाभावत्वस्य विवक्षितत्वान् वाच्यत्वावच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगितायास्वावच्छे
दकविशिष्टस्वाश्रयाप्रसिद्ध्या स्वपदेनोपादातुमशक्यतया स्वपदोपात्ततादृशप्रतियोगिताभिन्नाया
निरूपकत्वस्य वाच्यत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावे सत्त्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्यभावात् साध्य
व्यापकतावच्छेदकं यावत्स्वप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्विशिष्टत्वप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणयद्धर्म
तत्तभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात्सर्वेषामात्मादिविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि न प्रति
योगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरित्यपि वदन्ति तदभावभिन्नमित्यादि अत्र यद्यपि स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वा
वच्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाधिकरणवर्तमानाभावीयप्रतियोगिताभिन्नेत्यादि पूर्वोक्तविवक्षायां स्व
निरूपकाभावत्वेनैव वर्तमानत्वविवक्षणेनैवमव्याप्तिः एतदभावभेदाधिकरणे एतदभावस्य एतदभाव
भेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाभावत्वेन वृत्तित्वाभावात् तथापि प्रतियोगितायामुक्तप्रतियो

भवारी
१६५
165

गिताभेदस्यासरार्थतयाविवक्षणामनुचितमितितद्दूटकतयास्वनिरूपकाभावत्वेन वर्त्तमानत्वस्या
पिविवक्षणामयुक्तं नचत्र्यप्रतियोगितायामुक्तप्रतियोगिताभेदस्यान्तसरार्थतयाविवक्षापितुमह
शक्यत्वेपि [illegible] ताभ्न्यधिकरणेतास्वनिरूपकाभावत्वेन वर्त्ततेयोपलक्षणस्यत्वप्रभावाश्च
रावांतवक्षणाणीयंताववतापुक्ताव्याप्तेर्वारणादिदितिवाच्यं अभावमात्रस्यएवक्षणात्वोविशिष्ट र
स्याभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणतयाभिन्नाभावाप्रसिद्धिवारणायभावरूपप्रतियोगिसा
मानाधिकरणयविवक्षणास्याव्यवच्छेदकनयमितिनेवोक्तव्याप्तेरपिवारणसंभवादित्यमिप्रायवता
मतंइषयितुमुपन्यस्यतिकेचिदितिइत्याति प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वकालत्वप्रकारकप्रमाविशे
शेष्यत्वाभावाद्रेति अत्रइत्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यकालिकसंबंधेन प्रतियोग्यधि
करणेत्युक्तत्वावच्छेदकविशेषणतानाविशेषणावत्तितेयाप्रतियोगिव्यधिकरणत्वनसंभवती
त्यन्तउक्तंकालत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वेति लत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्मन्नसाध्यव्या राम

पकतावच्छेदकरूपाविशिष्टप्रतियोगिताकत्वस्यैतदुक्तं व्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वेति समवायेनेतरूपेतराभाव
स्य जन्यगुणादौ कालिकसंबंधेन प्रतियोगिगगनाधिकरणेऽत्र निरवच्छिन्नस्वरूपसंबंधविशेषेणाद्यत्वकालत्वान्यतरधर्मा
वच्छिन्नेनेन संबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तु नः प्रमाविशेष्यत्वपर्यंताउधावनं स्वरूप्य
तराभावस्य तु प्रलतलक्षणाकाशान्यत्वाभावोपि दोषः ननु ते यत्वेनाकाशाभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरणाभा
वः प्रसिद्धः न प्रतियोगिन आकाशस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावेन तादृशाभावान्तरमपि
नत्वस्य तत्र सत्वात् न चाव नमाद्यायसर्वत्र सद्धेतौ लक्षणासमन्वयः इत्यत आह ते यत्वेनाकाशाभावस्यापीति ननु प्रति
योगितया वैयर्थ्यं आकाशाभावत्वेन घटाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रसिद्धत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यदा
काशाभावत्वं तदवच्छिन्नस्याभावत्वाभावेन तादृशाभावसामानाधिकरण्याभावात् एवं च तादृशाभावमादायैव सर्वत्र
सद्धेतौ लक्षणासमन्वयाज्ज्ञेयत्वादिना घटाद्यभावस्यासंग्रहेपि क्षतिविरहादित्यत आह आकाशाभावत्वेन घटाभावस्या
पीति अतः प्रतियोगीतीति ननु एवमपि कथं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहः ज्ञेयत्वादिना घटाद्य

भवाटी.
१६६

भावस्यापि घटत्वादिनात्यन्ताभावाभिन्नतयातन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपत्वत्वादिविशिष्टेयत्तरूपप्रतियोगिस
समानाधिकरणत्वेनतभिन्नत्वाभावादितिचेन्न स्वीयप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतत्प्रतियोगिताश्रयभावस
मानाधिकरणयद्यत्तन्नाभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् तेपत्वावत्सेघटाघभावीयघटनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकपत्वे
यत्त्वत्वादिकं तद्विशिष्टनादृशप्रतियोगिताश्रयस्याप्रसिद्धास्वपटेनते पत्वत्वादिनाघटाघभावस्यायाशतुमशे
क्यत्वाताशसाध्यवंमात्रविषयकजन्यतानाघभावभिन्नत्वस्यतत्रसत्वादिति भावभिन्नोग्राह्यइत्ति इदमु
पलक्षणायेनसंबंधेनव्यापकत्वंतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोग्राह्यस्तुपिबोध्यंतेनसमवायेनवह्निव्याक
स्याद्रव्यत्वादेः कालिकादिसंबंधावच्छिन्नाभाववतिघ्रमस्यवृत्तावपिनाव्याप्तिः ननुसाध्यतावच्छेदकसंबं
धेनव्यापकत्वेनसंबंधावच्छिन्नाभाववतिघ्रमस्यवृत्तावपिनाव्याप्तिः ननुसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनव्याप
कत्वेनसंबंधेनचाभावोवाच्यः तथाचासामितिसंयोगेनसाध्यतायांसाध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्र
तियोगिताकसाध्याभावस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वनयावद्नन्तर्गततयाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा राम

वमात्रायातिव्याप्तेः कपिसंयोगाभावभिन्नमिति घटत्वाद्यभावभेदसाध्ये साध्याभावस्य घटत्वाद्यभावरूपस्य
न घटत्वाद्यात्मकाभावरूपप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमतस्तदभावभिन्नमिति पूर्वोक्तस्य परित्यागः पूर्वोक्तरी
त्येति अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणात्मकतयेत्यर्थः तद्भिन्नत्वाभावेनेत्यनंतरं व्याप्याधिकरणधर्माव
छिन्नाभावमादायेति पूरणीयं ननु नैयमतिव्याप्तिः स्वीयतत्प्रतियोगितावच्छेदकं यत्साध्यव्यापकतावच्छेद
करूपं तद्विशिष्टाय स्मत्प्रतियोगिताश्रयोभावः प्रतियोगितासंबंधेन तदधिकरणे दैशिकविशेषणतानाविशे
वर्त्ते षणीतेयं घटन्नत्वदन्यत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यरूपत्वात् प्रकृते च कपिसंयोगाभावात्मकसाध्याभा
वस्य यत्प्रतियोगितावच्छेदकं कपिसंयोगत्वं तस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावेन प्रतियोगिव्यधिक
रणात्वसंभवान्नैव मप्रावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणस्य परित्यागो निर्बीजः स्यात्तत्वक्षेपि कालिकसंबंधेन का
लिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका का शाभावमभाववानात्मवादित्याशयानुसरणात्ऽव्याप्तिनिरासस्संभवेन
द्वि न तत्पक्षस्यापि निर्दुष्टत्वादिति वाच्यं व्याप्यवृत्तित्वस्य यत्किंचित्त्वगर्भतया गुरुत्वेन तत्पक्षपरित्यागात् म्

भवाटी
१६७ 167

नवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविशेषणात्तत्पक्षपदघटितगौरवं तथापि वाच्यत्वेन घटत्वविशिष्टवाच्य
त्वाभावाप्रसिद्ध्या उपशमेत माद्यवासंभवः स्यादिति तत्पक्षपरित्यागादित्यत आह हेत्विति इत्यर्थस्तु व्यापकता
घटकसंबंधेनाभावाभावो तत्पक्षरूपणायासः न च तन्मतव्याख्यानावसरेऽयं कुतो भविष्यतीति किं वेतद्द्रव्यत्वा
भाववैशिष्ट्यकपिसंयोगाभाववान् न तत्र वृक्षत्वादित्यादौ व्याप्तिः एतद्द्रव्यत्वाभाववद्विशिष्टकपिसंयोगा
भावस्य योः भावस्तस्य कपिसंयोगातिरिक्ततया भावभिन्नस्य निरुक्तभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकर
णाभिन्नस्याधिकरणेन वृक्षे हेतोरिति द्वितीयदीत्याप्रवेश्यन्तत्पदस्य फलप्रदर्शयति दीधितौ तेनैतत्स्या त
वृत्ते स्थे द्याति नाव्याप्तिरिति वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणाय कथ
त्ति साध्यके लक्षणासमन्वयाद्यसंभवो न संभवतीति भावः व्याप्यवृत्तिरपि फलं प्रदर्शयति दीधितौ व्या
प्यवृत्तिसाध्यकेति अभाववति हेतौ वर्तमानव्याप्तिः इत्यपरो अन्वयः साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वविशे
षणानुपादाने तु संयोगाभाववान्मेयत्वादित्यादौ साध्याभावस्य संयोगस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिके राम
व २६०

रणाप्रसिध्याऽव्याप्तिभियाव्याप्यवृत्तितानिरूपिताधिकरणत्वविवक्षैस्यापिकर्तुमशक्यतयाकपि ९
संयोगिरात तु सत्त्वादित्याशंकापिसंयोगाभाववतिहेतोर्वृत्त्याऽव्याप्तिः स्यादित्यभिप्रायः एतेनऽव्याप्यवृत्तेः
साध्यस्यप्रत्रसाध्यपदस्यकपिसंयोगपरत्वेतदभावीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणगुणादिवृत्ति
त्वाभावस्यहेतोसत्वात्कथमव्याप्तिः कपिसंयोगाभावपरत्वेतुतदभावीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणा
त प्रसिद्ध्यावृत्तिताव्याप्तिरित्यस्यैवकृतत्वं पूर्वकं यत्साध्यस्याभाववत्त्विज्ञेणोनत्वावतिरोधितित्यंथ्यापीसंगानिरि
ता स्यसाध्याभावत्वस्यसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनबोध्यमिति यत्तेवं सतितादात्म्येनप्रमेयसाध्यकेऽव्याप्ति
स्तत्तेनतादात्म्येनप्रमेयव्यापकतावच्छेदकं यद्यपि तदवच्छिन्नतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा
प्रसिद्धेरिति तन्न समवायित्वेनप्रमेयत्ववत्वस्येदस्यैवप्रसिद्धेः समवायित्वावच्छिन्नप्रमेयत्वनिष्ठप्रतियोगिता
वच्छेदकताकप्रमेयत्ववत्त्वेदस्य मिथ्यासमतत्वात् अत एव समवायित्वयावाद्यत्ववदेशोपि दृष्टव्य इत्युक्तं
मिथ्ये: यद्यपि साध्यतावच्छेदकसंबंधेनाभावविरोधित्वमवाच्छिह्रीत्याहावृत्तेर्व्याप्ति संसयोगेन ष्माभाव
३

मवारी · धर्मव्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्तिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नताहशसाध्याभावसजातीयस्य वृत्तिर्भावस्य हेतौ वा
१६८ सत्वादिति नच विन स्वाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितायास्साध्याभावाधिकर
165 णपनानवच्छेदकं यद्भावव्यक्तित्वं तत्त्वस्यैव घटकत्वमुक्तस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकस्वरूपस्य यद्घटत्वं समस्यैव
व्याप्यवृत्तित्वस्य संयोगेन घटमाभाववत्यपि सत्वादिति निष्कृष्टलक्षणनाधीतिन्यायमनुसरतीति न
च व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादाने सर्वस्यैव धर्मस्य साध्यवन्निष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन व्यापकत्वाप्रसिद्धिः कथं मते इति वाच्यं ताहशाप्रसिद्धिवारणाय समाना
धिकरणपनावच्छेदकत्वस्यैव लाघवेन व्यापकताशरीरे प्रवेशनीयत्वात् संवविशेषेणाव्यापकतानिविशे
षणीयत्वेनेति तथा च पूर्वमते साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वस्य विवक्षणे प्रयुक्तं गौरवमिति भावः व्याहृ
त्यिस्थस्वरससस्तु टीकेन तु व्यापकताघटकसंबंधेन साध्याभावविवक्षणेन नानासंबंधावच्छिन्नाभावानां निवेशे
नेगौरवं स्यात् व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि सर्वत्र साध्यवन्मात्रविषयकजन्यत्वान्वय राम

न्के र्विषयतयासाध्यव्यापकस्या भावमादायासंभवस्यैवसंभवेनाहीधिनावव्याप्तेरित्यस्यासंगत्यापत्तेरिति
नवतत्रनत्साध्याभावमादाय र्वो क्ताव्याप्तेः संग्रहापत्त्याव्याप्तिपदेनचलस्यावन्निलमात्रार्थकेननसहतासं
भवस्यापिसंग्रहान्नासंगतिरिति वा यतनथासति व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यभिन्नस्याजन्यज्ञानव्यक्तिवि
शेषस्याभावमादायैवाव्याप्तिसंभवेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यसेन्नसाध्ययरस्यासंगत्यापत्तेरवं पूर्वोक्त
पक्षात्तनाहीतिन्यायानुसरणोचितिवत्तुतस्तुवत्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया
नानासंबंधावच्छिन्नाभावनिवेशप्रयुक्तगौरवसत्वेपिव्यापकताघटकसंबंधेनसाध्याभावनिवेशस्य
चोचितः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्याभावनिवेशे त्यनियामकसंबंधेसाध्यतायामव्याप्तेरितिन
५ पक्षमात्सरस ज्ञतस्वनद्वितीयापिविषयतासंबंधस्यवत्यनियामकत्वयातेनसंबंधेनविषयवत्तयाजन्य
ज्ञानस्यसाध्यव्यापकत्वाभावेनव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽव्याप्तेरभावेनासंभवासंभावात् नचासंभवा
ह नचासंभवासंभवेपिद्वयं पृथ्वीत्वादिस्याद्व्याप्यवृत्तिसाध्यकेपिसाध्यव्यापकस्याव्याप्यवृत्ति

भवाटी
१६९
169

संयोगादेरभावमादायाव्याप्तिसत्वेनाव्याप्यवृत्तेः साध्यस्येति दीधितेरसंगतिरेवेति वाच्यं अव्याप्यवृत्तेः
साध्यस्य तस्योपलक्षणतया व्याप्यवृत्तेः साध्यव्यापकस्य स्यापि तात्पर्यविषयत्वात् एवं व्यापक
तायामभावस्य वृत्तित्वनैरेशिकविशेषणतानिशेषणतया सति द्रव्यत्वरूपाभावस्यतेन संबंधेन
द्रव्यत्वाभावस्य वह्निव्यापकत्वापत्त्या तदभाववति पर्वतादौ हेतोरवृत्तित्वेन वह्निमान्धूमादित्यादा
वव्याप्त्यापत्तेः किंतु येन केनचित्संबंधेन तथा वाच्यः पिंडान्यत्वाभावस्यापि धूमवति कालिकसंबंधेन
वृत्तितया घटः पिंडान्यत्वादेरपि व्यापकत्वानुपपत्त्याव्याप्त्यापत्ता या। प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्याव
श्यकत्वया नन्तरीयेपि न व्यापकताघटकसंबंधेनाभावविवक्षणं गोहेतुतावच्छेदकसंबंधेनकस्य
विरुद्धाधिकरणेणाद्याप्यदस्यत्वस्य व्यासे वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्नित्वजातित्वावच्छिन्नाभावमादायसंभवेन जा
तिसाधकसज्ञाहेतुकपर्यंतानुधावनं दीधितिकारणा प्रदर्शितमिति वाच्यं। जातिमान्सत्वादित्यादौ साध्यता राम
वच्छेदकावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तेः सौकर्येण जातिसाधकसज्ञाहेतुकपर्यंतानुधावनादिति

व्यापकताघटकसंबंधेनाभावनिवेशपदे सोऽपि शक्यते परिकल्पयितुमिति ध्येयम् संबंधविशेषेणानिवेश
शनीयेति संबंधविशेषश्च प्रतियोगितावच्छेदकरूपतया प्रतियोगिमत्तया यह विरोधितानियामकः कालः
कालपरिमाणवान्न्यायादाव्याप्तिवारणाय न तन्निवेशः साधारणप्रयोजने दैशिकविशेषणतया विशे
षणतासाध्याभाववत्त्वनिवेशेनापि तद्वारणात् किन्तु कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावा
भाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय न तद्रूपप्रतियोगिवैयधिकरण्यादिशेषाधिकरणत्ववि
वक्षयैव निर्वहतीति प्रतिपादयति कालिकेति ननु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकत्वाभिधाने
कालो घटवान्कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारैव तत्र घटादिकरणाकालनिष्ठाभावीयकालि
कसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रसिद्धेरत आह अलमतिविस्तरेणेति साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगिता
यां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावघटितस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधे
न साध्यव्यापकत्वस्य तत्राप्रसिद्धत्वान्नाव्याप्तिरित्यादिकं वक्तव्यमपि विस्तरभिया नोक्तमिति भा

मवारी. वः तन्नत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकेनव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाप्रतियोगितापर्य्याप्तिविशेषहेत्वान

१७० तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयत्वघटकव्यास

ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वस्यैवार्थः प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेनव्यापकत्वविवक्षायावश्यकतयातादृशे ए

170 नयर्याप्तिसंबंधेनवृत्तित्वस्यानिर्धूमवत्तित्वत्वप्रतिव्यापकत्वाभावादेवतद्वच्छिन्नप्रतियोगितावारणादतो विवक्षितार्थ

स्यप्रयतिं तन्नत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापिकेतिपार्थिवेनीति यत्र धूमस्यवत्यधिकरणेनकस्यापि पार्थिव

या स्यवृत्तिः तादृशाधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यैवतत्साध्याभाववृत्तिनस्यसजातीयापत्तादृधिकरणावृत्तित्वा

भावत्वस्यवन्हावभावान्नातिव्याप्तिः तादृशाधिकरणावृत्तित्वस्यपार्थिवत्ववैशिष्ट्याभावेननविशिष्टतद

भावासंभवइतोदीधीतावाशीतिवक्रिभिन्नत्वार्थमितिवाच्यं। नवोक्तविशिष्टाभावानांवारणायतादृशवै

शिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्यैवप्रतियोगितायांविशेषणानुचितमितिवाच्यं इंधनादित्तिधूमनिर्धूमवत्तित्वस्यत

द्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायवैतिव्याप्तिवारणायपर्याप्तियोगितायांतत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापक राम

१७०

रुम१

त्वविशेषणस्यावश्यकत्वात् विषमव्यापकेनानुसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य समव्यापकप्रतियोगिताका
भाव एव निवेश्यतामुक्तोभयाभावीयप्रतियोगिताया धूमवद्वृत्तित्वसाध्यवत्त्वादपि धूमवद्वृत्तित्वस्या व्या
पकतयानापत्तेः शब्दाभाववारणायास्तत्त्वादाह निर्धूमवन्न्यायधिकरणावृत्तित्वस्यापि प्रघापितन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वा
वे वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशे नैतदुक्तौवानां सर्वेषां वारणं संभवतीति प्रतियोगितायां नाद्दशवृत्तित्वत्वव्या
पकत्वस्यासत्त्वाद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं च विशेषणं व्यर्थमेव तत्रापि तथाभावनिवेशवद्भिर्मान्यमाहित्यादेरुत्व
न्नत्वाहिनावन्न्यभावाधिकरणावृत्तित्वत्वस्य वृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तद्दवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याः व्याप्तिभयेन
नतयरित्यागइति ध्येयं संबंधसामान्येन वृत्तित्वाभावविवक्षणादिति संबंधसामान्येन यद्वृत्तित्वं तदभाववि
वक्षणादित्यर्थः व्याप्यवृत्तिनानिरूपकाधिकरणत्वपर्यायेनानुसंधानेनैवेति न च तत्स्तु संधाने विनापि संयोगेन
द्रव्यसामान्याभावस्य यावद्गगनत्वस्य सजातीयो यत्तद्धिकरणगगनवृत्तित्वाभावमस्य दोषाभावाद्व्याप्तिनिरूप
णसंभवतीति कथमनन्विताय हेतुतावच्छेदकसंबंधेन कस्यापि द्वधिकरणावर्तमानत्वविवक्षणात्करणीयापत्तेन भा

तत्तत्साध्याभावाधिकरण

गदा॰टी संबंधेन वह्नित्वाप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तेर्निरासाय सत्ताहेतावनुसंधानं संयोगेन विनाऽभावात् संयोगेन द्रव्यत्वसा
१७१ मान्याभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वाभावमादाय व्याप्तेस्तादृशाविरहस्य यावदधिकरणान्तर्गत संयोगेन द्रव्यसामा
171 न्याभावस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचित्पदार्थाधिकरणे इत्यादौ उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानत्वात् सा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणमिति यथाश्रुतादृशाभावत्वेन लक्षणप्रवेशस्तथापि सा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्पर्शीप्रोपास्थितिकत्वयान्मादायाव्याप्तिप्रतिपादनसौकर्यार्थं ज्ञा
तत्वेन साध्याभावत्वरूपमिति भावः सत्तायां सत्वेन तादृशाभावसत्वादिति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितहेतु
तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाऽधिकरणता सामान्येन तत्साध्याभावसजातीयाय सत्वे तत्साध्याभावाधिक
रणानुयोगिकत्वाभावस्य द्रव्यत्वविवक्षया तत्तद्व्याप्यधिकरण संभवेऽपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन कस्यचिदधिक
रणावर्तमानत्वविवक्षणस्यैव पर्याप्तया तथाविवक्षणं कर्तुमशक्यमिति भावः गुणकर्मान्यत्वविशि
ष्टसत्तात्वावच्छेदेनेत्यादि नादृशतत्साध्याभावाधिकरणावृत्तित्वानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्व त्व

विशिष्टे तु गुरुधर्मस्याधेयतानवच्छेदकत्वात् प्रमेयवह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या ॥ साध्याभावपद
सार्थक्यायाह व्याप्यवृत्तीत्यादि । यत्तु द्रव्यगुणकर्मान्यत्वे सति सत्वादित्यादावुक्ताव्याप्तिवारणाय पक्षस्य
चिदधिकरणस्य स्यान्हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणाद् इति वाच्यं । द्रव्यत्वाभाववत्तु न तादृशविशिष्टस
ताधिकरणेऽवर्त्तमान इति न तन्मात्रायाव्याप्तिरिति तन्न । तथा सति हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसमानाधिक
रणाव्याप्यवृत्तियोगावत्तः साध्याभावास्तत्सजातीयवत्त्वस्यैव लक्षणत्वसंभवे शेषवैयर्थ्यात् सर्वत्र मद्वैव्याधि ते
करणधर्मावच्छिन्नस्यैव विशिष्टहेतुसमानाधिकरणाव्याप्यवृत्तिसाध्याभाववत्त्वनियमेन तत्सजातीयाभा
वत्त्वस्य तत्र सत्वात् । यदधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकत्वरूपसाजात्यस्यैव लक्षणघटकत्वे तु व्यभिचा
रिणां तादृश यावत्साध्याभावान्तर्गतसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठतादृशसाजात्याप्रसि
द्धेर्वातिव्याप्तिवारणायेति संक्षेपः । तादृशपदस्य व्याप्यवृत्तिसाध्याभावपरत्वे साध्याभावपदवैयर्थ्यमतो
व्याप्यतादृशाव्याप्यवृत्तपर इति सरूपैकशेषेणानत्वदभावसजातीयत्वलाभः इति तत्तद्भावतावच्छिन्नस

भवा.टी. तियोगिसमनिरूपकसामाजात्यसामञ्जस्यार्थः सजातीयस्येति इदंमुपलक्षणं निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वादिरूपव्याप्य
१७२ वृत्तित्वविशिष्टस्यापि बोध्यं तदभावमात्रवृत्तिधर्मे रोगितिरिक्तसाध्याभाववन्निष्ठप्रतियोगितानधिकरणाभा
172 वीयदैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकतदभावमात्रवृत्तिधर्मवत्वं व्यधिकरणध
र्मावच्छिन्नाभावमादाय असिद्धिवारणाय प्रतियोगितान्यधिकरणेति नचैवमादृशअसिद्धिवारणाय यावच्छेद
कतायाः प्रतियोगितासामानाधिकरण्यावच्छिन्नतद्रूपविशेषणमेवास्तु लाघवादिति वाच्यं तथा सति
संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदभावस्य धूमाभावव्यापकतयेति प्रसक्त्यव्याप्ते विरोधात् व्याप्य
वृत्तिपदस्यैव पार्थक्यंपञ्चस्वदैशिकविशेषणताविशेषणस्यापकत्वं यद्यपि धूमाभाववत्त्वस्याभावादित्या
दौ हेत्वभावस्य वृत्तेर्न संभवति तथापि वन्ह्यभावप्रकारकप्रमाविशेष्यताभाववान्देशकालो यत्र वन्हिसमा
समन्वयवदित्याद्यर्थसंयोगेन द्रव्यस्य व्याप्यवृत्तित्वमतेतदन्यभावस्य धूमाभावप्रतियोगिवैयधिक
रणघटितव्यापकत्वस्याप्यसंभवेन व्याप्यवृत्तित्वविशेषणस्य नोक्तव्याप्तिसंभवतीत्यतो व्या राम

वंध्यंतरमाह तद्रूपवानिति अतो व्याप्यवृत्तीनीति न च वन्ह्यभावादेरपि गुणादौ निरवच्छिन्नवृत्तिकत्व
११ रूपव्याप्यवृत्तित्वस सत्वात् कथमुक्तविशेषणेनापि तद्वारणमिति वाच्यं व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य व्या
पकत्वविवक्षणात् न च संयोगेन वन्ह्यभावादेर्व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्यापि व्यापकत्वं प्रतियोगिवैयधिक २
रण्यघटितमस्त्येव धूमाभावाधिकरणायःपिण्डादौ वन्ह्यभावाभावस्य वन्हेः सत्वेपि तस्य प्रतियो
गिव्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यनधिकरणत्वस्यैव सा
न ध्याभाववति विवक्षितत्वे व्याप्यवृत्तित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवन्ह्यभावानधिकरणत्व
स्यायःपिण्डादौ सत्वेन च व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टवन्ह्यभावादेर्धूमाभावव्यापकत्वाभावात् एवं सा
ध्याभावस्य व्याप्यत्वमपि व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य बोध्यं तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ एवं सता
ध्यभावस्य केवलान्वयिकपिसंयोगाभावाव्यापकत्वेपि नाव्याप्तिः तत्र तत्तादृशाभावस्येति अत्र
तादृशाभावे हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनोक्तदोषवारणासंभव

भावारी तीतिवोधनायतादृशाभावस्य संयोगसंबंधावछिन्नप्रतियोगिताकत्वमुपपादयितुं संयोगेन द्रव्यत्वाभा
९३ वभिन्नस्येत्युक्तं वह्नित्वावछिन्नप्रतिसंयोगेनेनेति व्यापकत्वेपि न क्षतिरिति नान्वयितावछेदक स्य
ग कसंबंधेन व्यापकत्वविवक्षणस्य प्रयोजनमाह संयोगसंबंधावछिन्नप्रतियोगितेति अतिव्याप्त्यभि
173 धानमिदं दीधित्युक्तपर्यायाभूतसाजात्याभिप्रायेणानिरुक्तसाजात्यस्य सामानाधिकरण्याधर्मा
वछिन्नप्रतियोगिताकाभावभेदस्य हेतुतावच्छेदकस्य स्वरूपसंबंधेन वन्ह्यभावे सत्त्वात् निरुक्तसाजा
त्येन तु स्वरूपमान्यासानादि स्यात्तु त्वान्मत्वादि घभावनानीय स्याव्याप्यकीभूत स्याव्याप्यवृत्तेः समवायेन ज्ञानाभाव
स्य स्वसमवायिविषयकत्वसंबंधेन ज्ञाने न विशिष्टज्ञानस्यापि विषयतासंबंधेन यो भावस्त द्भिन्नस्य प्रतियोगिता
वछेदकेन ज्ञानत्वेन ज्ञानत्वावछिन्नप्रतिविषयतया व्यापकत्वादव्याप्तिर्वोध्या नन्वत्र समवायेन ज्ञानसीयः पि ज्ञान्यतरत्वा
दित्यादावयं ज्ञानाभावव्यापकस्य घटाभावस्य प्रतियोगितावछेदकेन द्रव्यत्वादि विशेषरूपाभावाभावत्वेन तादृशान्य
तरत्वप्रतियोगितावच्छेदकेन शिक्षक विशेषणतानां विशेषणभावेन व्यापकत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशाभाव राम
१७३

यद्धेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाभावत्वप्रतियोगितावच्छेदकधर्मे साध्यहेतुव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् नच तथापि
विषयत्वरूपसंबंधेन वह्न्यभावस्य वह्नित्वेन संयोगेन घटाभावाभिन्नतया तादृशयद्धेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
तावच्छेदकवह्नित्वेन वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यापकत्वाद् तिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यं तादृशाभावीयहेतुतावच्छेदक
संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकत्वस्य विशेषणत्वात् वह्नित्वावच्छिन्नघटादिनिष्ठतादृशप्रतियो
गितायाः धूमाद्यभावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपसाध्यतावच्छेदकत्वाद् इति । इदमत्र
बोध्यं । अत्र लक्षणे तादृशाभावीयप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशे वसमानाधीयस्यात्यादि
षष्ठ्यन्तचतुष्टयस्य नैव पर्य्याप्ति वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कघटाद्यभावीयहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिवारणाय षष्ठ्यन्तचतुष्टयपर्यन्तस्या
वश्यकत्वात् अन्यथा पञ्चापत्त्या सन्निवेशस्यैव पर्य्याप्त्यनतिप्रयोजनकत्वरूपवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् यन्नादृशी
नी तादृशाभाव... प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन त्वेन तावन्मात्राभावानुसंयोगस्याप्रसिद्ध्यापत्तिव्याप्तिग्रहवस्थ्य
मिति भावः अत्राहुरित्यस्य सम्बन्धी जन्तु सजातीयस्यात्यादिषष्ठ्यन्तचतुष्टयस्य प्राप्ते निवेशे वैयर्थ्यापत्त्यनतिप्रयोजन

भवानी·
१७४
174

नकत्वमिति न ह्यतच्छेदकत्वेन सजातीयाभावप्रतियोगितेत्यर्थो [illegible] इति प्रमेयत्वस्याकसजातीयाभावप्रतियोगितान
वच्छेदकत्वाभावे सजातीयसत्व विशिष्टव्यापकत्वादि घटितेनाहृशावच्छेदकत्वस्यासुतरामभावात्स्वाप्तिरि
तिभावः अत एव प्रमेयत्वेनेत्युक्तसाध्याभावसजातीयत्वादिविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्र
तिपादनायैव समवायेन प्रमेयहेतुके सत्तादिव्यतिरेकि साध्यके तु प्रमेयत्वेनाहृशावच्छेदकस्यावसत्वान्नाव्या
प्तिरिति भावः वस्तुतस्तु समवायेन प्रमेयसामान्याभावमादाय स्वरूपसंबंधेन प्रमेयहेतुके तत्प्रमेयादि
सत्वनाव्याप्तिनिरासं [illegible] भवति नाहृशाभावीयहेतुतावच्छेदकसंबंधाव [illegible] च्छि
न्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेः अपमात्मात्वानादित्यादौ विषयतासंबंधेन हेतुतायामात्मत्वाद्यभावसजातीयत्वा
दि विशिष्टसमवायाद्यवच्छिन्नज्ञानाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य ज्ञानत्वे सत्वादतिव्याप्त्यापत्तेर्वा दृशाय
सजातीयाभावप्रतियोगिताया हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविशेषणस्यावश्यकत्वात् तान्नाहृशा
वस्थेति तानाहेः संयोगेनाभावस्येत्यर्थः संबंधान्तरेण तन्नाहृशाभावस्य हेतुतावच्छेदकसंयोगसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगित्वाप्रसिद्धा तन्मादायापि नातिव्याप्तेरभावात् यद्यपि संयोग रातेनाहृशज्ञानाभावेन धूमाभाव राम

सत्तात्तीयस्तत्त्वरीधित्युक्तसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपयथाश्रुतसाजात्यस्यसंबे
धिनादृशाभावस्यव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नतयाव्यत्वरूपनिरुक्तसाजात्यस्या भावात्तथा
पिज्ञानवानुव्यक्तत्वादित्यादौसमवायेनज्ञानाभावव्यापकस्यविषयितयाद्रव्यत्वविशिष्टज्ञानादेःस
मवायेनभावस्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्द्रव्यत्वस्यातिव्याप्तेर्वारणायतद्विवक्षणस्यावश्यकत्वं प्र
नरवद्ध्रमवान्वह्नेरित्यादावित्यादिपदं नचैतेनसंबंधेनप्रमेयत्वंनयेतीति समवायित्वेनप्रमेयत्ववद्भेद
स्यैवतादृशात्यन्ताभावस्यास्वीकारेयद्यपिप्रमेयत्वंनथाभवेस्यवत्तथापिज्ञेयत्वायेत्तपागुरुधर्मस्यप्रमे
यत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वयाऽव्याप्तेरेवंवह्निमान्प्रमेयत्वमा[illegible]दित्यादावपीतिध्येयं॥ ॥
निर्वयेनकत्वादिति कपिसंयोगाद्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्यकपिसंयोगत्वादेरनद्दसत्वप्रतिप्र
योगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतावच्छेदकत्वसत्वेनकपिसंयोगेपनद्दसत्वादित्याहाभावव्याप्तेरभा
वातद्घटस्य[illegible]प्रयोजनशून्यतादित्यर्थः नवहेतुव्यापकतायांप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशाय

स्वरूपासाध्याभावव्यापकत्वात्तद्विशेषणे भेदोक्तिरिति वाच्यं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय व्या-
पकत्वाप्रसिद्धिवारणाय व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यकत्वात् सामानाधिकर-
णेनावच्छेदकत्वविवक्षणेन तद्वारणे तु संयोगेन साध्यतायां तेन हेतुव्यापकताप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्वा-
रणाय तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्यावश्यकत्वात् न च संयोगाभावे व्यापकत्वानुपपत्त्या नेदं
नो रवाद्यंशे यत्वाहित्याहे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविशेष साध्यव्यापकस्य संयोगाभावमादायैव ल-
क्षणासमन्वये प्रतियोगिव्यधिकरणनिवेशस्यावतारकत्वविरोध इति वाच्यं संयोगाभावस्य साध्यतावच्छे-
दकविषयत्वीयस्वरूपसंबंधेन वाच्यत्वादिरूपसाध्यसमव्यापकतया न दोषः अभावस्य लक्षणाघटकत्वात्
नो तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव शरणीकरणीयत्वात् कालत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वेनेति कौत्व ३
साध्ये प्रमेयत्वस्य साध्यतावच्छेदककालत्वीयस्वरूपसंबंधेन हेतुव्यापकताभावान्नेति व्याप्तिसंभवती
तिनत्यादि त्यागः एतद्दृष्टपदेति युक्तपदस्येष तपदा धनरत्वेवाहेतोर्यावद्दृष्टनाशावेनरूपरो मन्त्रि सं राम

भावनायां कालिकेन तत्सत्त्वावच्छिन्नस्य समवायेन योऽभावस्तस्य निरुक्तरूपशालिनो यावद्वृत्त
ित्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन [illegible] कालिकतया तत्सत्त्वावच्छिन्नेन कालिकसंबंधेन हेतुव्यापकत्वाभावान्ना
तिव्याप्तिनिर्णयः संभवतीत्यत आह इति घटपटोभयविशेषणतात्तयोः समानकालीनत्वरूपकत्वाति
व्याप्तिरिति एवं च तत्र मते तत्स्थले [illegible] तु [illegible] भेसं [illegible] धप्रवेशे व्यापकताघटकप्रतियोगिवैयधिकरण्य
प्रवेशे च गौरवमिति भावः ॥ हरित्यत्वरसत्वहेतुना नाविधप्रतियोगितानवच्छेदकसंबंधनत्रि
रूपकत्वानाविधाभावनिवेशेऽतिगौरवमिति न वायं घटो घटत्वात्संयोगादित्यादौ घटत्वाभावाभा
वस्य घटत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकं रूपं सर्गत्वविशिष्टस्याभावत्वेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटि
तव्यापकत्वादतिव्याप्तिवारणाय साध्यव्यापकतावच्छेदकं यद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकं तेन तेन हेतुव्यापक
त्वस्य निवेशे तु पर्याप्तत्वाद्गौरवमिति वाच्यम् धूमवान्वह्नेरित्यादौ घटमाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन हृदत्ववि
शिष्टघटमाभावाभावत्वेन वह्निव्यापकत्वादतिव्याप्तेः समवायेन वा पिनष्टि वह्निसत्त्वाभावस्य व्यापकत्वादिति ॥

भवारी १७६ 176 व

त्वसाध्यव्यापकतावच्छेदकं पर्याप्तेनेनेतनहेतुव्यापकत्वं। मित्येतावन्मात्रोक्तावपि न कश्चिद्दोषस्तथाप्य
वच्छेदकत्वार्थम भावघटना यथासंनिवेशः वैयर्थ्यमिति ध्येयं ॥श्री॥ न हीषा प्रयुक्तत्वेऽपि यद्यपि
महाकालान्यायस्तोहि। यावद्वत्तिव्याप्तिरत्राप्यस्त्येव न व्याप्तिलक्षणराशेषेतदतिरिक्तदेशावरणम
त्राभावादिति पृथक्कारेणोपक्रमणत्वान्नासंगति समवायसंबंधेनेतद्धारणीयमिति व्याप्तिः स्यादपि
व्याप्तिः स्यादिति नुनाशकनीयत्तव्यापकेत्यादिवक्ष्यमाणविवक्षायां व्याप्यतावच्छेदकेत्तत्वात्
कित्वेनाभावत्तिवेशादित्यनुपदं व्युत्पत्तिभविष्यति कुतस्वेगवेयनसंबंधेनहेतुतावच्छिन्नमद्धे नयदत्य
न्तापि रश्मिपत्त्वनेनैववाध्यमिति शेषिपाठः ननु वतिमद्वृत्तयपदस्यस्पातदृ कक्वत्वांशेऽहेतुतावच्छेदक
संबंधावच्छिन्नत्वस्याप्रविकारेलभस्य साध्याभाववद्वृत्यंशे हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यचक्षेयो
नतोऽनुत्तासिने प्रविकरेणापृवित्तर्थस्यप्रयोजनतानभिधानकृतान्यूनतां परिहरति स्यस्यपूर्वो
क्तत्वादिति एतत्प्रयोजनस्य पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः व्याख्यानसर्वलिङ्गमिति नौत्याद्यैवर्तमानस्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१ वच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य तत्प्रतियोगिताव्याप्यताभावात् तथापि व्यापकत्वविशेषणे तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वांशे विशेषणविधया
१ प्रतियोगिताव्यापकत्वस्यानिवेशे प्रयोजनाभा

स्तेन वृत्तिमतिवन्न पदेति व्याख्यानस्य सत्वनीयत्वादिति भावः पदव्याख्यानसंवलितं व्याख्यानसंगृह्णीत्यादौ वर्त्त मानस्येत्यनेन हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिमतीति व्याख्यानप्रयोजनस्यापि वक्तव्यत्वादिति भावः मात्यादाविस्य नेनेति नित्यानेकसमवेतत्वत्वाभावादिति भावः व्यापकवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेप्रतियोगिताविशेषणे ला हसनेनेति यद्यपि प्रतियोगिना व्यापकसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकेन व्याप्यकोटिप्र विष्टेन तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वविशेषणं न तु तद्विशेष्यतयाप्यवयाने ए तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रवेश इति आलोकाद्यभिप्रायाच्चिन्त्वावच्छिन्नाभावस्य वा रणं भवत्येव तत्प्र तियोगिना व्यापकस्य व्यावर्त्तकरणाय धर्मीवान्तर्न साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य [illegible] द्देयाप्रवेशेन हलद्वयमे व विवृत्तिनमित्यभिप्रायेणाव्यापकको ... नन्तहेत्यस्य प्रयोजनमाह प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभाववद्वृत्तित्व त्वव्यापिकाया प्रतियोगितातत्कत्वविवक्षणादित्यर्थः नन्वदिनीति अन्नव्याप्यव्यापककोटिप्रविष्टाभ्यां तन्नादि तिपदाभ्यां तन्नद्वृत्तित्वे नैकाभावव्यक्तिः परामृश्यते तेन न तद्दोषतादवस्थ्यं तद्देवद्वेशयोजनं यथा स्पाद्दिना

२ त्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वविवक्षाऐति स्वव्यापकसाध्याभाववद्वृत्तित्वकत्वेन गीतत्र साध्याभाववद्वृत्तित्व

भ.वाटी.

१७०

177

न्येयन्हेतावधारणाय व्याप्यतावच्छेदककोटौ वपिनत्वनयदंसंयज्यतां स्यालोकावन्निवह्नित्वावच्छिन्नाभाव
प्रतियोगिताव्याप्यत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वे जगद्वृत्तित्वात्मके ऽभावाद्वेवनाद्दृशाभाववारणा
य एवमालोकावत्त्यभावीयप्रतियोगिताव्याप्यत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वे ऽप्यभावाद्देवनाद्दृशा
भाववारणोत्तदुरकमुत्तरदलमेवपरित्यज्यतामत आह घूमवान्वान्वह्नेरित्यादाविति नन्वाद्दिताप्ति
रत्यंचनिर्धूमवह्नितामावस्यापि यावद्दन्तर्गततया तत्र नासिरिति भावः यद्यपि यत्किंचित्साध्याभाववद्वृ
त्तित्वसमव्यापकप्रतियोगिताकपावद्वभाववत्त्वं व्यभिचारिण्यपि व्याप्तं यावत्साध्याभाववद्वृ २
त्तित्वसमव्यापकप्रतियोगिताकत्वं नानाविपक्षसाध्यके ऽप्रसिद्धं तन्नत्र हि पर्वतावृत्तित्वावच्छिन्नभा
ववद्वृत्तित्वव्याप्यप्रतियोगिनिरूपकाभावात् ऽप्रसिद्धमत एवापि यावत्साध्याभावांतर्भावेन तद्व
त्तित्वेनोपादाये न तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वसमव्यापकप्रतियोगि[illegible]ता निरूपकाभाववत्त्वे सति तत्साध्या त
भाववद्वृत्तित्वसमव्यापकप्रतियोगिता निरूपकाभाववत्त्वे सति तत्साध्याभाववत्त्वसमानाधिकरणत्वादेर राम

व

२ ऽन्यस्याधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिताप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः पर्यंते तादृशवृत्तिताभावगर्भताया २

तिसार्वभौमलक्षणे गकुटले नाम च तत्तद्वृत्तित्वेन यावत्साध्याभावानां प्रवेशे देव ततो स्पभेदस्य भेद
ति नव्याः साध्याभावेयावत्त्वनिवेशे गौरवापत्तेः साध्यसाधनस्थले सन्निहितत्वावच्छिन्नाभावस्य निरुक्तरूपा
४ वत्त्वविशेषणवैलक्षण्ये नास्ति प्रमाणानां सर्वेषां साध्याभावानां लक्षणघटकत्वेन नव्यभिचारिणि पत्तिं किंचित्साध्या
भावमादाय नातिव्याप्तिरिति नु संप्रदायः नमादि तीति एवं च निर्धूमवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यापि यावत्
दन्तर्गतत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः यतः समानाधिकरणेनेति इत्थं च घटत्वे जगद्वृत्तित्वाभावस्य तादृ
शस्य सिद्ध्यानवकाव्याप्तिरिति भावः यत एव गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्येव एवं घटो स्म
वच्छेदकत्व नादृशस्यत्वस्य केवलान्वयित्वेनेति इदमुपलक्षणं तादृशविषयितात्वस्यात्यपि बोध्यं इदं च त
त्संबंधावच्छिन्नवृत्तित्वं तत्संबंध एवेत्यभिप्रायेण तेन तादात्म्यविषयितासंबंधावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वघटि
तत्वाभावादात्म्यजगद्विषयितासंबंधपक्षे यातनयो स्वरूपे योजनगतात्मकत यातादृशवृत्तित्वयाः केवलान्वयित्वा
यपत्तिः गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वेपीति न च तथात्वे संधनत्वाद्यवच्छिन्नवन्त्याद्यभाववन्महानसवृत्तित्वाद्यवच्छि

भवारी
१७८
178

न्नाभावस्य प्रमाणाभावादसंभवः तादृशमहानसनिरूपितत्वविशिष्टवह्नित्वत्वस्य साध्याभावव
द्वृत्तित्वत्वानतिरेकेणातद्‌रिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तादृशाभावे वह्नि
सत्वादिति वाच्यं नन्वत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वपर्याप्तावच्छेदकताभिन्न समानाधिकरणधर्मनिष्ठावच्छे
दकताभिन्नैकप्रतियोगितानिरूपकप्रतियोगितात्वेन विवक्षितत्वात्‌ पर्वते न व्यभिचारविषयकप्रतीति विष
यत्वं तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वकत्वेन तदतिरिक्तत्वं निर्वाच्यमतो नोक्तासंभव इति तत्र तथा सति केवलव्यतिरे
कस्यापि न इति स्फिकृतया तदवच्छिन्नाभावमादाय संभवस्य वारणाय दर्शितमहद्धियस्य साध्यैकत्वसंभवे
गुरोरवच्छेदकत्वादैक्यार्थकस्यानदावेत्यस्य संगत्यापत्तेः एवं च यथेति समानाधिकरणपदोपादानेन तु
घटत्वेन पदात्मकतादृशवह्नित्वाभावस्यैव प्रसिद्धत्वादिति भावः एतेन च गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वादेव सार्थ
कमिति अन्यथा इदं वाच्यम्‌ ज्ञेयत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्याव
त्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव यावदंत राम

नर्गतनया ऽव्याप्तिविरहेणातद्वैयर्थ्यं स्यादिति एतेन नञर्थसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताक इत्येवास्तु किं नञ्द्वयघटनया समानाधिकरणपदेन चेत्ययास्तं । तादृशसादि
नाहेतुना यां केवलान्वयिन्यप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् नचैतत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा
ववत्तादात्म्यत्वादिना घटाद्यभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धेरिति वाच्यम् घटादेरपि तादृशतादा
त्म्यरूपतया तादात्म्यत्वस्य घटादिवृत्तितया तेन रूपेण तदभावासम्भवात् नन्वेवं यावता तेन स
मानाधिकरणपदोपादाने च घटत्वेन पटाभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धेः नच समानाधिकरण
पदास्यानेन वृत्तित्ववत्तिनेतिकल्प्यघटत्वेन पटाभावोपि नैतादृशः घटत्वस्य तादृशवृत्तित्वत्वा
नतिरिक्तत्वाद्घटात्मकतादृशवृत्तित्व वृत्तित्वान्नेति वाच्यं । किन्तु घटत्वपटत्वाभ्यां तादृशवृ
त्तित्वाभावस्यैव तथाविधस्य प्रसिद्धेर्यं थकारेणैव नञद्वयस्य प्रमाणत्वात् नञगुरोरच्छेदक

त्वंविनैववृत्तिमद्वृत्तिपदसार्थक्यसंभवेगुरोरवच्छेदकत्वांगीकारोव्यर्थइत्येतन्मतेनः स्वरसस्सूचयं
स्तस्यानवच्छेदकत्वेपिवृत्तिमद्वृत्तिपदसार्थक्यापादकत्वमुनइति महानसवृत्तित्वादिकमपी
२ ति सामानाधिकरण्यस्यसंबंधेनमहानसनिरूपितत्वविशिष्टवृत्तित्वमपीत्यर्थः स्वाविषयके ?
ति एतेनगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिस्तत्रधूम
व्यापकताऽवच्छेदकत्वविशेषितधूमत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वायव्यापालाघवेननिर्धू
मवृत्तित्वस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकतयातादृशगुरुधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्याव्याप्तिकर
णधर्मावच्छिन्नाभावस्यैववृत्तिमद्वृत्तेः संभवान्नतुनिर्धूमवृत्तित्वस्यतत्वनयातादृशावच्छिन्ना
भावस्ययावदंतर्गतस्यैवलाघवभावान्नातिव्याप्तिरितिवाच्यं निर्धूमवृत्तित्वस्यधूमव्यापक
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपतदतिरिक्तत्वस्यसत्वे
नतादृशाभावस्ययावदंतर्गतत्वादित्ययाश स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपसाध्याभाववद्

भावस्य धर्मादाव ४

त्तित्वत्वकत्वचरूपनइतिरिक्तत्वस्यानिधूमवत्तित्वेऽभावेननिर्धूमवत्तित्वाभावस्यापावदंतर्ग
तत्वात् अथ वस्वाविषयकत्वस्वीयमुख्यविशेष्यताशून्यत्वेन महानसवत्तित्वाभावत्वरूपस्य
द्रव्यव्यापकत्वावच्छेदकत्वादवच्छिन्नाभावेन महानसवत्तित्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य महान
सवत्तित्वाभावव्यापकत्वस्य धर्मान्तरेऽपि नाव्याप्तिः महानसवत्तित्वात्मकताद्दशसाध्याभावव
द्वृत्तित्वविषयकप्रतीतौ महानसवत्तित्वमुख्यविशेष्यकत्वाभावेन महानसवत्तित्वस्य ताद्द
शाभाववद्वृत्तित्वात्वातिरिक्तत्वात् प्रातीतिविषयस्यापि विषयतामुख्यविशेष्यताशून्यायाः
तेन साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वा [redacted] मुख्यविशेष्यता
शून्यसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य विषयतेपि वृत्तित्वत्वस्यान्यइतिरिक्तत्वमितिन वत्तिमद्वृत्तियद्
व्यावृत्तसंगतिः अत्र तत्र साध्याभावमिति ग्रंथस्तु यथाश्रुताभिप्रायेणेति न तद्विरोधः पद्
प्यानाहृशातिरिक्तत्वनिवेशसमानाधिकरणतापद्धस्य हर्वां क्षप्रयोजनन सभवतिकेवलान्व
यितिवृत्तित्वविशेषण एकदानेवृत्तित्वत्वीय ४

भवाटी. पिनिवर्त्तित्वेन घटाभावमात्रावृत्तित्वस्य लक्षणासंभवात्र व्याप्तिताद्रात्म्येन विषयितायाहेतुतायां पूर्वोक्त
१८० वं रीत्या घटत्वेन घटाभावसंग्रहफलकं तद्दोष्यं तत्संबंधावच्छिन्नवृत्तित्वस्य तत्संबंधरूपत्वेन तस्य
समनियतत्वघटितत्वादिमतेन संभवतीति तु नाशंकनीयं तस्याप्रसिद्धत्वसंमतत्वादन्यथा तत्र घ
180 टत्वघटत्वाभाववृत्तित्वाभावसोल्लक्ष्यप्रतियोगिनः स्ववक्ष्यमाणस्यैव प्रथमापत्तेरिति [illegible] एव
मतिरिक्तत्वनिर्वचने वृत्तिमदित्यपदप्रवेशगौरवाभावेन तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वाविषयक
प्रमीतिविषयत्वरूपमेव तदतिरिक्तत्वलक्षणे प्रवेशयितुमुचितं न चासतिवृत्तित्वस्याप्रसिन
त्साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तत्वे प्रयोजनाभावेन वृत्तिमदित्यपदमपि देयमिति यदि त्यति
लाघवमिति चेन्न तस्यलक्षणांतरत्वात् तत्र लक्षणे तस्याप्रवेशादिति संक्षेपः लाघवादि
तिशक्तियोगिसमानाधिकरणत्वस्यातिप्रसक्तत्वेन स्वप्रतियोगितासमानाधिकरणत्वस्य
स्यावश्यं वाच्यतया स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रांतत्वेन भेदकूटनिवेशस्यावश्यकतया तद्ये राम
१८०

पालाद्यवादित्यर्थः वह्निमान्सर्वेनादित्यादौ घटमात्रविषयकत्वानभिन्नं पक्षादित्यादौ तादात्म्ये
नविषयितयाव्हेतुनायाव्याप्तिरेकिणि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावधर्मप्रायल्लक्षणास
मन्वयसंभवादुक्तं केवलान्वयिनीति केवलान्वयिसाध्यकइत्यर्थः इदमुपलक्षणमगुणाद्य
टादित्यादौ विषयितयाहेतुनायाव्याप्तिरेकिसाध्यकेपिघटत्वपटत्वाभ्यां वृत्तित्वाभावप्रसि
द्धिर्वाध्या तत्रसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तिविषयितावत्संबंधेनवृत्तित्वाप्रसिद्ध्यानइभावमा
प्रायल्लक्षणासमन्वयाभावात् सुलभमिति इदमुपलक्षणंसंयोगसंबंधप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेद
कीकृतघटत्वेनवृत्तित्वाभावः सुलभइत्यपार्थं इमनिष्ठवृत्तित्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वमर्थ
इत्यभिप्रायेणेदं तदनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेदर्थइत्यभिप्रायेणाशंकतेनचेति उक्तेद्रवित्यत
वृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नेयत्रवृत्तित्ववृत्तित्वंपहियेनकेनचित्संबंधेन निवेश्यतेतेनघ[illegible]तादात्म्येनवि
षयितयाव्हेहेतुनायाविरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां वृत्तित्वाभावसौलभ्यप्रतियाद्दनासंगतिः घटत्वपट

भवानी.
१८१
त्वयोः कालिकादिसंबंधेन कालाद्यात्मकवृत्तित्ववत्त्वात् यदि च स्वरूपसंबंधविशेषेण तत्तन्निरूपित
तद्धा समवायसंबंधप्रतियोगितानवच्छेदकतावच्छेदकीकृत्यघटत्वेन पटात्मकवृत्तिताभावस्यापि नि
रुक्तस्याक्रान्तस्य स्वस्तुभञ्जपाद्यत्वपक्षीवत्वोभयपर्याप्तानुधावनवैयर्थ्यं यदि च येन येन संबंधेन घटत्वे
न तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मनिष्ठतत्संबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकान्यत्वनवच्छिन्नार्थः
इत्युच्यते तेन द्रव्यत्वेन धूमत्वाभावस्य प्रतियोगिताया द्रव्यवृत्तित्वनातिरिक्तधूमत्वनिष्ठावच्छेदक
ताकान्यत्वाभावेन तादृशाभावमादाय व्याप्तिभावात् प्रतियोगितायां वृत्तित्ववत्त्वविशेषणवैयर्थ्या
पत्तिः एवं धूमत्वत्वेन धूमत्वनिवह्निवृत्तित्वान्यतराभावस्यानिरुक्तरूपानाक्रान्तपातद्घटकस्य स्वस्व
वृत्तीत्यादि विचक्षणतास्यावैयर्थ्यं यदि संबंधसामान्यावच्छिन्नत्वविवक्षणे धूमादौ वह्निकालिकसंबंधे
न निर्वह्निवृत्तित्वस्य सत्त्वात् संबंधसामान्यावच्छिन्नतद्भावाप्रसत्वेनाव्याप्तिः यत्किंचित्संबंधेन तद्भा
वविवक्षणे निर्धूमसंयुक्तत्वस्यापि संयोगात्मिकाभावस्य वह्न्याद्यसत्त्वादिति वाच्यं निरुक्तः स्वरूपसं त्वम

वंधे नैवतद्भावस्यावत्त्वंपविवक्षणीयतया नादृशधूमत्वाभावस्यैमपि सत्वाद्व्याप्तिविरहेणाप्र
तियोगितायांवन्हित्ववत्त्वनिवेशो व्यर्थ एवेति तमादायेति यद्वं तद्वृत्तित्वाभावस्य महान
नसाधर्न्निहेतावभावेनासंभवसत्वेपि माहानसवृत्तित्वाभावमादाय नद्वृत्तियादृशनेसंभवतीतिभावः
त्तुनन्तरार्थत्वंकेचिदित्यनेनास्वरसः सचिनः केवलान्वयिसाध्यकव्याप्तेरकाघवत्त्वादवच्छिन्नभाव
मादायनाव्याप्तिस्तत्रनादृशाभावप्रतियोगितायाः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्व
व्यापकत्वादिवं गगनं शब्दादित्यादौ यत्ति रेकिसाधिकेपिनाव्याप्तिस्तत्रालोकवत्त्वभावप्रतियोगितायाः
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्गगनभिन्नवृत्तित्वं प्रस्य व्यापकत्वात् आकाशत्वभाव
प्रतियोगितायास्तद्व्यापकत्वेपि नादृशाभावस्याकाशमात्रवृत्तेर्वदनिरवृत्तिमद्वृत्तित्वाभावादित्यसंभवो
संभवासुधमहल प्रयोजनाभिप्रायेण व्याव ष्टे सतिरव्याप्तिरिति आनि वा स्यनेनाकाशादिति न
वनज्ञातिव्याप्येनवकाशे.पि सत्वेन्नावान्नासभावाहित्यादौनात्यभावीपस्वरूपसंवधेन हेतुनाया

मथुरी॰
१८२
184

मतिव्याप्तिस्तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वर्त्तिमद्वृत्तित्वाभावेन ता
दृशव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य हेतौ सत्वादिति वाच्यम् जन्यभावीयस्वरूपसंबंधत्वादिना
हेतुत्वानभ्युपगमादन्यथा हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविषयकोपादानेन विभुत्वसाध्यकेनैव दोषस्फुरणे स्या बा
त्यव्याप्तेर्वा हेत्वादिरिति। अवृत्तिसाध्यकं त्विति यद्यवृत्तिसाध्यके साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव
ध्यवत्वघटितसाध्यव्यापकत्वाप्रसिद्ध्याऽगतिव्याप्तिस्तथापि कूटघटितलक्षणाभिप्रायेणास्या
सत्वान्नासंगतिः नाप्यवादाद्दे साध्ये हेतोवृत्तिः वस्तुतः यत्सधर्मतात्तीनाभावाभ्युपगमित्यनुत्पत्ते हेतोवृ
त्तिमत्वनिवेशप्रयोजनाभाव इत्यवधेयं परंतु तदतिरिक्तदोषाणामत्रासंभव इति यत्तु समावा
न्नातेऽरित्यारोप सत्ताभाववति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वर्त्तित्वाप्रसिद्ध्या व्याप्तिरूपस्तदतिरिक्तदोषो
पि प्रकृतिलक्षणे संयोगपरं तु कूटघटिते साधनसमानाधिकरणत्वेनैवात्र हेतुतावच्छेदकसंब
धनकस्यापि द्रव्याधिकरणावर्तित्वेन साध्याभावस्य विशेषणीयतया निरसनीय इति तत्र साध्याभा राम

येयावत्त्वविशेषणप्रयोजनाभावेन सत्तात्वेन सत्ताभावाधिकरणावृत्तित्वाप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्त्यभावात् नहि सा
ध्याभावे यावत्त्वविशेषणानुपादानेव्याधिकरणावमावच्छिन्नसाध्याभावात्मके धर्मे चित्साध्याभावाधिकरणावृत्ति
प्रसंगः संभवति यावदंतर्गततनिर्धूमवृत्तित्वाभावस्याहेतावभावादित्यलं विस्तरेण ॥ श्री ॥ श्री ॥ यावत्पदा
धीनप्रयोजनस्यापि वह्निमद्वृत्तिपदस्य व्यतिरेकिसाध्यके जगद्वृत्तित्वाभावस्य साध्याभावकूटाधिकरणवृ ८
त्तित्वव्याप्यप्रतियोगिताकत्वाभावेन सर्वेषां यावन्ति न संभवतीति तद्वारणेनोक्तकूटे शिष्यालिंग
साविषय· प्राथम्यानुपपत्त्या प्रथममेव तद्वारणार्थं निमाह प्रमेयमित्यादि घटत्वादित्यादावित्यादिना नानाव्याप्तिवि
पितानिरिक्तसंबंधावच्छिन्नहेतुमात्रके केवलान्वयिनि तरसाध्यकमात्रपरिग्रहः हेत्वभावे हेतुसमानाधि
करणत्वाविवक्षायामुक्तेन हि वक्ष्यमाणानुतादृशव्यतिरेकिसाध्यकेप्यव्याप्तिर्वैयर्थ्या वह्निमद्वृत्तित्वस्य
स्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वह्निमत्त्वविवक्षणप्रयोजनसूचनायाह धूमाभाववाद्वह्निरिति विवक्षणेना
ग्रेवति तदविवक्षणे तु समुदायप्रयोजनेपि निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य यावदंतर्गतस्य वन्ह्यादिहेतावध्वं

भवाटी· भावादिति व्याप्तिविरहे रागानहारराद्रूपसमुदायस्य प्रयोजनं न संभवतीति भावः प्रथमनन्तवसमुदायप
१८३ 183 प दव्यावृत्तेः पूर्वमेव यद्यपि व्याप्यदलं विनासमुदायपदस्यैव समुदायपदं विना व्यापकदलस्य प्रयोजनासंभ प
वात्समुदायपदव्यावृत्त्यनंतरमेव व्यापकदलविवसरां पुकेन व्याप्युक्त पुष्कल समुदायपदव्यावृत्तिर
वं व्याप्यदलविवसरासावश्यकत्वप्रसंगाक्ताघगात्तु व्यापकदलविवसरणप्रयत्नेवकत्वमित्याशि
यावत्तात्संगतिः प सत्साध्याभावसमुदायेत्यादि अत्र पञ्चम्युदन्योऽपि प्रतियोगिता व्यापकत्वाविशेषितस्य
वसाध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वस्य परामर्शः नन्वव्यापकदलमिति प्रतियोगितानिरू
पितव्यापकत्वविशिष्टबोधकपर्वदलमित्यर्थः इदं च प्रतियोगितानिर्व्यापकसाध्याभावसमुदायाधिक
रणावृत्तित्वसाध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वव्यापिका प्रतियोगिताश्येवं दलद्वयविवस
प दायसमुदायपदस्य हेतुधा प्रवेशाभिप्रायेण अन्यथा हीधितिविवसायामेकसमुदायपदस्यैवसत्वेना
संगत्यापत्तेः येरनुप्रतियोगिनाव्यापकत्वविशेषितस्यैवसाध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वस्य राम १८३

त्वापेक्षयागुरुत्वेन तदवच्छिन्नभेदरूपस्य तद्विशेषितव्यापकत्वस्याप्रसिद्धत्वात् द्वि ४

व्यापकत्वविशेषणत्वं न तु इत्यत्र द्वयघटितसपक्षसमुदायघटस्यैवोपादेयत्वेनाशः एवं च तद्व्यावृत्तेर्विशेषितावच्छे
दकत्वं तद्व्यावृत्त्यस्य तदवच्छेदकतापासेन यत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेषितसाध्याभाववद्वृत्तित्वस
समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तदविशेषिततत्समानाधिकरणान्योन्या
भावप्रतियोगितावच्छेदकैः समानं संभवतीति तत्र गुरोरवच्छेदकत्वे साध्याभावच्छेदकावच्छिन्नसाध्या
भावघटितताद्दशावच्छेदकतापेक्षया साध्याभावकूटघटितताद्दशावच्छेदकत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्न २७
भेदरूपस्य साध्याभावकूटाधिकरणावृत्तित्वव्यापकत्वस्याप्रसिद्धत्वात् तदवच्छेदकव्यावृत्तेः प्राति
स्विकरूपेणोपादीयते ततो भेदकूटस्यावश्यं विवक्षणीयतया कूटघटाभावादित्याहुः तत्र व्यापक
त्वविशेषणतापन्नसाध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्य विशे
षणतयोपलक्षणतया वा निवेशप्रयोजनाभावात् प्रतियोगितायाश्च षष्ठ्यर्थनिरूपितत्वस्य
व्यापकतायामन्वयः व्यापकत्वेनेति प्रतियोगितानिरूपितव्याप्यत्वविशिष्टप्रतिपादकान्तरत्वस्य

भ॰वाटी॰
१२४
184

र्थः पूर्वं द्रव्यत्वस्येयमिति यत्तु वायव्यं ध्वंसादित्यादौ व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववज्जगद्वृत्तित्वधू
मत्वोभयाभावस्य धूममादाय भावादव्याप्तेर्वारणाय पूर्वदलं देयमेवेति तन्न पूर्वदलोपादानेऽपि वायव्ये
म् इत्यत्रादित्यादौ केवलान्वयिसाध्यके घटत्वसमवेतत्वघटान्यसमवेतत्वोभयाभावस्य घटत्वादौ प्र
सिद्धया इत्यत्राद्यभावादव्याप्तेर्वारणाय व्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेष
विशेषणीयतया तत्र च जगद्वृत्तित्वधूमत्वोभयाभावमादाय गत्यसंभवात् सार्वभौममतेऽभयत्वस्यैकविशि
ष्टापरत्वरूपतया विशिष्टस्य चातिरिक्ततया उक्तोभयाभावस्यातिरिक्तविशिष्टनिष्ठप्रतियोगिताकत
या साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमव्याप्यकप्रतियोगिताकत्वाभावाच्चापरपि व्याप्यदलेसमुच्चय [redacted] सा
दानेऽपि व्यापकदलमावश्यकमन्यथा तद्रूपाभाववान्मेयत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः तत्तद्रूपाभावाभावाधिकर
णावृत्तित्वाभावस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावेन यावद्धर्मनिवेशेन तथा तादृशव्याधि
करणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसमन्वयात् पूर्वदलोपादानेतु साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियो राम
म

गिताव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वमिति न द्रव्यत्वलक्षणे नातिव्याप्तिः सकलद्रव्यात्मकतादृशसा
ध्याभावस्याधिकरणाप्रसिद्धेरिति तदपि न एतदतिव्याप्तिवारणायाव्याप्यवृत्तेः समुदायदेशस्यैव लाघवेनोचि ९
तत्वात् ननु स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेनाभावविवक्षणेऽपि वाद्य
द्रव्यत्वादित्यादौ घटसमवेतत्वघटान्यसमवेतत्वोभयाभावमादायाव्याप्तिः व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन
प्रतियोगिताविशेषणेऽपि घटसमवेतत्वेन समवेतत्वाभावमादायाव्याप्तिः साध्याभावसमुदायाधिकरणा
वृत्तित्वातिरिक्तेत्यादिविवक्षान्तरेण स्वव्यापकेत्यादिस्थानीयेन तादृशाव्याप्तिवारणस्याशक्यत्वेऽपि तादृश
विवक्षाया व्यर्थत्वप्रदर्शनेन शोधितेर्नैष्फल्यमिति चेन्न सार्वभौममतेऽभयत्वस्यैकविशिष्टापरत्वरूपतया विशि
ष्टस्यातिरिक्ततया घटसमवेतत्वघटान्यसमवेतत्वोभयाभावस्य तादृशविशिष्टनिष्ठप्रतियोगिताकस्य सा
ध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावात् स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मान
वच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणान्न घटसमवेतत्वेन समवेतत्वाभावस्यापि ग्रहणात् स्वव्यापकेत्यादिविव

गदारी
१८५
185

न्तायां स्वस्यस्वेत्यादिविवक्षणस्यावश्यकत्वे गौरवापत्तासाध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्ति [illegible]
त्वातिरिक्ते त्वात्यादिविवक्षणमेवोचितमितितु न· साध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वत्वातिरिक्तव
त्तित्ववृत्तिनेत्यादिनिष्ठघनहिविक्षायामपिधूमत्वेन प्रमेयसमान्याभाव मादाय धूमादावव्याप्तिवारणाय
तद्विवक्षणस्यावश्यकत्वात् नैवं पर्वतस्वणेऽपिस्वव्यापकेत्यादि यमविवक्षापरित्यज्यान्तरविवक्षानु
सरणे निर्वीजमितिवाच्यम् घटसमवेतत्वघटान्यसमवेतत्वोभयाभावगणकव्यासज्यवृत्तिधर्मान
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशप्रयुक्तगौरवस्यैवतद्वीजत्वात् नच तल्लक्षणेवतद्गौरवस्याभावादितिनव्या
स्तु स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वत्वव्यापकेनपतियोगिताय स्येतिसमासाश्रयणाज्ज
त्स्वपदस्य प्रतियोगितावच्छेदकपरतया साध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वत्वसमव्यापकप्रतियो
गिताकत्वार्थः वह्निमान्धूमादित्यादौ वन्ह्यभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वत्वसमव्यापकं निवह्निवृत्ति
त्वंतत्त्वहवच्छिन्नाभावमादायलक्षणसंगतिः केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावसमुदायाधिकरणाजगहु राम

णा

त्तित्वस्य गुरुत्वे पि तत्समव्यापकवह्नित्वेन घटाभावमादाय तत्संगतिः नाप्यात्मेप नविषयितया च हेतु
तायां केवलान्वयिसाध्यके नाद्दशाभावाप्रसिद्ध्यापत्ति सत्तिः मा वा नैयत्ताद्ध्मेतन विषयितयाव याले
रनभ्युपगमात नवीनमतेन ऋव्याप्तिसत्वे पि तन्मतेनाद्दशान्य विषयित्वयोरति रिक्ततया जगतानन्यतारीनां
केवलान्वयित्वाभावेन तदवच्छिन्न घटाभावमादायैव लक्षणसंगतिः यद्वासमभिव्याहृत्ता यवच्छिन्ना
हान्युत्वाहि निरूपतियोगितानावच्छेदकक घटाघभावमादाय सर्वमतएतल्लक्षणसंगतिर्बोध्या व्यापकसमव्या
पकत्वंतत्समनाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपमिहयावित्सत्यं वाच्यम् इत्यत्वा
द्दित्याद्दो घटसमवेतत्वतदन्यसमवेतत्वोभयाभावमादायताव्याप्तिः माहशङ्कित्वस्य साध्याभावसमु
दायाधिकरणावह्नित्वसमानाधिकरणाभेदप्रतियोगितावच्छेदकतयात द्व्यापकत्वात् एवंघटसम
वेतत्वत्वाद्देरपि तद्व्यापकतया तदवच्छिन्नसमवेतत्वाभावमादाय पितत्र नाव्याप्तिरित्या [illegible] [illegible]ः
तन्नमनोरमं तथा सति कूटाघटितलक्षणेऽपि स्वव्यापके यादि विवक्षायाएताद्दशार्थकरणेनाभ

गदाधरी याद्यभावमादायप्रवोक्तासंभवासंभवानन्नतसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेसाहित्यान्तरानुसरणेवैयर्थ्या

१८६ दितिसंक्षेपः नचसाध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनैवेति नवतादात्म्येनसाध्यतायांहेतु[illegible]

186 तायांचाव्याप्तेर्वारणायसंबंधित्वरूपमेवसामानाधिकरण्यंनिवेशनीयंतच्चप्रकृतेपीतिकथमन्नतिप्र

संगइतिवाच्यं तादात्म्येनव्याप्त्यनभ्युपगमाभिप्रायेणास्योक्तत्वात्अन्यथातादात्म्येनहेतुतायांहेतुतावच्छेद

कसंबंधेनवृत्तित्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तिवारणायवृत्तित्वस्थानेसंबंधित्वनिवेशस्यावश्यकत्वे तथासमवाये

नवह्निसाध्यकसंयोगेनद्रव्यत्वहेतुकेऽपिविमुक्तव्याप्त्यसंगत्यापत्तेः समवायेनवह्न्यभाववतिवह्न्यवय

वभिन्नेसंयोगेनयत्संबंधित्वंतस्यसंयुक्तमात्रसत्त्वेनतदभावस्यवृत्तिमत्त्वात्त्वाभावेनतादा

त्म्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यहेतावपिसत्त्वसंभवेनचातिव्याप्तिताद्वस्थ्यात् अथैवमपितत्र

शाधिसुक्तव्यावृत्तिरसाधनेवनित्यद्रव्याणांसंयोगेनजन्यानांचकालिकेनवह्न्यधिकरणत्वात्तथासंबं

धेसामान्येनतदभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वसंयोगेनवृत्तित्वाप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यसंभवात् नेव राम

१८६

समवायेन धूमहेतुकाभिप्रायेणेदं वा यत्र तथा सति धूमाभाववद्वृत्त्यस्यैव वह्न्युपवृत्तित्वादीघितौ पर्वत
तस्येत्यभिधानस्यासंगतत्वापत्तेरिति चेन्न ॥ तन्मते धूमाभावस्य कालोपाधित्वानंगीकाराभिप्रायेणोक्तव्याहृत्ये
रभिधानात् तदङ्गीकारेऽनुदर्शितरीत्या नित्यगुणादेरेव वह्न्यभावाधिकरणतया संयोगेन महानसादि
सिद्धावह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्याभाववद्वृत्तित्वसंबन्धेन भावविशेषणमिति ध्ये
यं हे शिकेति अभावीयेत्यर्थः विशेषणतीयस्वरूपसंबन्धेन भाववृत्तित्वानिरूपकाधिकरणत्वस्येति नैव
वं विशेषणतासंयोगाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्र साध्याभावस्य संयोगस्य व्याप्यवृत्ति
तानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् व्याप्यवृत्तित्वस्य साध्याभावविशेषणत्वात् तच्च निरव
च्छिन्नवृत्तिकत्वं नत्ववच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं अन्यथा धूमवान्वह्नेरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
त साध्याभावस्यैव तथात्वादिति व्याप्त्यापत्तेः अयं एवाहत्याहि नोक्तवतीपामरसाराहवृत्तनत्वेति तत्र
दधिकरणत्वमित्यादि अथ घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतरवद्गगनत्वादित्यादौ पदार्थतादृशान्यत

मवाटी.
१८७
187

रूपेणाहृशान्यतराभावस्याविरोधिनानियामकेनाभावीयविशेषणतयाधिकरणेगगनेनेहेतो
र्वृत्तित्वेनाव्याप्तिः स्यादतऽउक्तं तत्रेत्यधिकरणइति साध्याभावाधिकरणत्वेनविवक्षितंतत्रत्यहेत्वेः
गगनेतुसाध्याभावाधिकरणत्वेनवक्तुमशक्यं नहि शेषाकोक्तान्यतरत्वप्रसाध्यग्रहेसाध्याभाव
स्याविरोधित्वाभावेनविशेषणतायाविरोधितानियामकत्वाभावादिति पंचाननास्तु हृसामान्या १
भाववान्पृथिवीत्वादित्यादौजलपरमाणौरूपसामान्याभावग्रहेरूपवत्तात्वानस्याविरोधितायानिया
मकः समवायस्तेनसंबंधेनरूपात्मकसाध्याभावस्याधिकरणेपृथिवीत्वहेतोर्निरूपितत्वाभावस्य पृथि
वीत्वादावभावादव्याप्तिरतस्तत्रेत्यधिकरणइत्याद्युक्तं तत्र पृथिवीत्वरूपात्मकाभावस्याव्याप्यवृत्ति
८। त्वविशेषणेनैववारणीयं वह्निमान्धूमादित्यादौहृदादिवभावीयविशेषणतयावन्ह्यभावग्रहेपिका
लिकसंबंधेनवह्निमत्ताग्रहान्नाहृशविरोधितानियामिकसंबंधाप्रसिद्धिरतःसाध्यतावच्छेदकसं
बंधेनेति कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकाशत्वाभावस्याभावेसाध्यव्याप्यत्वादिहे राम
१८७

नैसाध्यस्य तादृशाकाशत्वाभावाभावस्याकाशत्वस्याकाशत्वत्वेनात्मादौ साध्यतावच्छेदकसंबं
धेन ग्रहे विशेषणतासंबंधेनाकाशत्वाभावग्रहस्य विरोधितया विशेषणतायाश्च पितयात्वादृश्यामि
रतः स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेति स्वप्रतियोगितावच्छेदकतद्रूपरसाध्यवत्ताग्रहत्वस्यार्थः स्वस्य थाऽऽ ना
काशत्वाभावाभावत्वरूपतत्प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यस्याकाशत्वरूपसाध्ये समत्वादुक्तौ व्याप्तितादृशवस्त्वाप
नेः प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारेणोत्पन्नप्रतियोगितावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वं विवक्षितं तेनेमाकाशत्वाभावा भा
वत्वाकाशत्वत्वाभ्यामाकाशत्वग्रहस्याकाशाभावग्रहस्य विरोधित्वेपि नोक्तदोषः व्यधिकरणधर्माव
च्छिन्नसाध्याभावग्रहस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिमात्रप्रकारकग्रहं प्रति न प्रतिबंधकत्वं प्रति
बध्यग्रहे साध्यतावच्छेदकस्यापि प्रकारत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य ग्रहापसाध्यविषयग्रहेति
साध्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वं तदतिरिक्ताप्रकारकत्वं तद्दर्थः तथा च साध्यतावच्छेदकातिरिक्तोयः स्व
प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तो धर्मस्तदप्रकारकस्वप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकसाध्यवत्ताग्रहेवि

भटी.
१८८

रोधितानियामकसंबंधेन साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषः आकाशाभावस्याभावे सा
ध्येतदभावस्याकाशाभावरूपस्य केवलान्वयितया तदधिकरणावृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छि
१ न्नस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्ताव्याप्तिरत आकाशत्वानुभावकं संयोगेनात्यन्ताविरोधित्वादिति न द्विरोधित्वं स
योगेन यवत्तादृशाभावाधिकरणतयात द्वृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमद्वृत्त्वादि
तिव्याप्तिस्यादेवेति भावः तदनुरोधेनेति संयोगेतिननवाह्रित्याहावति व्याप्तिवारणानुरोधेत्यर्थः स्वान
धेयरोतिवह्नयभावाव्याप्तिवारणाय साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणस्यावश्यकत्वे व्यधिकरणा
ताविशेषणानिरूपकत्वविशेषणात्वेननन्यनिवेशनीयमिति भावः अतएव स्वमतं श्रेणानस्याति
शेषणत्वादेव अन्यथानुव्याप्यवृत्तितयावच्छिन्नभाववद्यानधिकरणत्वेपीत्येव स्यादिति भावः आकाशा
भावेनासातिप्रतीतभावाद्दीक्षितिकारेणाकाशाभावाभावस्यानभ्युपगमाद्रुक्तं संप्रदायमतइति व्याप्य
वृत्तित्वविशेषणेनेति यत्किंचिदधिकरणेनिरवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपस्यैवतस्य प्रवेशादिति भावः राम

१८८

केचित्तु साध्याभाववदधिकरणत्वं नोक्तविरोधितानियामकसंबंधेन निविष्टं परं साध्यके साध्यसामानाधि
करणे साध्याभावस्य वा नत्र मस्तत्र नाहृशप्रतिवध्यप्रतिबंधकभावाभावाज्जाद्येण विरोधितानियाम
कसंबंधाप्रसिद्ध्याः व्याप्त्यापत्तेः किंतु विशेषणतासंबंधेन भावाभावसाधारणविशेषणतास्वी
काराच्च घटत्वाभाववान्पटत्वादित्यादाववाप्तिः न च कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताके व्या
काशत्वाभावस्याभावे साध्ये व्याप्त्यमत्वादिहेतावव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्याभावत्वेन साध्याभावा
धिकरणत्वस्य लक्षणे प्रवेशनीयत्वादाहाकाशत्वाभावस्याकाशत्वाभावत्वेनात्मनिवृत्तित्वेपि हार्शिन
साध्याभावत्वेनावृत्तित्वादित्याहुः वह्निमान्धूमवान्न रूपादित्यादौ समवायसंबंधावच्छिन्नतन्निष्ठ[illegible]त्वा
वच्छिन्नाभाववद्वृत्त्यधिकरणगुणाद्येकव्यसिद्धं त्वसमवेतत्वाभावस्य हेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यभिप्राय
ण[illegible]इति । नन्वभावत्वादिनेत्ययुक्तं घटस्य निषेधिकाभावत्वादिना साध्यतापामापि तन्न द्रष्टा
भावाभावानां निखिलघटानां कुत्राधिकरणाप्रसिद्ध्याः व्याप्तिसंभवेन नतसंग्रहाय याभावे साध्य

भवानी
१८६
189

इत्येतावन्मात्रस्यैव तु प्रकृत्वादेतत्साध्यसाधनसमानाधिकरणत्वविशेषणेऽपीति स्वन्यूनेत्यादि स्व-
न्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभावविशेषणत्वेन तथैवाव्याप्तिः समनि-
यतनाभावैक्ये न घटत्वाभावत्वेन घटत्वाभावाभावघटत्वाभाववत्त्वेन प्रमेयसामान्याभावयोरैक्या-
न्तरीयघटत्वाभावमात्रनिष्ठप्रतियोगितायाः स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वप्र-
तिनिरूपकत्वस्योक्ताभावे सत्त्वादेतदुक्तप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वविव-
क्षणादिति न चाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्यैक्यान्नादृशाभावप्रतियोगिताया एकैवेति घट-
त्वाभावमात्रनिष्ठप्रतियोगितानास्त्येवेति वाच्यम् समानाधिकरणत्वसमानासमानाधिकरण-
त्वरूपावच्छेदकभेदेन घटत्वाभावत्वनिष्ठावच्छेदकतायास्तद्भेदेन च प्रतियोगितायास्तद्भेदात्
एतेन धूमत्वेन धूमाभावधूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगितयोरैक्यात्स्वन्यूनवृत्तिसमानाधि-
करणधर्मानवच्छिन्नत्वस्य धूमत्वसमव्यापकत्वस्य च तादृशप्रतियोगितायामभावात्तन्निरूपका- ताम

भावस्य च यावदन्तर्गततया धूमवान् वह्नेरित्यादावपि व्याप्तिरिति निरस्तं न च तथापि प्रमेयसाध्यके
घटत्वाभाववद्वृत्तित्वोभयाभावयघटत्वाभाववद्वृत्तित्वोभयाभावाभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति
रिति वाच्यम् सार्वभौममतेऽभयत्वस्यैकविशिष्टापरत्वरूपतया विशिष्टस्य चानतिरिक्ततया तादृ
शाभावप्रतियोगितायाः साध्यतानवच्छेदकप्रमेयत्वाव्यापकत्वात् यद्भावीययत्किंचिद्धर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वेनेति अत्र घटत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितायाः तत्प्रतियोगिरूप
तया तदन्तर्गतेन पृथिवीत्वाभावत्वप्रतियोगितान्यक्तेः पृथिवीत्वाभावत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगि
त्वाभिन्नतया पृथिवीत्वाभावत्वरूपकिंचिद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्यतावच्छेदकव्यापकतया
पृथिवीत्वाभाववाननलत्वादित्यादावव्याप्तितादवस्थ्यमेतोपद्भावीयेति न च घटत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्ना
भावीयत्वस्यापि तादृशप्रतियोगितापासत्वात् दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताना न्न
त्वेन यद्भावनिरूपितत्वं तद्धर्मावच्छिन्नतद्भावप्रतियोगितात्वेन साध्यतावच्छेदकसमनेय

स्वप्रतियोगितावच्छेदकपृथिवीत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेत्युक्तदोषाभावात् तदभावो पि लक्षणे घटको

भवानी १६० सस्यविवक्षितत्वात् घटावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावनिरूपितं पृथिवीत्वाभावासंभवतीति अपि

कारेणावच्छिन्नत्वेनवन्ह्यभावपरिग्रहः प्रमेयधूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमप्रमेयधूमत्वसमनियतप्रतियोगिता

190 कं धूमत्वावच्छिन्नाभावमादाय व्याप्तिव्यापकतासंभवात्यह पृथिवीसमवेतेत्यादिना इति पृथिवीसमवेत

त्वस्य गुरुतयेति। समवेतत्वायेत्यपा गुरुतया अर्थः पृथिवीसमवेतमिति धीविशेष्यत्वमतिप्रस

क्तमप्रमाविशेष्यत्वं तु गुरुभूतमेवेत्यतः पृथिव्यवच्छिन्नेति। स्वावच्छेदकसमानवृत्तिकेति स्वावच्छे

दकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वेनान्यतरत्वपर्याप्त्यधिकरणोऽभयत्वस्य पर्याप्तिसत्वे पि न दोषस्तना

दवस्थ्यं न च प्रतियोगितासमानवृत्तिकत्वमेव साध्यतावच्छेदके विशेषणमस्तु अन्यतरत्वावच्छि

न्नप्रतियोगितापर्याप्त्यवच्छेदकप्रत्येकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्याभावात् भावादिति वाच्यं तथा

सति द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्यव्यासव्याव[illegible]त्तिनयात स

मानवृत्तिकत्वस्याभावेन तादृशाद्वित्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकतया व्यधिकरणध र्म

तत्समानवृत्तिकत्वेच तत्पर्याप्ति

र्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिर्नावस्थापातात्तत्पर्याप्त्यासज्यवृत्तित्वाव्यासज्यवृत्तित्वान्यतररू
पेण साध्यतावच्छेदकसजातीयोभयमात्रवृत्त्यवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वोपगमेनैतादृशाति
व्याप्तिरतोऽपि वेतीति न समत नव्याविप्रलोघटत्वपृथिवीत्वद्वयत्वेनत्रितयवान्पृथिवीत्वादि
त्याद्यो घटत्वपृथिवीत्वान्यतरद्वयत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य व्यासज्यवृत्तित्वेनत्रित्वसजातीय
द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य कुत्रान्तर्गतत्वेन तदधिकरणजलादिवृत्तित्वाभावस्य पृथिवी
त्वे सत्वादिति व्याप्यापत्तेः केचित्तु साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिताव्यापकत्वं साध्यतावच्छेदकताघ
टकसंबंधेनावश्यं वाच्यम् अतस्तत्र साध्यतावच्छेदकताघटकः पर्याप्तिरेवसंबंधस्तेन संबंधे
नद्वित्वस्य प्रतियोगिताधिकरणे प्रत्येकस्मिन्नभावसत्वान्नव्यापकत्वमतो नैयमतिव्याप्तिरतोऽपि
वेतीत्याहुः नच द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वे मानाभावेन द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभ
यत्वसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तदुभयसाध्यकपृथिवीत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः प्रतियोगिता १

मवा·टी·
१९१
191

व्यापकतायामभावप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् यादृशव्यापकपृथिवीत्वान्यतरत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताविरूपितस्य पिताहृशव्यापकत्वस्य द्रव्यत्वपृथिव्युभयत्वेपि सत्त्वात् तथा
चोक्त विशिष्टाभावप्रतियोगितापाविशिष्टस्य पौसत्त्वे चेत्यर्थः अन्यथ पृथिव्यन्यत्वाविशि
ष्टद्रव्यत्वाभावस्यापि वि[redacted]वच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रति
योगिताकत्वाभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायोक्तस्थले तिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः
विशिष्टभावप्रतियोगितायां विशिष्टपर्याप्तत्वमानाभावस्य स्वरस आहुरित्यनेन सूचितः सव्याप
कसाध्यतावच्छेदकेत्यादि सव्यापकसाध्यतावच्छेदकस्य व्यापकेन प्रतियोगितायस्येति समासा
श्रयणेन साध्यतावच्छेदकसमव्यापकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमर्थः समव्यापकशरीरे व्या
पकत्वव्याप्यत्वे च स्वावच्छिन्नसंबंधेन विवक्षिते तथा च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नयोः सामानाधिकरणं फलितमित्यभिप्रायवतामतमाहाद्यपरे त्विति ननु तादृशसाध्यव्याप राम

कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्ववाभेवास्वतन्त्र्याहातएवेतियोगितायांतादृशानुपावच्छिन्नत्वनिवे
शादेवेत्यर्थः विशिष्टाभावनिरासस्तिपटत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावनिरासइत्यर्थः अन्यथा
घटत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याइदंवाच्यंतेयत्वादित्यादावव्या
प्तिःस्यादितिभावः अतएवेतिप्रतियोगितायांतादृशानुपावच्छिन्नत्वनिवेशादेवेत्यर्थः नदेयमि
ति घटत्वाभाववत्वस्यासंध्याव्यापकतावच्छेदकत्वाभावेननतदवच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्यल
क्षणाघटकत्वेप्रमेयसाध्यकेसर्वोक्तासेरभावादिभावः अप्रसिद्धेरितीति वाच्यत्वेनघ
टत्वासत्ताभावस्यसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावात्तादृशघटभेदस्यतथात्वे
पितत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यवाच्यत्वस्यप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसंबंधेनप्रमेय
त्वावच्छिन्नप्रत्यव्यापकतापातस्यापिलक्षणाघटकत्वादितिभावः इदंचव्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
प्रयोगिताघच्छेदकताकभेदानभ्युपगमेन अन्यथासमवायित्वेनप्रमेयपवत्भेदस्यप्रसिद्धिसंभवादिति

भवानी· घेयं अत्यन्ताभावेति व्याप्तेरभावादिति नच द्वित्वस्य कालिकव्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्तिपदेनैव तद्वा
१९२ रणात् इति व्याप्तिः संभवत्येवेति वाच्यम् निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य तत्राभावेपि
प्राचीनमते ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वेन द्वित्वप्रागभावकाले तद्ध्वंसकाले वा द्वित्वाधि
192 करणे द्वित्वात्यन्ताभावस्यासत्वेन तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य
तत्र सत्वात् इत्यतिव्याप्तिवारणाय तद्व्याप्यवृत्तित्वशरीरे संताभावत्वस्य निवेशनीयत्वात् एत
द्रूपाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारकतद्रूपात्मकाभावस्यासंग्रहापात्यन्ताभावत्वगर्भ
व्याप्यवृत्तित्वस्याव्यवच्छेदकत्वमत्वम्‌ समवेतत्वावच्छेदत्वादिति न च समवेतत्वस्य जलत्वादिवृत्ति
तया पृथिवीसमवेताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नित्यातिप्रसक्तस्याकथमवच्छेदकत्वमिति
वाच्यम् जलत्वादिसाधारणसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव पृथिवीसमवेताभावनिरूपि
तत्वांगीकारेणातिरिक्तनिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः नच पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस राम

मवेतत्वावच्छिन्नाभावयोः समनैयत्याभावेन कथं तत्संयोगितायाः समवेतत्वमवच्छेदकमिति वाच्यम्
पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभावस्य साध्यत्वेन स्वधायावपिसत्वेन यद्धेतुतात्तदुपलक्षितोवस्यैव साध्य भा
तयातस्य समवेतत्वावच्छिन्नाभावसमनैयत्याश्रितसत्तान्येति चेन्न सत्तान्यपृथिवीसमवेतत्वाव
च्छिन्नाभावसमवेतत्वावच्छिन्नाभावयोर्न समनैयत्यं गुणादौ व्यभिचारात् ततः समवेतत्वलघुत्वापेनैत
द्भावघटितयोगितावच्छेदकमिति भावः यत्रापि पृथिवीपरमनन्तस्य पृथिवीपरमिति नचैवं सत्तान्यैत
तस्य पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वात् कथं साध्यतात्पर्यवेन सत्तान्यपृथिवीसमवे
तत्वस्यैव घटितयोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतभिन्नधीविशेषत्वाद्यव
६ च्छिन्नाभावस्य साध्यत्वेनात्यथा न वायोरपि तादृशकृदाधिकरणत्वेनेति अन्यथा प्राचीननवीनम
तसाध्याधारेणापन्नेन इतिव्याप्तेरभिहितन न यत्प्राचीनमते हि त्वस्य व्याप्यत्वनियामक घटनकृदाधिकरणेण वा
योहेतोरन्तित्वेनमतद्धपसाधारणानित व्याप्तेरसंगत्यापन्नेरिति भावः नच नवीनमताभिप्राये यत्रोव

भवा टी तरतिव्याप्त्यभिधानमितिवाच्यमुत्तमनेतद्रूपस्या व्याप्यवृत्तितयाव्याप्यवृत्तिपरेनतद्वारणेनि
१९३ यमनेतद्रूपाद्धिघटितत्वेनेतिदीधितिग्रंथासंगत्यापत्तेरितिवस्तुतोयावतामेकाधिकरणपना
वतांसमुदायविवक्षितेपीत्यपि कारणान्तरमाः विवक्षणेपितत्राविद्यामेदीधितौ स्वविनाश्यादपि
193 वीपरस्यैतत्पृथिवीपरत्वंवीनाः संगतेरित्युभयत्र पृथिवीपदस्यैतत्पृथिवीपरत्वमावश्यकमि
तिध्येयं विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेनेति नाहशाश्रतियोगिताप्याः सजातस्यमतिनियतत्वाभावादि
त्यनेनान्वयितेविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेतादृशगुणान्यतेत्यादि अत्र केचित् विशिष्टस्यातिरिक्तत्व
माश्रित्यतादृशाव्याप्तिवारणमयुक्तमनतिरिक्तत्वांगीकारेणतादृशाव्याप्तिवारणोपि नस्तजा
तं मा ... तीयापाः समवेतत्वाज्जातिरित्यादौद्रव्यत्वेनद्रव्यसमवेताभयाभावगुणत्वेनतदन्यसमवेताभया
भावकर्मत्वेनतदन्यसमवेताभयाभावादीनामसेकसाधनसमानाधिकरणानामसाध्यतावच्छेदकस
मनियतप्रतियोगिताकानांकूटाधिकरणसामान्याद्यवच्छेदकसंबंधेनवह्निमत्वाश्रयसिद्धिरिति राम

धनाधात्व्याप्तेरवारणात् एवं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया लाघवेन गुरुणान्यत्ववि
शिष्टत्वस्यैवावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य तादृशाभावप्रतियोगिताया: साध्यतावच्छेदकसमव्याप
कत्वाभावोपपादनमपि न युक्तं तथा सति गुरुणाकमान्यत्वविशिष्टसत्तावान् ज्ञानत्वादित्यादावपि
गुरुणाकमान्यत्वविशिष्टत्वस्यैव स्वसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशाभावस्य सा
ध्यतावच्छेदकसमव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायाव्या
ति व्याप्तिप्रसङ्गात् विशिष्टस्यानतिरिक्ततया तेन गुरुणाकमान्यत्वसत्तयो: सामानाधि
करण्यस्यैवावच्छेदकतासंबन्धेन साध्यत्वस्य सार्वभौमसम्मतत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणेऽपि
समवेतवान् ज्ञानत्वादित्यादावव्याप्तिस्तत्र न द्रव्यान्यत्वविशिष्टसमवेतत्वाभावेन द्रव्यान्यत्वविशि
ष्टसमवेतत्वाभावादीनां प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकसमव्यापकप्रति
योगिताकानां धिकरणे सामान्याद्यादि हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरित्याहु: तदसत् सा

कूटा

भवारी वैभौममतेऽभयपदस्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वेन विशिष्टस्य चातिरिक्तत्वेनोक्तोभयाभावानां साध्यता
१९४ वच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिताकत्वाभावात् पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववद्व्यत्वाद्दिसाध्यवति
194 व्यभिचारवारणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यद्वृत्तित्वसाध्यतावच्छेदकव्यापकीभूतस्वसमा
नाधिकरण्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयाभावरूपप्रतियोगिव्यधिकरणनाभावविं
का शेषणेनानुपदंग्रंथकृतावस्य मार्गेणोक्तोभयाभावानामुक्तविशिष्टभागेनावारणाद्व्यसमवेन वे
मेये वान् जातेरित्याहाव्याप्तेरभावात् नचतादृशप्रतियोग्यधिकरणेन वृत्त्युरगात्वविशिष्टस म
त्ताभावादीनामपि वारणात्समवायेन जातेरित्याहाव्याप्तेरभावेन व्यर्थीभूतद्वारणायतादृ
शाभावानां साध्यतावच्छेदकसमव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावोपपादनेनाव्याप्तिवारणा
मिति वाच्यम् समाधानस्य सामानाधिकरण्यकत्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणपस्यावे स
मारात नयाप्रागनुपास्थितेन साध्यतावच्छेदकसमव्यापकत्वरूपदीधितिस्फुटोक्तविशेष एप

गत

रोन भागु पस्थितेनन तद्वारतास्य पुक्तत्वाद्य धीधितौ सा शब्दस्य तादृशावच्छिन्नाप्रसिद्धेरिति न चैतेन पक्षव्याप्तिः इत्य
वच्छिन्नाभावस्य यावदन्तर्गतस्य [illegible] ताहशाभावाभावात् । न च इत्यवच्छिन्नाभाव [illegible] स्य साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य
व्याप्यप्रतियोगिताकत्वाभावात् न च प्रमेयत्वगगनत्वमिति गगनम् साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभाव
विशेषणेसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्व [illegible] व्याप्यत्वस्य न प्रतियोगितायां निष्प्रयोजनकत्वात् यासु
पासगात् आलोकाद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वव्याप
प्रतियोगिताकत्वाभावेन यावदन्तर्गततया [illegible] माद्यपवह्निमान्धूमादिस्तादृशाव्याप्तेरभावात्
न च तादृशसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावस्य धूमेऽभावादित्यस्यैव वारणाय
चरमाभावप्रतियोगितायां साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वव्यापकत्वमावश्यकमिति वाच्यम्
तद्दानेपि पर्वतसंयुक्तत्व पर्वतेतरसंयुक्तत्वोभयाभावस्य निरूप्यातिरिक्तत्वावच्छिन्नस्यावश्यकत्वे
याव्याप्यन्यवच्छिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वेन चरमाभावप्रतियोगितायाविशेषणोपत्वाद्[illegible]तादृशोभया

तेऽ३रूपक्षालिनः पर्वतांगं पुक्तेपुप्रसिद्धम् धूमा [illegible] वभावादव्याप्तेर्वारणायोभयपक्षविशिष्ट [illegible] ०२

भावा टी.
१९५ले
195

भाववारणात् नच मनस्त्वमूर्त्तत्वोभयाभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ द्रव्यवृत्तित्वाभावस्य साधनस
मानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणावृत्तित्वं व्यापकप्रतियोगिताकस्यैतादृशाभावाद्व्याप्तेर्वारणाय प्र
तियोगितायां तादृशकूटाधिकरणावृत्तित्वव्याप्यत्वमावश्यकमिति वाच्यं द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ता
भाववान् द्रव्यत्वादित्यत्र मनस्त्वमूर्त्तत्वोभयाभाववान्मनस्त्वादित्यादौ च साध्याभावस्य तादृशविशिष्टसत्ता
याः सत्तात्वेन मनस्त्वमूर्त्तत्वोभयाभावाभावस्य मूर्त्तत्वस्य मनस्त्वेन साधनाधिकरणावृत्तितया तत्
दतिनकूटाधिकरणे द्रव्ये मनसि च हेतोर्वृत्तितयाऽव्याप्त्यापत्त्या निरुक्तसाध्याभावत्वेन साधनाधि
करणावृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तेनोक्ताव्याप्तेरपि वारणात् स्पर्शवदन्यत्वाधिकरणेऽस्या ६
करणे मनसि वा मनस्त्वमूर्त्तत्वोभयत्वेनावृत्तेरिति चेन्न साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्व
पर्याप्त्यधिकरणे हेत्वधिकरणावृत्तित्वस्य विवक्षिततया द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यत्वा
दित्यादौ मनस्त्वमूर्त्तत्वोभयाभाववान्मनस्त्वादित्यादौ चाव्याप्तेरभावात् सार्वभौममते विशेषस्यागति राम

रिक्तनयानादृशप्रतियोगिताकत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य विशिष्टस्य सत्त्वे त्वेरूपेण साधनाधिकरणवृत्त्येऽवत्वेनः मू
म्नतत्त्वमन्तेतोभयाभावाभावत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य तादृशोभयस्य मन्त्स्यवत्त्वेऽप्य पूर्वोक्तासिद्धिविरहेण सा
ध्याभाववत्त्वेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्याविवक्षणात् एतस्य शून्याधिकरणतादृशप्रतियोगिताकत्वप
र्याप्त्यधिकरणस्योभयस्योभयत्वेनावच्छिन्नावपि प्रत्येकरूपेणावच्छिन्नतयाप्रसक्तत्वमन्तेतोभयाभाववान्स्य
र्शवत्त्वान्यत्वादित्यादौ पूर्वोक्तरीत्याऽव्याप्तिवारणाय च चरमाभावप्रतियोगितायां तादृशकूटाधिकरणव ता
त्तित्वव्याप्यत्वविवक्षणस्यावश्यकत्वात् न चैवं हि विवक्षणेन तादृशपर्याप्त्यधिकरणस्य हेत्वधिकरण
वृत्तित्वस्य व्याप्यत्वविवक्षणस्यावश्यकत्वात् विवक्षणे च गौरवाद्व्यापकत्वेन तादृशसाध्याभावत्वरूपेण
वृत्तित्वविवक्षणमेवोचितमिति वाच्यं तत्तल्लक्षणान्तरत्वात् तादृशविवक्षणोद्देश्यं तेयत्वाहित्यादा
वव्याप्तेस्तन्त्रघटत्वावच्छिन्नव्याप्तत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावत्वस्याभावत्वेऽपि स्वयोग्यत्वेन तेनरू
पराज्ञेयत्वाधिकरणवृत्तित्वस्याक्तसाध्याभावेऽभावात् न च घटत्वाभावभिन्ने घटत्वादित्यादौ घट

गदा· १२६
196

त्वाभावभेदाभावत्वेयोस्याधिकरणा स्य घटत्वाभावस्य साधनाधिकरणे घटादौ घट
त्वाभावत्वेन वृत्तित्वान्न हृदिनकूलाधिकरणघटादौ हेतोर्व्याप्तेः व्याप्तेरनिवाह अभावाधिकरणका
भावस्य व्यतिरिक्तत्वांगीकारात् घटत्वपटत्वाभावयोः कूटस्याधिकरणाप्रसिध्द्याः व्याप्तिवारणाय यना
दृशसाध्याभावत्वे नैयत्नु घटत्वपटत्वोभयत्वान्नु घटपटान्यतरत्वादित्यादौ प्रत्येकस्य साधनसमाना
धिकरणयोः हेत्वधिकरणवृत्तित्वविवक्षणं विशिष्टस्यातिरिक्तत्वांगीकारेप्यावश्यकमिति ननु घ
टत्वपटत्वोभयाभावस्य केवलान्वयितापातरभावानंगीकरणादिति यंच्च वह्व्यवृत्तित्वाभावस्य साध्या
भावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वव्याप्यप्रतियोगिकत्वाभावेन नमानाद्यतन्यायानेकाद्योगित्वादिरीत्युक्तातिव्याप्ते
र्वारणमशक्यमेव नियमघटितरीत्या एतत्पृथिव्यन्यायुवृत्तिद्वित्वेतत्पृथिवीजन्यगगयवृत्तिद्वित्वयोः
प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणतया तद्वृत्तिनकूटाधिकरणे पृथिवीवृत्तित्वाभावस्य वायुत्वे सत्वादिदंपृ
थिवीत्वगुणावत्वमित्यादि पूर्वोक्ताहरणेष्वतिव्याप्तिरनुमुद्गिनानव्याप्तीह शतिव्याप्तेस्मरमाभाव राम

प्रतियोगिताघ्रंसाध्याभाववद्वृत्त्यधिकरणावृत्तित्वं व्याप्यत्वविशेषणाधीनतयानादृतविशेषणप्रयोजन
स्याभूतत्वमूर्तत्वोभयाभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ संभवेनानत्याप्तिपरमर्थं नु उदाहरणस्योपस्थितत
यानैवंवताऽदृशान्यमूर्तत्वाभावसाध्यकेऽव्याप्तिरीधितिकृताभिहितेति ध्येयं यद्यपि च विशिष्टस्यानति
रिक्तत्वमतेऽन्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यभिन्नत्वादित्यादौ उक्तरीत्या व्यभिचारणाय साध्याभा
ववत्वेन हेत्वधिकरणावृत्तित्वविवक्षणमावश्यकं गुणकर्मस्यान्यत्वावच्छिन्नैकत्वोपगमाच्च न पूर्वोक्त
रीत्या केवलान्वयिन्यव्याप्तिः स्पर्शवद्भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावसाध्यके स्पर्शवदन्यत्वादिहेतावुक्ताव्या
भा प्तिविरहाच्च रूपाभाव इति प्रतियोगितायां साध्यावृत्त्यधिकरणावृत्तित्वमाप्यत्वविशेषणस्याभवे शाद्र
व्यावृत्तित्वाभावमादाय मूर्तत्वमूर्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरिति विभाव्यते
नैतदैन स्वरसादेव किंचेत्यादिना दूषणान्तराभिधानं दीधितिकृतामिति ध्येयं ननु प्रतियोगितावत्वं प्रति
योगितानिरूपितानुयोगित्वेन वा साध्यानुयोगिभेदाभिन्नत्वात् आह साधनसमानाधिकरणेति नाप्यभा

धर्मावच्छिन्नाभावस्तोमस्य प्रतिं नित्साधनाधिकरणस्य वृत्तेरधिकरणे ५

भवानी वत्वादिनेत्यत्र स्वयंप्रदर्शितस्यमूतलधर्मत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारकस्य
यादृशसाध्याभावस्तोमाधिकरणसाधनाधिकरणं तादृशस्तोमवद्वृत्तित्वाभावविवक्षणस्य परित्यागे
१६७ बीजं दर्शयति इत्थं चेति संगच्छत इति यादृशसाध्याभावस्तोमेत्यादिविवक्षणेनानुजलत्वस्य भावतेनो
157 वत्यभावघटितकूटस्य कुत्रचिदपि साधनाधिकरणावृत्तेः प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्व
विशेषणाप्रयोजनं यथा घटत्वादिघटितव्यधिकरणे वृत्तेः प्रतियोगितायां घटादौ हेतौ ईत्यादिव्या
प्तिसत्वेपि दीधित्युक्तकूटाधिकरणाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तेरभावात् साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशे
षणप्रयोजनं चासंगतं स्यादिति भावः यद्यप्यनुपदं वक्ष्यमाणा केचिदित्यादिमते स्थलान्तरे सा
ध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वव्यापकत्वयोः प्रयोजनसत्वेपि दीधित्युक्तोदाहरणयोस्तत्प्रयोजनाभावादसं ता
गतिः स्यादिति भावः विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमत इति। नतिरिक्तत्वमतेनजलान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वा
घमावानां साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेववारणादिति भावः तादृशाभावा राम १६७

न्येपि साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिता[redacted]काभावत्वेपसर्थः यद्धिजलान्य
त्वविशिष्टव्यत्वाप्रसयालाघवेनजलान्यत्ववैशिष्ट्यसमतप्रतियोगितावच्छेदकमितिनास्यसाध्यत
वच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वं न च वेवं सत्यपि पृथिव्यन्यत्ववैशिष्ट्यस्येव नत्वात्तेन पृथिव्यन्यत्ववि
गौ शिष्टव्यत्वाभावोपि न तयोति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय यातिव्याप्तिरेवेति वाच्यम् तत्र पृ
थिव्यन्यत्वव्यत्वयोः सामानाधिकरण्यस्यैवावच्छेदकतासंबंधेन साध्यत्वाविशिनभाव्येतेनसमवेत
वानुजातेरित्यारेतत्रूपान्यत्वविशिष्टसमवेतताभावेन रूपान्यत्वविशिष्टसमवेतनाभावमादायाव्याप्तिवा
रणायेति तत्प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यं साध्याभावविशेषणमावश्यकमत्र तस्माद्दर्शितविशेषणादृ
तेपि पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववद्द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावपटान्यत्वविशिष्ट
द्रव्यत्वाभावादीनां निरुक्तप्रतियोगिवैय्यधिकरण्यविशिष्टानामधिकरणोह्येतोरप्रसत्याऽतिव्याप्ते
र्विशिष्टस्यापि निरुक्तत्वमालेयेवकारणीयन्तयो न एव समवेतत्वान्न जातेरित्यादावव्याप्तिवारणाय संनियोगि

मं॰टी
१९८
198

एवैयधिकरण्यमनुपादेयमेवेतिध्येयं आकाशात्मकसाध्यवत्वेपितन्निष्ठात्वसमानाधिकरणधर्मे
तासाध्यवत्तित्वोपादानेपितद्दोषतादवस्थ्यमतोव्यापकपर्यन्तानुधावनमितिभावः अव्याप्यवृत्तित्वानं
गीकारइति नइंगीकारस्तु महाकालान्यत्वसाध्यकेवक्ष्यमाणातिव्याप्त्यसंगतेरितिभावः हेत्वधिक
रणाननवच्छिन्नवृत्तिकइतिसंयोगात्मकाभावस्यानवच्छिन्नवृत्तिकत्वमात्रेणोववारणेपिसंयोगीय
शद्दिसाहौ संयोगाभावस्यहेत्वधिकरणेनिरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टस्यागुणादौ निरव
च्छिन्नवृत्तिकस्याप्रसिद्धतानिरूपकाधिकरणगुणादौ संयोगनवृत्तित्वाप्रसिद्धाः व्याप्तिर
ताहेत्वधिकरणाइति इत्थंचेति प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टस्यहेत्वधिकरणावृत्तित्वविवक्ष
णाचेत्यर्थः साध्यवत्ताग्रहविरोधिनानिनियामकसंबंधेनसाध्याभाववत्वस्याविवक्षणेव्याप्यवृ
त्तितानिरूपकाधिकरणत्वविवक्षणामावश्यकमितिपूर्वोक्तंस्मारयन्व्याप्तेर्विशिष्टैकरूपत्वाय
माह तदयमितिआलोकाद्वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया अभावादितिव्यधिकरणधर्मावच्छि राम

न्ताभावस्यैवसाधनसमानाधिकरणान्यान्तवृत्तिनकूटाधिकरणावृत्तित्वस्य जगृहवृत्तित्वएवसत्वेननना[illegible]तित्व
पकत्वस्य तादृशप्रतियोगितायामधभावादिति भावः ननुकथमेतत् एतद्वन्द्वेनभिन्नवन्त्युभयाभावत्व
वृत्तिभिन्नवन्तुभयाभावत्वानांप्रत्येकं साधनसमानाधिकरणानांकूटाधिकरणत्वस्यानिर्वाह्निमान्नानि
त्तुनयानवृत्तित्वत्वंघस्यालोकावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाअभावएकत्वादिति चेत्र विशिष्टस्यान
तिरिक्तत्वमतेदर्शितरीत्यासाध्याभावेनिरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरणस्यावश्यकतयोक्तोभयाभावा
नां लक्षणाघटत्वात्तत्रसाध्यवद्भिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकत्व व्यापकत्वसमानाधिकरणात्तादृशोभया
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभयसत्वेनतदभावाभावात् ननुसाध्यतावच्छेदकवह्नित्वस्याधिकरणे
प्रत्येकस्मिन्नपर्याप्तिसंबंधेनद्वित्वस्यैववत्तत्संबंधावच्छिन्नद्वित्वाभावस्याप्रसक्तावकेथंतादृशद्वि
त्वस्य वह्नित्वव्यापकत्वमितिवाच्यम् जलान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिरूपपार्थिवान्यत्वविशिष्टद्रव्य
त्वत्वाधिकरणेविशिष्टाभावसत्वादव्यापकत्वापत्त्याजलान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावादीनामपिनि

भवा.
१९६
199

रु रुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणेनवारणासंभवात्साध्यतावच्छेदकव्यापकेत्यत्रव्यापकताघट
काभावेप्रतियोगितामात्राधिकरण्याभावविशेषणस्यावश्यकत्वात्तस्यापि नाहृशव्यापकत्वाद्धानेरि
ति नाहृशवृत्तित्वत्वव्यापकत्वे प्रतियोगितायांनेदयमि [redacted] त्यर्थः एतेनप्रति
योगितायांनाहृशवृत्तित्वत्वव्याप्यत्वस्यानिवेशान्नत्वसत्वान्यतरभाववान्नत्वाद्यव्यवृत्तित्वाभाव
रेगा स्याप्रियावृत्तगतेनेतायात्तस्यस्य शवहन्यत्वादिहेमावभावौतिव्याप्तिविरहात्तवेद्वारणायनत्तुपावृत्त
पत्वनत्कृत्याहिप्रयासो निष्फलः इत्ययास्तं तिशिष्टस्यातिरिक्तत्वपक्षेतत्त्वरमाभावप्रतियोगितायांता
हृशकूटाधिकरणावृत्तित्वत्वव्याप्यत्वविशेषणानवश्यकत्वस्यास्माभिरीधित्वात्व्याख्यानावसरेप्रदर्शि
तत्वयातन्मते मूर्तत्वमूर्तत्वाभाववान्स्पर्शवत्स्य [illegible] हन्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणायनन
त्वयासमताफत्याहितिदिक् अत्रप्रतियोगितागतपावत्वविशेषणाप्रयोजनेयथाश्रुतलक्षणघट
काभावगतयावत्वविशेषणप्रयोजनवदाध्यमित्यभिप्रायेणाहशेषमित्तिकेचित्तुस्वनिष्टत्वादि स्वनि राम

५ र्वसाधनसमानाधिकरणानांसाध्याभावानांकूटमित्यर्थः वह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभावप्रतियोगिस्याधि
करणेसाधनाकरणत्वाभावादिति द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वनयेनसत्तेचिद्वंसंयोगवीनवादित्याद्वैव्याववृत्तिर्वो
व्याववह्निमान्धूमादित्यादौनिर्वह्निनिष्ठयद्वह्नितद्धूमोभयाभाववह्निनदन्यधूमोभयाभावानांसाधनस
मानाधिकरणानांकूटनरधिकरणत्वस्यहेत्वधिकरणेऽभावान्नाहृशंसवह्निमदेवत्स्वव्याप्तिसं
योगेनद्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वेनभवत्येवअत्रतःप्रतियोगितायांसाधनावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणा
व्याववृत्तिस्थलांतरेदृशेयत्तिमर्त्त्वेगगादित्यादाविति हेत्वधिकरणेऽसत्वादिति नचमर्त्त्वत्वएथिव्य
न्यत्वप्रोसमवायेनविशेषणतापावाभातस्यकेवलान्वयितयातद्वदितनाहृशकूटस्यहेत्वधिकरणे
नृ नत्वाद्वैसत्वात्कथमेतदितिवाच्यम् एथिव्यन्यत्वप्रहस्यएथिव्यांद्रव्यत्वप्रत्वात् नाहृशंचसत्वम्
र्तोदिकमेवेति आदिनाभूतस्यपरिग्रहः यदिवमनेननाहृशंत्वमनेनानि दृश्यधिकरणाधर्मावच्छि
न्नाभावात्मकनाहृशकूटस्याधिकरणसाधनाधिकरणगगनवृत्तिभूतत्वात्मकसाधनावच्छेद

कव्याप्यप्रतियोगिताकाभावघटितकूटस्य मनस्यभावात् एवं गगनमपि न तादृशं स्वं न तत्र तथ्याविषम्
र्त्तत्वघटितकूटस्याभावात् किंतु पृथिव्यादिचतुष्कमेव तादृशम् मूर्त्तत्वमूर्त्तत्वोभयघटितकूटस्य तत्र स
त्वात् न वृत्तित्वाभावस्य स्पर्शवदन्यत्वे सत्वात् स्वनाव्याप्तिः न च तादृशसाधनाधिकरणावृत्तिसाध्याभा
वकूटवत्त्वमित्यस्य साधनाधिकरणावृत्तितावच्छेदकसाध्याभावकूटत्वावच्छिन्नवत्त्वार्थकतयाऽमू
र्त्तत्वमूर्त्तत्वोभयघटितकूटत्वस्य साधनाधिकरणावृत्तितानवच्छेदकतया तथाविधकेवलमूर्त्तत्वादिघ
टितकूटत्वावच्छिन्नवत्त्वं मनस्यक्षतमेवेति वाच्यम् तथात्वेपि तादृशामूर्त्तत्वघटितकूटत्वावच्छिन्न
वत्त्वस्य मनस्यभावात् न हि तादृशसाधनाधिकरणायत्किंचिद्वृत्तितावच्छेदककूटत्वावच्छिन्नवत्त्व
लक्षणार्थः येन मनोगगनवत्त्वपर्हार्थः स्यात् तथा सति धूमवान्वह्नेरित्यादौ पर्वतादिनिष्ठव्यधि
करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावकू[illegible]धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावकूटाधिकरणसाधना
करणसाधनाधिकरणमहानसवृत्तितावच्छेदकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रघटितकूट टाम

त्तावच्छिन्नवत्तस्यपर्वतादवपिसत्त्वाज्ज्ञयनरववताहशस्वपदार्थत्वापत्त्याऽतिव्याप्तिः स्यादिति विच्यते तद्
अतिघटद्याद्येमूर्त्तत्वहेतुकेतत्रैववाऽव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वंप्रतियोगितायांविशे
षणाभावरूपकमिति ध्येयं साधनसमानाधिकरणसाध्याभावस्येति साधनसमानाधिकरणसाध्या
भावकूटाधिकरणसाधनाधिकरणावृत्तिसाध्याभावस्येत्यर्थः । प्रथमदलप्रविष्टसाध्याभावविशे
वार षणत्वेवारणीयाव्याप्तेरसंगात् मूर्त्तत्वगंधवत्वोभयाभाववद्दिनां मूर्त्तत्वाभावाभावादीनांचनिरू या
कप्रतियोगिवैय्यधिकरण्याभावेन साध्यतावच्छेदकव्याप्यव्यापकत्वयोरुक्तव्यावर्त्तनेरसंगतेः प्रयोज
नाभावाच्चेति साध्यतावच्छेदकसंबंधेनयदभावप्रतियोग्याधेयतायामिति घटोयद पटान्यतरत्वादि
त्याहौ घटत्वाभवप्रतियोग्याधेयतायांकालिकसंबंधावच्छिन्नायामुभयसत्त्वान्नहसंग्रहापत्त्यातिव्या
प्तिः स्यादतः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमनिष्ठाधेयतायां धूमत्वावच्छिन्न
त्वमहानसानिउपिलत्वयोः सत्वादतिव्याप्तिवारणाययत्किंचिदिति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा

मवारी. हा वं संयोगावच्छिन्नत्वात् ननु मात्रार्थघटकघटान्यासमवेतत्वमेव लाघवात् तादृशाभावप्रतियोगि
२०१ तावच्छेदकं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताया च गगनादिसाधारणतया न समवेतत्वसमनियतत्वं [illegible] घटा
न्यासमवेतत्वस्यापि तादृशाभावत्वसमनियतत्वाभावात् लघुनोऽपि नावच्छेदकत्वमिति निवा[illegible]र प्रतियोगितावच्छेद
२०१ म कसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयोस्तद्भावयोर्वा सैन्ये यत्र यत्र [illegible] नेतत्वादेतो यादृशाभावत्वे मात्रार्थघ
न प्रवेशस्तदवच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिमाह एवं वह्निमान् धूमादित्यत्रेति ननु व्याप्तिनद्वह्नित्वस्यैव ता
दृशाभावाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया न तदवच्छिन्नप्रतियोगिताया न वह्नित्वव्यापकत्वमत आ
ह किंचेति ननु न वह्निविशेष्यकधीविशेष्यत्वेन स्वरूपसम्बन्धार्थो नानानुगमः किंतु तावदन्यतमत्वेनान्य
त तमत्वं च न तद्वत्तिशून्यत्वं ननु तज्जन्यान्यत्वमनेनाप्रसिद्धिरत आह प्रमेयं सत्वादित्यव्याप्तिरि
ति न न्यायमव्याप्तिस्तथापि समानासमानसमाधानाचेत्यत्र आह लघुत्वसहेरोरिति उभयत्वस्यै
कविशिष्टापरत्वरूपेण विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन तादृशाभावस्य साध्याभाववत्कूटाधिकरण राम

वह्नित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावात् व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेष
णाद्यमनमनपतद्व्याप्तेर्वारणं नहि त्वया विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमतावलंबनं कुशकंचन तथा स
ति मूर्तत्वगंधवत्त्वोभयाभाववादीनां साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावेन तद्दुष्कापाः
प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणाव्यावृत्त्यसंगत्यापत्ते प्रतियोगितायां साध्या
भावकूटाधिकरणवह्नित्वव्यापकत्वाभावादेव समवायित्वघटितोक्तोभयाभाववारणेप्र
तियोगितायां तादृशकूटाधिकरणवह्नित्वव्यापकत्वविशेषणाव्यावृत्त्यसंगत्यापत्तेः स्वात एव व्या
सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां विशेषणेन तादृशाव्याप्तिवारणं प्रयुक्तमिति
दिक् अत्र घटद्वयाद्यपाद्वारासाध्याभावविशेषणं साधनसमानाधिकरणत्ववह्निमद्वृत्य
इत्यत्र वह्निमतो विशेषणेनान्तु साध्याभावस्येति वरनः कस्यचिन्मतमाह यतिति सतिष्ठेस्या
दिसमवेतवात्र द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यादौ सन्मात्रस्य स्वपद्यर्थेतेपि नद्वितीया

मवारी
२०२
202

भावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव साधनसमानाधिकरणावृत्तिमद्वृत्तितया तस्य हेतौ सत्त्वान्नाव्या
प्तिरेव वह्निमान् धूमादित्यादाविव पिनाव्याप्तिरिति भावः ननु साधनसमानाधिकरणत्वस्य वृत्तिमत्त्वावि
शेषणत्वे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणं व्यर्थं स्यात् मूर्त्तत्वं गगनादित्या
दौ मूर्त्तमात्रस्यैव तादृशपदार्थत्वेऽपि तद्वृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव साधनस
मानाधिकरणावृत्तिमद्वृत्तितयाऽव्याप्त्यभावात् नतः स्थलान्तरे तथा व्यक्तिमाह द्रव्यत्वप्रकारके
ति समवायेन द्रव्यत्वस्य साध्यतायां स्वपदेन द्रव्यस्योपादानेन भवति द्रव्यनिष्ठस्य गुणादेर्वृ
त्ति द्रव्यत्वाभावोभयाभावस्य साध्यतावच्छेदकसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य ता
दृशस्य कर्मावृत्ति द्रव्यत्वाभावोभयाभावस्य प्रत्यकूटं तदधिकरणं साधनाधिकरणमगुणा
दिनिष्ठगुणादिवृत्तित्वावच्छिन्नाभावादिघटितं न कूटस्य द्रव्येऽभावादतो द्रव्यत्वप्रकारकप्रमा
विषयत्वपर्यन्तानुधावनं परान्यत्वविशिष्टमूर्त्तत्वाभावेति नचेदृशाभावस्य साध्यतावच्छेदका राम
६

सपक्षत्वाश्रयमत्वेत्वाश्रयेयद्येन व्याविथम्मं नत्वाश्रयेयगगने वहेत्वधिकरणे तो वृत्तित्वस्य साध्यवत्त्वि धर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वस्य वसत्वेन नत्र भपक्षाश्रयान्यत्वस्य पक्षमाराप्रतियोगिवैयधिकरण्यं न संभवतीति वाच्यं तत्र सा
ध्यतावच्छेदकत्वाश्रयत्वस्य साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेन विवक्षितत्वात्तथाविधयाति संबंधेनाभपक्षत्वा प
श्रयतद्व्यावृत्ताश्रयत्वस्यापरादावभावात् तादृशसंबंधप्रवेशप्रयोजनं तु तिरेहे पिप्रतियोगिताया ह्ली। विसु
क्तसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणस्य सार्थक्यापेक्षत्वं त्रिवेशादृशं जाभावघटकतयाचावैयर्थ्याद्रि रं
ति ध्येयवेति वरमद्गुरुचरणास्वर्थः वह्निमा रणप्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादेवेति यद्यपि साध्य
तावच्छेदकविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वसाध्यवत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयाभावरूपप्रतियो
गिवैयधिकरण्यं घटत्वायात्मकाभावेपि पटघवच्छेदेन वर्त्ततएव सामानाधिकरण्यस्य सार्वभो
मत्वेन व्याप्यवेत्तित्वात् तथापि तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टस्यातादृशसाधनाधिकरणा
वृत्तित्वं न संभवतीति तद्विवक्षणाप्रयोजनस्यानुपपत्त्य अथवह्नेर्वक्तव्यत्वादिति साध्यतावच्छेदकसमनियत

२०३ 203 नप्रतियोगिताकत्वविशेषणतासाफल्यापत्ति अथ यागुणत्वं नि द्रव्यत्वाभावोभयाभाववत्कर्मत्वं नि द्रव्यत्वाभा
वयोरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावात्स्वपदेन द्रव्योपादानेन संभवति द्रव्यनिष्ठाधिकरणतावच्छि
न्नसाध्याभाववद्धिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिगुणत्वस्य भावत्वघाविघकर्मावृत्त्यभावघटितद्र
व्यपदस्य वैयर्थ्यभावात् एवं च गुणकर्मणोरेव तादृशसत्त्वेनाहि इतित्वाभावस्य साधनसमानाधिकरणाव
न्निमति द्रव्यत्वेऽपि सिद्धस्य सत्तापाप्रभावादिति व्याप्यस्य भावेन तद्धारणाय योयान्नस्य प्रतियोगितायां साध्य
तावच्छेदकव्याप्यत्वस्यैव घटान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावादी नातिरुक्तप्रतियोऽवैयधिकरण्याभाव
नैवधारणात्तादृशाभावमादाय भूतत्वप्रमेयत्वोभयवान् भूतमूर्त्तान्यतरत्वादित्यादौ व्याप्तिवारणा
योयान्नस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणस्य वैफल्यस्यादिति भावः हेत्वधिकरणावच्छेदेनेती
ति हेत्वधिकरणावच्छेदे [illegible] नसाध्यतावच्छेदकाप्रयधर्मोपयवत्तिलेनीस्य छि: अन्यथा साध्यतावच्छे
दकाप्रयेत्यादेः प्रयोजनेतराभावेन वैयर्थ्यापत्तेः न च परमवान्वहेरित्याद्यावतिप्रसंगवारकत्वमवावच्छि राम

२.३

न्नाभावादिसंग्रहफलकमाहुरित्याचष्टे प्रथमदलस्य विरहप्रतियोगिवैयधिकरण्येन तत्संग्रहाभावेऽपि
द्वितीयदलप्रविष्टप्रतियोगिवैयधिकरण्येन तत्संग्रहे तात्पर्यं संयोगाभावान्ते त्वत्र व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभावसंग्रहाय साध्यवन्निष्ठभावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयेति अतस्तां विशिनष्टीति अत्र
न्यघटपृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्याभावयोरपि निरुक्तप्रतियोगिवै
यधिकरण्येन संग्रहः पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्ववद्व्यत्वादिसाध्यकवह्न्यादावव्याप्तिर्नास्त्यस्य मितिभा
वः सार्वभौममतेऽखण्डाभावस्याव्याप्यवृत्तितया पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावादेरपि गुणाद्यवच्छेद
नन्नादृशद्रव्यत्वघटितोभयाभावसत्त्वात् उक्तमुभयाश्रयान्यत्वमिति नञ्कृतापीति गुणादिति द्रव्य
त्वत्वावच्छिन्नाभावघटितनञर्थस्य साध्याधिकरणे वृत्त्या गुणादेरपि तादृशत्वाभावादिति भावः घटत्व
मनादृशेति घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावादेः प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेन तादृशत्वादिति ना
दृशव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणत्वस्य परोक्षेऽपि सत्त्वादिति भावः उभयाभाववत्त्वमिति

मवारी. संयोगित्वात्वादिसाध्यवत्तिव्याप्तिवारकस्य संयोगाभावस्य संग्रहाय स्यादुभयाभावयोगान्यत्वमत्र नोक्तमिति ध्येयं गुणा
२०४ दावेव तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यवत्त्वेपीति सार्वभौममते सामामानाधिकरणपास्पाव्याप्यवृत्तित्वादिति भावः
२०५ नाव्याप्तिरिति इत्थं गुणादावित्यादौ न पूर्वोक्ताव्याप्तिरित्यर्थः तर्हि शकृताधिकरणवृत्तित्वव्यापकव्यासज्य
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नेति व्यापिका व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यर्थः वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तेर्वा
रणाय व्यापकान्त एतन्मते वह्निमत्तः साध्याभावकृताधिकरणत्वेन तद्वृत्तित्वव्यापकत्वस्यालोकाव
पावृ त्यभावप्रतियोगितायामभावादेव तादृशाभाववारणात्प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वव्याप्यत्वं न देयमिति
वोध्यं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनमाहेनेति प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वव्याप्यत्वनिवेश
नेनापि वारणं न भवतीति सूचनाय समनियतेत्युक्तं ननु किंचेत्याद्यनिव्याप्तिवत्संयोगी सत्वादित्यादावव्या
प्तिव्याप्तिरेतन्मते दूषणान्तरमविष्पति एवं च प्रथमदलप्रविष्टप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरप्रविष्टो
भयाभावयान्यत्वस्य नेउभयाभाववत्वोक्तावपि नक्षतिरित्यत आह किंचेति ननु अन्यतमत्वेनैव स्वपदार्थी राम

ध्यम

नामनुगमः अत्यन्तमवत्ववत्तमद्दव्यन्तिशब्दव्यत्वमत्तेनाप्रसिद्धेनाद्दिगिति हिग्गर्थस्तु हेत्वधिकरणावच्छेदेनत्यस्याखण्डा
भावघटक एव तया ऽवेयर्थ्यप्रमुखाद्य साध्यतावच्छेदक सम नियतत्वविशेषणार्थत्वे द्वितीयप्रतियोगिवैय
धिकरण्य शरीरे साध्यवत्तीतिस्थाने साध्यतावच्छेदकव्यापकेत्यस्य प्रवेशे पार्थक्येऽभावघटकत्वेनावैयर्थ्ये संभवाना ८
द्दग्धानि योगिवैयधिकरण्य स्यचाभाववत्त्व भेयत्वादित्यादौ घटत्वाघटत्व काभावसाधारणोपन्यस्त माह प्रतत्रावा
प्तिवारणाय द्वितीयदल प्रविष्टाभावप्रतियोगितापासाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणसाफल्य संभवे साध्य
तावच्छेदकव्यापकत्वेनोपादेयमित्यस्यासंगतिः किंचेदं वाच्यत्वे यत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रथमदलेन वाच्यत्वाघभा
गं वस्यसंयोगेन वाच्य घभावाभिन्नतया साध्यवत्ति धर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वघटितः प्रतियोगिवैय
धिकरण्यसदभावादिति इदानीं घट इत्यादि चिन्तनेः स्वइकालविषयकत्वेनैवोपपत्तेः कालिकतया महाका
लस्य घटाद्यधिकरणत्वेमेनाभावात्स इहेतुरेवायमिति यत्तु ध्यानेन तदाहीधित्युक्तदूषणासंभवात्स्वपदूषणमाह इद
मतद्रूपाभिन्नमिति। इदानीमुक्तदूषणानामुद्धारप्रकारं दर्शयति हेतुतावभावस्याव्याप्यवृत्तितमेनविति

गदाटी

२०५

205

हेतुतावच्छेदकसंबंधेनहेत्वधिकरणावच्छेदेनेति इदंचतादृशवह्नित्वाभावसमुदायवत्त्वमित्यत्रान्वयीति हेत्वधिक
रणमहाकालानवच्छेद्यत्वादितिनचमहाकालानवच्छेद्यत्वेपिखंडकालस्यापिहेत्वधिकरणतयातदवच्छेद्यत्वाद्
तिव्याप्तिदुर्वारैवेतिवाच्यंहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्ययावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थकत्वात् नचसद्धेतौ
साध्याभावकूटाधिकरणवह्नित्वाभावस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यवह्निमद्वृत्तित्वान्न
स्वव्याप्यवह्नितयाहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वाभावादव्याप्तिरितिवाच्यम् प्रतीतिबलेनव्याप्यवह्नित्वावधिविल
न क्षणावच्छेदकत्वांगीकारात्यद्वातादृशहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वमवच्छिन्नत्वेनतादृशयावद्धेत्वधिकरणानवच्छि
न्नत्वाभयाभाववएवेतिनदोषः शेषंतादृशावच्छेदकत्वाभावयावत्त्वविशेषणादिकं घटत्वेननिर्धूमसंयुक्तत्वा
वच्छेदकत्वाभावस्यवह्न्यधिकरणावच्छेदेनसत्त्वादतिव्याप्तिवारणायावच्छेदकत्वाभावयावत्त्वविशेषणमित्या
दिरत्याबोध्यमित्यर्थः श्रीसरस्वत्यैनमः कूटघटितसमाप्तं ७ अननुगमत्वाभाववान्यस्यशेषरन्यत्वा
दित्याशेनतद्विपक्षारवह्नित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्यानातिव्याप्तियादृशसाध्याभावत्वमाधिक राम

रणं साधनाधिकरणमिति विवक्षायामपि मनोवृत्तित्वावच्छिन्नाभावघटितं नाह शङ्कृताधिकरणं मनोपीति तद्वृत्तीनत्र
नातिव्याप्तिरत आह महाकालान्यत्वादिसाध्यकइतियदि च महाकालस्य संबंधघटकत्वे यैव सिद्धेः कालिकतया
घटाद्यधिकरणत्वे मानाभावस्तदा हृदयमिति कृतेनापन्ने साध्याभावे हेतुसमानाधिकरणत्वस्य स्वयमेव विवक्ष
प णीयत्वात् यावद्विमान्यत्वे नवन्यत्वे संयोगादित्वादौ दीधितिस्तु कालिकव्याप्तिर्न संभवति तत्र संयोगेन वन्ह्यभावसम
वायेन वन्ह्यभावघटितनकृत्स्य हेत्वधिकरणेऽवृत्तेरतः स्थलान्तरे व्याप्तिमाह तेन समवायेन वन्ह्यभाववती
ति दृश्यं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेनाभावविशेषणाय व्याप्यवृत्तित्वमिति अवच्छिन्नत्वनिकान्यत्वरूपव्याप्यवृ
त्तित्वानिवेशेनु संयोगे धूमाभावस्यातथात्वात् तथाविधव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिः स्या
धि दिति भावः व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य साधानाधिकरणवृत्तित्वव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य भावाधिकरण
त्वमिति विवक्षायां स्वासाधारणप्रयोजनं न गुणवद्वृत्त्वादित्यादिना। दीधितौ वक्ष्यमाणव्याप्तिवारणरूपन
संभवत्येकविवक्षणेनैवनादृशाव्याप्तिवारणासंभवे तदन्यविवक्षणावैयर्थ्यापातादाह तः स्वयंतद्विवक्षयो

भवा॰
२०६
206

रसाधारणप्रयोजनमाहतेनसंयोगियत्नादित्यादिना स्वमते व्याप्यवृत्तित्वरूपाभावविशेषणस्य दैशिक
कालिकभेदेन दीधित्युक्तमुदाहरणद्वयं न घटते कालिकावच्छिन्नवृत्तिकस्य गुणसामान्याभावस्य गुणाद्यव
नवच्छिन्नवृत्तिकत्वेन स्वोक्तव्याप्यवृत्तित्वेन व्यावर्त्तनासंभवात् व्यावर्त्तनीयस्यैव तद्विधाभावादतो व्याप्यवृत्तित्वे
विशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वविवक्षणप्रयोजनं परं न पा गुणसामान्यस्येत्यादिदीधित्युदाहरणं योजयति वृत्तिव
विशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वविवक्षायाइति अव्याप्तिमसच्चेति नैवेतादृशविवक्षाविरहे कथमत्राव्याप्ति
प्रसक्तिः व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टगुणसामान्याभावस्य द्रव्यत्वरूपसाधनसमानाधिकरणत्वाभावेन तस्य
कृत्स्नानंतर्गततया अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणासंगतेरितिवाच्यम् व्याप्यवृत्तित्वविशिष्ट
साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याविवक्षणे व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वविवक्षणे
पो प्रयोजनाभावात् संयोगियत्नादिलादौ संयोगाभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविरहितऽधि त्वस
करणजन्यवृत्तित्वाभावस्य अधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमद्वृत्तितयाऽव्याप्तेरभावात् यद्वा स्वयमुक्ता

साधारण्यप्रयोजनस्य व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वविवक्षणस्य फलमिदं न त्वसाधारण्यं फलमि
त्यत्रतात्पर्यं नैवं व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववद्धेतुसमानाधिकरणत्वविवक्षणफलत्वस्यापि प्रकृते
९ संभवात्तत्कुतो नोक्तमिति वाच्यम् व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्याहेतूपलक्षणेन यानस्यापिना
सर्वविषयत्वात् न च तथापि न व्याप्यवृत्तिरिति हीधियसंगतिः हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्या
भावाधिकरणत्वनिषेधस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति वाच्यम् इत्यस्य ताधिकरणेत्यस्य न व्याप्यवृत्तिरित्यत्रापि न्वये
न तादृशानिषेधस्योपायेन तदग्रथेन लाभादिति अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपत्वे गुणसामान्याभावस्य तेन व्यावर्त्तना
त् द्वितीयोदाहरणासंगतेराह किंचिदवच्छिन्नवृत्तिकभिन्नत्वमिति संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधेनाभावस्य किंचिदवच्छिन्नवृत्तिका[redacted]भिन्नस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव संभवा
दिति व्यासेनाह अभावः साध्यव्यापकतावच्छेदकसंबंधेनेति कालत्वप्रकारकप्रमाविषय इति अत्र साध्ये
हेतौ च कालत्वं महाकालत्वं च कालसाधारणमन्यतरत्वरूपं तेन भावत्वसत्त्वयोरभावस्य ध्वंसे [redacted]

भवारी
२०७
20)

~~चकालत्वमहाकालसंबंधकालत्वसाध्याधारतामन्यतरत्वरूपेणेनभावत्वसत्त्वयोरभावस्यचेः~~ अभावत्वाभावस्य
च महाकाले हेतुसामानाधिकरण्यबोध्य दैशिकेति स्वरूपसमवायाद्यात्मकदैशिकविशेषणतेत्यर्थः इत्थं
चेति व्यापकतासंबंधेनाभावविवक्षणे चेत्यर्थः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनाभावविवक्षणे तु तन्तद्वयः पिंडाव
स्य नेः संयोगेनाभावे व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव प्राप्यवृत्तितयाऽतिव्याप्तिः स्यादेवं तन्नन्यत्वे तेजः
न्यू वह्नेः समवायेनाभावकूटाधिकरणत्वसामान्ये हेरेव प्रसिद्धतया न हि तत्वाभावस्य हेतोसत्ताद्युक्तस्थलेऽ
त तिव्याप्तिः स्यादितिभावः आहुरित्यनेनास्वरसो... विसमवायेतु नानासंबंधावच्छिन्नाभावनिवेशे गौरव
किंचास्मन्मते संयोगेन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वाप्रसिद्ध्या व्यापकतायां प्रतियो
गिवैयधिकरण्यनिवेशनस्यावश्यकतया साध्याभावे व्याप्यवृत्तिपदस्य सार्थक्यं तवतु लघुना सामा
ने नाधिकरण्येत्यनेनैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय व्यापकत्वाप्रसिद्धिवारणासंभवेन तद्वारणाय
व्यापकताघटकाभावे गुरुभूतप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेश्य साध्याभावे व्याप्यवृत्तिपदस्य सार्थक्यं॥ राम

करणांशस्यालनादीतिव्यापमनुसरतीत्यादिकं स्मर्त्तव्यं विवक्षाद्वये साध्यतावच्छेदकसंबंधेनाभावे विवक्षयो
तु व्यापकताघटसंबंधेनाभावविवक्षयोश्च हेतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तेरप्रसिद्धिरिति यत्र साधनसमानाधिकरण
णत्वविशेषणदाने व्यत्रहेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वाप्रसिद्धिप्रयुक्ताव्याप्तिः किंतु तत्र द्विपत्तावृत्तित्वा
वच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धिप्रयुक्तैवेति तन्न लक्षणे साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैवाभावस्याग्रे यत्कू
तानिवेशितत्तपासमवायेन तत्तद्द्विपत्तावृत्त्यभावकूटाधिकरणत्वस्य सामान्याद्यावेवप्रसिद्धत्वात् अव्याप्ति
रित्यस्यापरिहृतरिति ह्रमापातत: तत्तद्द्विपत्तावृत्त्यभावस्याप्युक्तरूपाक्रांमतपातत्कूटाधिकरणस्याप्र
सिद्धत्वादेवातिव्याप्तेरभावात् परंतु पृथिवीत्वघटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यादौ तत्तद्द्विपत्तावृत्तेः स
मवायेनाभावस्य जातित्वावच्छिन्नाभावस्य वा यत्कूटं तदधिकरणसामान्यादेरेव प्रसिद्धत्वया तदवृत्तित्वाभावस्य हे
तौ सत्त्वेनातिव्याप्तेरादिपदेन परिग्रहो बोध्यः व्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक इति पर्व
मा नवृत्तित्वाभावे हायधर्मा हावव्यासेवारणाय व्यापकत्वांतःप्रतियोगिताघटविशेषणं व्यासज्यवृत्तिधर्मान

भवा॰टी

१०८ न

२०४

वच्छिन्नस्यस्यफलमाहतेनेति स्वरूपनवर्त्तीति मूलवृत्तित्वमत्र समानाधिकरणत्वगर्भमतोनव्याधिकरणधर्मा

वच्छिन्नप्रतियोगितासंग्रहः तादृशाकूटाधिकरणावृत्तित्वस्यगौरवेणानैकदेशत्वादिति तथाचतादृशाभावस्य

तादृशंवृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तियन्निर्धर्मवृत्तित्वत्वतात्पर्यनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेनयावद्धूमंतर्ग

ने नेत्वमिति भावः यद्यपिएवंसतिकूटाघटितलक्षणेपितत्साध्याभाववद्वृत्तित्वा[illegible]नवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा

[redacted]तिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वादित्यतीयविवक्षायाधूमवान्वह्नेरित्यादाव

त्व तिव्याप्तिः धूमव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्यनिर्धर्मवृत्तित्वापेक्षयागौरवेणानवच्छेदक

त्वात्तस्याविषयकप्रतीतिविषयतात्वरूपंतद्वृत्तित्वंनिवेश्यतद्धारणानुसरणेपिसमानंतथापितत्र

हीधित्यनुरोधेनतथोक्तमत्रतुनरत्वरोधाभावात्स्वाविषयकेत्यादिविवक्षणेनिर्धर्मतेगौरवात्साध्याभाववद्वृत्ता

धिकरणावृत्तित्वस्यव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणमेवयुक्तमित्यभिप्रायान्न एवंपूर्वापरयुग्म राम

विरोधः यत्किंचित्सत्त्वाघ्नानधिकरणावृत्तित्वप्रतियोगिताकत्वमिति तथाचैतादृशाभावाप्रसिद्धे

वन्नात्ति व्याप्तिरिति भावः ननु ति वस्तुव्यापकसाध्याभावकूटाधिकरणावृत्तित्वं तत्त्वव्यापकघटितयो
गिताकत्वं च परमाभावीयघटां ननु नादृशवृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नघटितयोगिताकत्व
मतो महाकालघटान्यतरवृत्तित्वाभावस्याप्रसिद्धत्वेपि नासंगतिः व्याप्यतावच्छेदकसंबंधेन कालस्य हेतुता
यासहृतौ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचित्सहार्थानधिकरणत्वाप्रसिद्धेः घटसान्तत्वात् तुक्रमण मिति
यत्किंचित्त्वेनैव विद्यमानपदस्य लक्षणायैव निर्वाहे पदान्तरस्य वैयर्थ्यं चेत्तन्न ग्राहकमिति हृत्तात्पर्येनन
चेतिशब्दः प्रकल्पेऽक्षपदस्य स्यस्त्वादिनीयदृषयति नन्वेत्यादिना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव नादृ
शत्वेनेति ननु यावन्ति महाकालवृत्तित्वं नित्यनिरूपस्यान्यतमत्वरूपस्य एवं उभेरस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नवृ
त्तित्वाप्रसिद्धया लाघवेनावच्छेदकत्वानवच्छिन्नाभावस्यापि साध्यवदन्यस्मिन् योगिकत्वाभावेन ता
दृशत्वस्य च हेतावभावान्न्यानि व्याप्तिरिति वाच्यम् तथापि नित्यता नान्यो घसद्दित्याहा वैयाप्ते त्वत्र ति
नित्यज्ञानविषयित्वसामान्याभावस्याप्रसिद्धत्वादुद्दत्वादिना नित्यज्ञानविषयित्वाभावस्य च हेतौ सत्वादिति

भवा०टी
२०९
209

आहुरित्यस्वरसस्तद्बीजं तु साध्यसमानाधिकरणस्वसमानाधिकरणसमुदायापकत्वस्यैव सम्यक्त्वे विशेषवैय
र्थ्यं यद्विशावनारकत्वार्थमभावघटनास्वसमानाधिकरणत्वव्यापकत्वास्वसमानाधिकरणाभावत्वव्यापक
त्वस्यासम्भवाच्च न वैयर्थ्यमित्युच्यते तथापि समानाधिकरणस्वसमानाधिकरणयावदभावककत्वस्यैव स
म्यक्त्वे विशेषवैयर्थ्यं दुर्वारमेव। यथासन्निवेशेऽसाध्यवैयर्थ्यमिति चेत्तथापि चरमाभावेऽभावत्वविशेषण
स्य तन्निमहृत्तित्वस्य च वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति श्रीमन्तः प्रतियोग्यवृत्तित्वेति अत्र मानाभावादिति हेतुर्वाध्यः
न तु समवायिना वाच्यत्वं नास्तीति प्रत्यक्षमेव समवायित्ववाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वे प्र
माणाभावविघातीत्यत आह न हीति ज्ञानस्येति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य त्वंयः
त एव वाच्यत्वं समवायीति ज्ञानस्य विशेषदर्शिनामभावेन कारणबाधात् समवायित्वप्रकारकत्वेन ना
स्तीति प्रत्ययेन संभवतीति भावः न च वाच्यत्वं समवायीति वाच्यत्वधर्मितावच्छेदककसमवायित्वज्ञानसं
भवेऽपि समवायित्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककसमवायीति ज्ञानस्यासंभवात्कथं कारणबाधः प्रतियो गम

इं २

प्रतीत्यनुदयाद्

गितावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां धर्मितावच्छेदकस्याविशेषादिति वाच्यं नीलघटो नास्तीत्यादिसमा
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे यथा घटो नील इति सधर्मितावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकप्रका
रकज्ञानस्यैव हेतुत्वमुपेयते नीलो घटश्चेति विशकलितज्ञानसत्त्वेनादृशप्रत्यक्षानुदयात् तथा सम
वायित्वपावाच्यत्वं नास्तीति प्रतियोगितांशे समवायित्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहिप्रतीतावपि वाच्यत्वसम
वायीति वाच्यत्वत्वधर्मितावच्छेदककसमवायित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वमु
पेयते वाच्यत्वं समवायि चेति विशकलितज्ञानोत्तरं समवायित्वपावाच्यत्वं नास्तीति इति मिश्रदीत्याव्या
ख्यानस्यापि सायांबीजं दर्शयति ननु प्रतियोगितेत्यादिना नाभावप्रत्यक्षमात्रे नाभावलौकिकप्र
त्यक्षत्वावच्छिन्नेऽभावप्रत्यक्षविशेषे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमिश्रिताभावलौकि
कप्रत्यक्षे मानाभावादिति प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानशून्यकालविशेषणताना
वच्छेदकप्रकारकविशेषणाज्ञानरूपकारणविरहादेव विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावप्रत्यक्षवारण

भवारी॰ संभवात्तस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य सत्वात्तत्रैरागात्तत्रहेतुत्वे मानाभावादिति भावः
अनुभवादिति नन्नु सामग्रीसत्वे विशेष्यविशेषवत्ताप्रितिरीत्या अभावलौकिकप्रत्यक्षस्य समवर्जनीयमेव स
२१० न्नवभवस्तु कस्यचित्प्रतिबंधकत्वमभ्युपेत्यापि समर्थयितुं शक्यत्वात् आह विशिष्टेति॥ मितिविशिष्टवै
शिष्ट्यविषयताशून्यस्य विशेष्यविशेषणतापित्तिरीत्याऽभावप्रत्यक्षस्यापादनेन न संभवतीति तस्याप्रसिद्ध
210 त्विनन्नसामग्र्याऽप्यकुसत्वात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानशून्यकाले इंद्रियसंबद्धविशेष
णतावत्वात्। भावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नापत्तिरेव फलतस्समापतितिरित्यपि न इंद्रियसंबद्धविशे
षणतायाः कार्यतावच्छेदके विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताया अविश्नत्वेन नत्ववच्छिन्नजनकविशेषण
तावच्छेदकप्रकारकज्ञानरूपकारणाभावादिति सामग्र्यास्तदानीमभावेन नाइष्टापत्तेरप्यभावादिति भावः
अप्रसिद्धेवेति केचित्तु वाच्यत्वसमवायीति विशेषदर्शनदशायामपि समवायिनयावाच्यत्वेनास्तीतिव्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षसंभवत्येवततस्तु वाच्यत्वसमवायीसाहार्यज्ञानस्यासंभवात् अत्रा राम
२१०

हार्थविशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वान्नस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वात्तु विशेषदर्शनोत्तरकालीना
यास्तथापि नयोगव्यक्तिर्नास्तीति प्रतीतेर्वीच्यत्वे समवायित्वाभावविषयकत्वमगत्या कल्पनीय
यमित्याहुः प्रतियोगिविशेषणस्यापि घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटनिष्ठविशेष्यता
निरूपितघटत्वनिष्ठप्रकारतानवच्छिन्नत्वस्वातंत्र्यमेवेति नस्वातंत्र्येणात्यसंगतेस्तादृशस्वातंत्र्यग्राहकवि
शेषणत्वरूपविषयतावच्छिन्नस्यापीति विशेषणत्वरूपविषयतावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदक
त्वावगाहनात्स्वारस्यमिति भावः प्रतियोगिविशेषणतानवच्छेदेनेत्यर्थ इति प्रतियोगितावच्छेदकत्वादेः प्रतियोगि
विशेषणतानवच्छिन्नत्वस्यैव स्वातंत्र्यपदार्थत्वादिति भावः विशेष्यविशेषणाभिन्निरीत्या दंडीपुरुष इति ज्ञा
नेदंडत्वस्य पुरुषांशेऽप्रकारत्वाभावाद्दाहविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वादिति ननुदंडत्वविशिष्टदंडस्य पुरुषां
शेप्रकारत्वेन विशेषणताभिन्नदंडत्वस्यापि तद्दंडांशप्रकारत्वपरंतु दंडपारतंत्र्येणेति भावः साक्षात् स्वातंत्र्येणेय
दतीयद इति दंडत्वप्रतियोगित्वादेः सत्संबोधस्य प्रागुपस्थितस्याभिप्रायेणानद्धेतुपस्थितोक्तस्य संसर्गतयेव भा

नात्र घटस्याकारकप्रत्ययप्रसंगो बाध्यः यद्यपि प्रतियोगितामात्रसंसर्गेणावत्र घटत्वं प्रकारस्तत्रैव घटत्वी
यः स्याकारता एवं समवायसंबंधेन यत्र घटत्वं प्रकारस्तत्रैव घटस्याकारकत्वात्सतेनु स्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वसंसर्गेण घटत्वस्याभावांशे प्रकारता न्यायं संगतस्तथापि घटो नास्तीत्यादौ घटत्वादेः स्वातंत्र्येणा
भावांशे प्रकारत्वस्यानानुभवः अन्यथा घटत्वेन घटो नास्तीत्याकारकतापत्तेरित्यत्र नामर्पं इत्युत्पत्त्यावच्छेदक
त्वेप्रतियोगिवैशिष्ट्याघटितमित्युक्तमिति एतच्च तत्तुमयत्रावगाह नेसजातीयमेव निविष्टं साजात्यंच
श्रि प्रमात्वमन्यत्वाभ्यां तेनतद्विषयीभूतावच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकविशेषिष्ट्याघटितत्वस्यतन्नियतत्वरूपस्यता
शी भ इतिभावः अमम [illegible] शें अमस्यर्थः पर्योटांशे घटत्वत्ववैशिष्ट्यस्याभावेन तन्नियतत्वस्य घटत्वेनादृशा
वच्छेदकत्वस्याप्यभावादिति भावः [redacted] घटत्वेन पटो नास्तीत्यनुभव
स्य दूरपहृवत्वादिति नीनिनचनारशानुभवस्वत्वेपि तस्य पटे घटत्वाभावावगाहित्वे वापपत्तो नव्याधिकरणा
धर्मावच्छिन्नाभावसाधकत्वमिति वाच्यम् इत्यनुभवस्य स्वस्य घटत्वे पटनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगा हित्व
४ नीति घटत्वादेः पटादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वा

भवाटी

२१२

212

ष्ठितपानुभवसिद्धस्येत्यनुभवस्येत्यर्थकत्वात्तत एवाह अत्र भाविकोऽनुभवसिद्धस्तत्रवदतीति एकत्वानुभव
सिद्धस्तस्य घटत्वे पटनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनयाऽनुभवसिद्धत्वमर्थोऽयः प्रतियोगिविशेषणतता वो
पन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति नियमेमानाभावः अभावांशे स्वानंतर्येण घटत्वस्य प्रतियोगितावं
छेदकत्वावगाहिनो घटत्वेन घटो नास्तीति प्रत्ययस्यानुभवसिद्धत्वादिति वहत्तांकल्पितपाठं दूषयति केचि
त्विति इत्यवेत्येवकारेण घटत्वेन पटो नास्तीति पाठव्यवच्छेदः एतद्विषयकत्वासंभवात् प्रत्ययस्य पटे घटत्वा
भावावगाहित्वेनाप्युपपत्तेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासाधकत्वेनाप्रकृतत्वादित्याशयः ननु तस्मानि
घटत्वेन घटो नास्तीति वद्धटत्वेन पटो नास्तीति प्रत्ययस्य घटत्वे स्वानंतर्येण प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिनो
दुर्वारतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति भावः नवैतन्मतेपि तत्प्रत्ययस्य पटे घटत्वाभा
वावगाहित्वशंकातेवकुंसमानाकारप्रत्ययानासमा~~नाकारविषयककत्वासंभवा~~न्विषयकत्वनियमेन यद
त्वेन घटो नास्तीति प्रत्ययसमानाकारस्य घटत्वेन घटो नास्तीति प्रत्ययस्य तादृशपटकत्वासंभवात् । रामः

२१२

212

श्री

१०० २

६२००